

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NİZAMİ GƏNCƏVİ adına ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

İLƏHƏ NURƏDDİN qızı QULİYEVƏ

**Müstəqillik dövrü Azərbaycan-böyük
Britaniya ədəbi əlaqələri**

5716.01–Azərbaycan ədəbiyyatı

5718.01– Dünya ədəbiyyatı (İngilis ədəbiyyatı)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş

D İ S S E R T A S İ Y A

**Elmi rəhbər: İsa Əkbər oğlu Həbibbəyli,
filologiya üzrə elmlər doktoru, akademik**

BAKİ – 2020

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3-8
 I FƏSİL. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Böyük Britaniya ədəbiyyatı məsələləri	9-58
1.1. Tərcümə sənəti və tərcüməşünaslıq	9-27
1.2. Böyük Britaniya ədəbiyyatı nümunələrinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi və öyrənilməsi	27-58
1.2.1. Azərbaycan -Böyük Britaniya ədəbi əlaqələrində dil amili	27-33
1.2.2. Böyük Britaniya ədəbiyyatı nümunələrinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi və öyrənilməsi	33-57
 II FƏSİL. Azərbaycan ədəbiyyatı və ədəbiyyatşünaslığı ingilis dilində	58-88
2.1. Milli folklor nümunələrinin ingilis dilinə tərcüməsi və tədqiqi	58-68
2.2. Azərbaycan klassik və müasir ədəbiyyat nümunələrinin ingilis dilinə tərcüməsi və tədqiqi	68-88
 III FƏSİL. Müstəqillik dövrü tərcümə və tədqiqatlarda mövzu yeniliyi	88-133
3.1. Yeni tədqiqat işlərində Azərbaycan -Böyük Britaniya və ədəbiyyatı məsələləri	88-110
3.2. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının qarşılıqlı ədəbi əlaqələrdəki rolu (Qulamrza Səbri Təbrizinin yaradıcılığı əsasında)	110-133
 NƏTİCƏ	134-139
 İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT	140-158

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi “Müstəqillik dövrü Azərbaycan-Böyük Britaniya ədəbi əlaqələri” adlı dissertasiya müasir müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq elminin əhəmiyyətli və aktual sahələrindən birinə həsr olunub. Qeyd etmək lazımdır ki, müstəqillik dövründə dünya dövlətləri ilə siyasi, iqtisadi, mədəni-ədəbi əlaqələrin daha da inkişaf etdirilməsi ölkəmizin dünyanın bir çox ölkələrində, o cümlədən Böyük Britaniyada tanınmasında mühüm rol oynamışdır. Bu baxımdan Azərbaycan-Britaniya qarşılıqlı ədəbi əlaqələrini, hər iki ölkə arasında mədəni münasibətlərin və əlaqələrin möhkəmlənməsində “mənəvi körpü” hesab etmək olar.

Böyük Britaniya ilə ümumiyyətlə əlaqələrin möhkəmləndirilməsinin mühümlüyünü Ümummilli liderimiz, bugünkü müstəqil Azərbaycanın memarı Heydər Əliyev də xüsusi vurğulayaraq demişdir: *“Biz Böyük Britaniya ilə daha sıx əlaqələrin yaradılmasına olduqca böyük əhəmiyyət veririk. Böyük Britaniya ilə Azərbaycan arasında əlaqələrin qədim, çox zəngin tarixi var. Hələ XV-XVI əsrlərdə ingilis sahibkarları, tacirləri, səyyahları Azərbaycana gəlmişlər. XIX əsrin axırlarında-XX əsrin əvvəllərində bu əlaqələr daha da genişlənmişdir... İndi biz İngiltərə ilə bütün sahələrdə əməkdaşlıq etməyə hazırıq. Bu gün imzaladığımız sənədlər belə əməkdaşlıq üçün geniş meydan açır”*[38, c.1, s.423-424].

Odur ki, Azərbaycan Respublikasının müstəqillik dövrü ərzində Qərb dövlətləri arasında əlahiddə yeri olan Böyük Britaniya ilə qarşılıqlı əlaqələrin öyrənilməsi, bu əlaqələrin ədəbiyyatımızın inkişafına təsiri məsələlərinin araşdırılması olduqca aktualdır. Bu mövzumüasir dünyada mədəniyyətlərin integrasiyası və multikulturalizm şəraitində gedən qloballaşma prosesində özünün yeni müddəaları ilə böyük maraq kəsb edir.

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra Böyük Britaniya ilə bütünsahələrdə olduğu kimi, mədəni-ədəbi əlaqələrin daha da inkişaf etdirilib zənginləşdirilməsi sahəsində mühüm uğurlara imza atmışdır. Müstəqillik dövrü iki ölkə arasındakı mədəni və ədəbi sahələrdə yaranan əlaqələrin keçdiyi yola nəzər salmaq və onları dəyərləndirmək əhəmiyyətli və aktual məsələlərdən biridir. Bununla yanaşı tədqiq edilən mövzunun özündə Azərbaycan–Böyük Britaniya əlaqələrinin inkişafında və möhkəmləndirilməsində

yeni bir addım hesab oluna bilər.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. “Müstəqillik dövrü Azərbaycan-Böyük Britaniya ədəbi əlaqələri” adlı dissertasiya işinin mövzusu dünya xalqları mədəniyyətinin qarşılıqlı öyrənilməsi probleminə aiddir. Bu mövzunun öyrənilməsində əsas məqsəd müxtəlif dillərə və inanclara, özünəməxsus mədəniyyətə malik olan Azərbaycan və Böyük Britaniya arasındakı ədəbi əlaqələrin yaranma və inkişaf mərhələlərini əhatəli şəkildə tədqiq etmək, hər iki xalqın əsrlər boyu yaratdıqları ədəbiyyatların qarşılıqlı əlaqəsini araşdırmaqdır. Bunun üçün Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Böyük Britaniya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin həyat və yaradıcılığına həsr edilmiş tədqiqat işləri və dilimizə çevrilərək nəşr edilmiş ədəbiyyat nümunələri, bu ədəbiyyatla bağlı ölkəmizdə keçirilmiş ədəbi-bədii tədbirlər və əksinə, Böyük Britaniyada Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı ədəbi proseslər və mədəni hadisələr, Azərbaycan-Böyük Britaniya ədəbi əlaqələrinin yaranması və inkişaf etdirilməsi tədqiqata cəlb edilmişdir.

Beləliklə, dissertasiya işində müstəqillik dövrü Azərbaycan-Böyük Britaniya ədəbi əlaqələri müstəvisində yuxarıdakı məqsəddən aşağıdakı vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir;

- Tərcümə sənətinin və tərcüməşünaslığın tarixinə nəzər salmaq;
- Ədəbi prosesin ayrı-ayrı dövrlərində ədəbi əlaqələrin əsas vasitələrindən biri olan bədii tərcümənin, milli tərcümə tarixinin və tərcüməşünaslığın bir sıra vacib və səciyyəvi xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək;
- Böyük Britaniya ədəbiyyatının tərcümə və tədqiqində ingilis dilinin yerini və əhəmiyyətini elmi şəkildə qiymətləndirmək;
- Azərbaycan-Böyük Britaniya ədəbi əlaqələrinin qaynaqlarına tarixi ekskurs etmək;
- Milli folklorun, klassik və müasir Azərbaycan ədəbiyyatının ingilis dilinə tərcümə edilib nəşr olunmuş əsərlərinin ümumi mənzərəsini yaratmaq;
- Klassik və müasir Azərbaycan ədəbiyyatına dair Böyük Britaniya elmi-nəzəri fikrində və ümumiyyətlə ingilis dilində çap edilmiş əsərlərin və monoqrafik nəşrlərin Qərbi Avropa şərqşünaslığında yerini müəyyənləşdirmək;
- Dünya, o cümlədən Böyük Britaniya ədəbi əlaqələr kontekstində klassik irsə münasibətin yeniləşməsi çərçivəsində ingilis ədəbiyyatının görkəmli simaları olan Vilyam Şekspir, Corc Qordon Bayron və digər sənətkarların yaradıcılığı, ayrı-ayrı əsərləri və

onların Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş variantları bazasında milli tərcümə sənətinin və ədəbi əlaqələr probleminin dialektik həlli yollarını izləmək;

- Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının, xüsusən tanınmış ədib və alim Qulamrza Səbri Təbrizinin ingilis dilində nəşr edilmiş əsərləri əsasında Britaniya-Azərbaycan qarşılıqlı ədəbi əlaqələrinin Azərbaycanın müstəqilliyi dövründəki yerini və rolunu təyin etmək.

Mövzunun tədqiqi tarixi. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında uzun bir tarixə malik olan Azərbaycan-Britaniya ədəbi əlaqələrinin forma və metodlarından bəhs edən bir çox elmi-tədqiqat əsərləri - kitab və monoqrafiyalar yazılmış, bu ədəbi əlaqələrin müxtəlif dövrləri haqqında elmi məqalələr dərc etdirilmiş və dissertasiyalar müdafiə olunmuşdur.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ədəbi əlaqələr və tərcüməşünaslıq sahəsində böyük xidmətləri olan görkəmli alim və yazarlardan akademiklər Mirzə İbrahimov, Məmməd Arif, İsa Həbibbəyli, Xalq şairi Anar, Xalq yazıçısı Elçin, professorlar Cəfər Cəfərov, Arif Hacıyev, Qəzənfər Paşayev, Aqil Hacıyev, Qulamrza Səbri Təbrizi, Fəridə Vəlixanova, Vilayət Quliyev, Vaqif Arzumanlı, Akif Bayramov, Qorxmaz Quliyev, Cəlil Nağıyev, Ülfət Bədəlbəyli, Lyudmila Səmədova, Atəmi Mirzəyev, Gülər Abdullabəyov və başqaları dəyərli işlər görmüşlər.

Azərbaycan və Böyük Britaniya folklorunun, klassik ədəbiyyatın həm ingilis, həm də ana dilimizə tərcüməsi və nəşri sahəsində də böyük işlər görüldü. Nizami Gəncəvi dövründə və Orta əsrlərdə, habelə Azərbaycan Səfəvilər dövründə qarşılıqlı əlaqələrin zəngin və çoxşaxəli olduğunu göstərən ədəbiyyatşünas alim, prof. Arif Hacıyev o dövr ədəbi əlaqələrin tədqiqat müstəvisinə gətirilməsi zərurətini xüsusilə vurğulamış və bunun “...*Həm Şərqi, həm də Qərbi ədəbiyyatında bir əhəmiyyət olduğunu*” qeyd etmişdir [179, s.233]. Bu baxımdan Şərq intibahı hesab edilən XII-XVI əsrlər dövrünün – Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli və Azərbaycanın digər böyük sənətkarlarının sənət incilərinin ingilis dilinə tərcüməsinə və ingilis Renessans ədəbiyyatının zirvəsi – Vilyam Şekspir ədəbi irsinin tərcüməsi, nəşri və tədqiqinə hər iki tərəfdən böyük töhfələr verilmişdir. Xüsusilə İsmixan Rəhimov, Ənvər Rza, Sabir Mustafa, Zeydulla Ağayev, Şahin Xəlilli, Qəzənfər Paşayev, Vilayət Quliyev, Rasim Nəbioğlu, Cavanşir Yusifli, Leyli Əliyeva, G.Levis, T.E.Ben, James Atkinson, Paul

Smith və başqalarının tədqiqatları, tərcümələri, bir neçə dəfə nəşr edilmiş “İngilis ədəbiyyatı antologiyaları”, ingilis dilində “Azərbaycan poeziyası antologiyası”, “Azərbaycan nəsr antologiyası”, Nizami Gəncəvinin, Vilyam Şekspirin, Corc Qordon Bayronun və digər Azərbaycan və ingilis yazıçı və şairlərinin ayrıca kitabları, jurnal və qəzetlərdə dərc olunan göstərilən mövzu çevrəsində öz məziyyətləri ilə diqqəti çəkən araşdırmalardır.

Bu əsərlərin hər birində ədəbi əlaqələrin müəyyən bir hissəsi tədqiq olunmuş, hansısa ədibin öyrənilməsi və dilimizə tərcüməsi işıqlandırılmış, yaxud müqayisəli tipologiya aparılmış və ya ingilis dilinə tərcümə olunmuş ingilis ədibləri və onların ədəbi əlaqələrin inkişafında oynadıqları xidmətlər açıqlanmışdır.

Azərbaycan Respublikası ilə Böyük Britaniya arasında yaranmış ədəbi əlaqələrin möhkəmləndirilməsində və daha da zənginləşdirilməsində ədəbi-bədii və ədəbi-elmi əsərlərin qarşılıqlı şəkildə tərcüməsi və nəşri ən etibarlı vasitələrdən biri olduğu üçün, qarşılıqlı münasibət və əlaqələrdə bədii ədəbiyyatın tərcüməsinin rolu təkzibedilməzdir. O da qeyd olunmalıdır ki, Böyük Britaniya ingilis dilinin təşəkkül tapıb yarandığı və müasir inkişaf səviyyəsinə çıxdığı bir məkan olduğundan, dissertasiyada ümumiyyətlə Böyük Britaniyada, ölkəmizdə, habelə digər ölkələrdə Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı ingilisdilli nəşrlərdən, onların hamısından olmasa da, bu və ya digər dərəcədə bəhs edilmiş və yekdilliklə bu nəticəyə gəlinmişdir ki, yuxarıda adları çəkilən alimlərin fəaliyyəti, mütərcimlərin birbaşa ingilis, yaxud Azərbaycan dilindən etdiyi tərcümələr Azərbaycan-Böyük Britaniya ədəbi əlaqələrini xeyli zənginləşdirmişdir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektini müstəqillik dövrü Azərbaycan-Böyük Britaniya ədəbi əlaqələri ilə bağlı materiallar, o cümlədən ədəbi-bədii və elmi-nəzəri əsərlərin tərcümələri və hər iki ölkə ədəbiyyatşünaslığındakı tədqiqat əsərləri təşkil edir. Dissertasiyanın predmeti müstəqillik dövründə Azərbaycan-Böyük Britaniya ədəbi əlaqələrinin tarixi və inkişaf mərhələlərinin öyrənilməsidir. Dissertasiyada bu ədəbi prosesdə Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının qarşılıqlı ədəbi əlaqələrdəki rolu da mövzunun predmetinin bir hissəsi kimi yarım-fəsil şəklində tədqiq edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsası. Azərbaycan-Böyük Britaniya ədəbi əlaqələrinin tədqiq edilməsində sistemli elmi yanaşma dissertasiyanın nəzəri -metodoloji əsası kimi götürülmüşdür. Bu vaxta qədər görkəmli alimlərin və ədəbiyyatşünasların ədəbi əlaqələr sahəsindəki araşdırmalarında tətbiq etdikləri elmi prinsiplər tədqiqatın hazırlanmasında istiqamətverici mənbə kimi əsas götürülmüşdür.

Azərbaycan - Böyük Britaniya ədəbi əlaqələrinin nəzəri və təcrübi materiallarının tarixi-müqayisəli metod vasitəsi ilə araşdırılması dissertasiyanın metodoloji əsasını təşkil edir. Dissertasiya işi hazırlanarkən hər iki ölkənin ədəbiyyatşünaslığında Azərbaycanın müstəqillik dövrünü əhatə edən Azərbaycan-Böyük Britaniya ədəbi əlaqələri sahəsində əldə olunmuş nailiyyətlər əsas götürülmüşdür.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Müxtəlif illərdə Azərbaycanda və Böyük Britaniyada qarşılıqlı ədəbi əlaqələr haqqında olan tədqiqatlarda az miqdarda orijinal, əsasən isə rus dilindən tərcümə edilmiş ədəbi abidələrdən söhbət açılmış və iki xalq arasındakı ədəbi əlaqələrin tarixi müəyyən mövzular çərçivəsində tədqiq edilmişdir. Dissertasiyanın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, Azərbaycanın müstəqillik dövrünü əhatə edən elmi-ədəbi və bədii əsərlər Azərbaycan-Britaniya qarşılıqlı ədəbi əlaqələri kontekstində ilk dəfə ayrıca, sistemli şəkildə tədqiq olunur.

Məlumdur ki, iki xalq arasında ədəbi əlaqələrin yaranmasında bədii tərcümə və ədəbi irsin tədqiqi mühüm rol oynayır. Bu mənada tərcümə məsələlərinə dissertasiyada xüsusi diqqət yetirilir, ilk dəfə olaraq Azərbaycan və Böyük Britaniya ədəbiyyatı məsələlərinə dair nəşr edilmiş əsərlər ədəbi-tarixi inkişafın qanunauyğunluqları və ədəbi əlaqələr əsasında elmi-nəzəri şəkildə araşdırılır. Təhlil və araşdırmaya ilk dəfə cəlb edilmiş bədii əsərlər, məqalə və kitablar da dissertasiyanın elmi yeniliyini şərtləndirir. Müstəqillik dövründə Azərbaycan-Böyük Britaniya ədəbi əlaqələrinin daha da inkişaf etdirilməsi və zənginləşdirilməsində Böyük Britaniyadakı Azərbaycan mühacir ədəbiyyatı nümunəsində şair Qulamrza Səbri Təbrizinin ədəbi irsinin ilk dəfə bu dissertasiya işində ayrıca yarım-fəsildə öyrənilməsi də dissertasiyanın yeniliyinə aid edilə bilər.

Dissertasiyanın elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiyada müstəqillik dövründə Azərbaycan-Böyük Britaniya ədəbi əlaqələrinin yaranması, formalaşması və

inkişaf prosesinə həsr olunmuş çoxlu sayda araşdırmalar elmi-nəzəri baxımdan ümumiləşdirilmişdir. Ədəbi əlaqələrin hər iki xalqın ədəbiyyatındakı rolu və onların mədəni həyatına müsbət təsirinin elmi-nəzəri mahiyyəti açıqlanmışdır. Dissertantın axtarışları, gəldiyi nəticələr həm ədəbi əlaqələrimizi öyrənənlər, həm də Böyük Britaniya ədəbiyyatının müxtəlif aspektlərini tədqiq edənlər, eyni zamanda Böyük Britaniyanın tərcümə ədəbiyyatını araşdıranlar üçün faydalı ola bilər.

Əldə olunmuş nəticə və yeniliklər ədəbiyyatşünaslığın digər sahələrinin müəyyən dövrlər üzrə ümumnəzəri tədqiqi üçün metodiki təcrübə, nəzəri qaynaq, təhlil və təsvir nümunəsi kimi faydalı ola bilər. Dissertasiya problematikasına görə, ədəbi əlaqələrin tarixinə aid əsər olduğundan, ali məktəblərin filologiya fakültələrində Dünya ədəbiyyatı ixtisası üzrə dərs vəsaiti, mühazirə və xüsusi kurslarda, həmçinin Azərbaycanla digər Avropa xalqlarının ədəbi əlaqələrinin tədqiqi zamanı, Böyük Britaniya ədəbiyyatının Azərbaycanda və əksinə tədqiqi və nəşrinin biblioqrafik göstəricisinin hazırlanmasında mənbə kimi istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Dünya ədəbiyyatı və komparativistika şöbəsində yerinə yetirilmiş və müzakirə olunmuşdur. Tədqiqatın əsas müddəaları və nəticələri dissertantın Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi məcmuələrdə, eyni zamanda xarici ölkələrin nüfuzlu məcmuə və jurnallarında dərc etdirdiyi elmi məqalələrində, onun bir sıra beynəlxalq və respublika səviyyəli elmi konfranslardakı məruzə və çıxışlarında öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin quruluşu. Tədqiqat işi giriş(6 s.), üç fəsil (124 s.), nəticə (6 s.) və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından (18 s.) ibarət olaraq 158 səhifədən ibarətdir.

BİRİNCİ FƏSİL

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞINDA BÖYÜK BRİTANIYA ƏDƏBİYYATI MƏSƏLƏLƏRİ

1.1. Tərcümə sənəti və tərcüməşünaslıq

Müasir dövrdə tərcümə ədəbiyyatı hər bir xalqın həyatında ən mühüm vasitə və onun inkişafını şərtləndirən ən vacib amillərdən biridir. Digər tərəfdən tərcümə insanlar, ümumiyyətlə xalqlar, ədəbiyyatlar arasında əlaqə vasitəsidir. Alimlərin, tərcüməçilərin ümumi rəyinə görə: *“Bədii tərcümə müxtəlif millətlərin ədəbiyyatlarının qarşılıqlı öyrənilməsində və ədəbi əlaqələrin inkişafında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. O, həmçinin ədəbi əlaqələr sisteminin tarixi keyfiyyətlərini bilavasitə ehtiva edir”*[142]. Odur ki, dünya mədəniyyətlərinin integrasiyasında mühüm rol oynayan tərcümə ədəbiyyatı bütün xalqlarda sürətlə inkişaf edir.

Bədii tərcümə ilə uzun illər məşğul olan professor Qılınxan Bayramovun sözləri ilə desək: *“Tərcümə sənətdir, ona yiyələnmək üçün dil, məxəz mətnin mövzusu və dünya haqqında bilgidən əlavə, tərcüməçi istedadına, yaxşı yazılı və şifahi nitq qabiliyyətinə, yaradıcı təfəkkürə malik olmaq lazımdır”*[24, s.6]. Bədii tərcümə problemi bütün dünya filoloji fikrində ən aktual problemlərdən biridir. Tərcümə sənəti o qədər dəyərli və məsuliyyətli işdir ki, uzun illər ərzində tədqiqatçılar bu sənətin bir çox xüsusi məsələlərini ümumiləşdirib müəyyən bir nəticəyə gəlməyə və konkret tövsiyələr verməyə çalışırlar. Belə ki, bədii tərcümənin nəzəri və praktiki problemlərini tədqiq edən akademik N.İ.Konrad tərcüməni milli ədəbiyyatların inkişafı üçün vacib hesab edir: *“Tərcüməçi öz qarşısına xüsusi əhəmiyyətli bir vəzifə qoya bilər: tərcümənin köməyi ilə yeni ardıcılıq metoduna yiyələnmək vəzifəsi, bu metod üçün səciyyəvi olan dil vasitələrini işləyib hazırlamaq vəzifəsi. Belə olduqda tərcümə yazıçı üçün yaradıcılıq cəhətdən yenidən silahlanma vasitələrindən biri, oxucu üçün isə varlığı dərk etmənin yeniləşməsi vasitələrindən biri olur. Ona görə də aydındır ki, metod və istiqamət cəhətdən*

yeni olan hər hansı bir ədəbiyyatın bərqərar olma mərhələsində tərcüməçilik işi belə bir böyük yer tutur və bu işlə məhz yazıçılar ciddi səylə məşğul olurlar”[184, s. 15].

Böyük əhəmiyyət kəsb edən bu sənətəbütün dünyada olduğu kimi, Azərbaycanda da çox ciddi münasibət vardır. Digər dünya xalqlarının ədəbiyyatı kimi Azərbaycan ədəbiyyatı da qarşılıqlı ədəbi əlaqələr nəticəsində formalaşır, inkişaf edir, oxucuların əxlaqi-mənəvi tərbiyəsinə, onların daxili aləminin zənginləşməsinə və şəxsiyyət kimi formalaşmasına əsaslı təsir göstərir.

Təbiidir ki, o biri xalqlarda olduğu kimi, Azərbaycanda da tərcümə sənətinin inkişafının özünəməxsus cəhətləri vardır. İntellektin inkişafına verilən tələblər informasiya mübadiləsinin genişlənməsində tərcümə ədəbiyyatının əhəmiyyətini daha da artırır. Elm sahələri inkişaf etdikcə müxtəlif məzmunlu mətnlər yaranır, onlar yeni termin və informasiyalarla zənginləşir. Başqa dillərdən ana dilimizə edilən tərcümələr xalqımızın dünyagörüşünü, onun elm və mədəniyyətini, ədəbiyyat və incəsənətini xeyli genişləndirməklə yanaşı, başqa xalqların mütərəqqi ideyalarının və elmi nailiyyətlərinin yayılmasına, istifadə olunmasına da müsbət təsir göstərir. Tərcümə vasitəsilə xalqlar bir-birinin elmi nailiyyətlərini və dəyərli ədəbiyyat nümunələrini tanıyır, dilinə yeni sözlər, yeni ifadələr gətirərək, onu zənginləşdirir, dünyəvi, ictimai və elmi fikirlər doğma dilimizə çevrilir.

Dünya ədəbiyyatlarının ən yaxşı klassik və müasir nümunələrini Azərbaycan oxucusuna, həmçinin Azərbaycan ədəbiyyatının ən yaxşı əsərlərini başqa millətlərin nümayəndələrinə yüksək bədii tərcümədə çatdırmaq vəzifəsi ədəbi ictimaiyyətimizi bu gün dərinədən düşündürməyə bilməz, çünki bədii tərcümələr xalqımıza dünya ədəbiyyatının ən böyük nümayəndələrini tanıtmış və tanıتماqdadır.

Hələ 1990-cı ildə Xalq yazıçısı, akademik Mirzə İbrahimov “Tərcümə sənəti” məqalələr məcmuəsinin müqəddiməsində bədii tərcümənin prinsiplərindən bəhs edərkən yazırdı: *“Bədii tərcümənin əsl prinsiplərindən biri orijinaldan tərcümə məsələsidir. Əlbəttə, orijinalın dilini bilmək yaxşıdır, gözəl keyfiyyətdir. O zaman yaxşı və gözəldir ki, tərcümə edən həm orijinalın dilini bilir, həm də yaradıcıdır, bədii keyfiyyətlərə, obrazlı təfəkkürə malikdir. O, bədii sözlə, bədii ifadə ilə adi ifadə arasındakı fərqi duymaq qabiliyyətinə malikdir. Bu fikir yalnız poetik deyil, nəsr əsərlərinin də tərcüməsinə aiddir.*

Bir sözlə, tərcümə mexaniki iş deyil, yaradıcılıqdır. Orijinalın dilini bildi, bilmədi, tərcüməçi gərək bədii gözəlliyi dərindən duyan olsun, ürəyinin qanını, hərarətini, ehtiraslarının gücünü, fikrinin işığını [əgər bunlar onda varsa!] versin, tərcümənin yaxşı çıxmasına həsr etsin”[78,s. 5].

Bu gün Azərbaycanın müstəqilliyi şəraitində tərcümə problemi daha mühüm, xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bundan əvvəl tərcümə işi və ədəbiyyat uzun müddət davam edən sovet ideologiyası, marksist-leninçi metodologiyasının prinsipləri əsasında işıqlandırılır, təhlil olunurdu. Amma elə o vaxt da mütərəqqi ziyalılar, alimlər, tədqiqatçılar, hətta siyasətçilər, ilk növbədə Azərbaycan SSR KP MK Birinci katibi Heydər Əliyev bu məsələnin nə qədər əhəmiyyətli olduğunu dəfələrlə qeyd etmişlər. Azərbaycan Yazıçılarının VII qurultayında çıxış edərkən Heydər Əliyev demişdir: *“Qardaş ədəbiyyatların çiçəklənməsi və yaxınlaşmasının çoxcəhətli proseslərində qarşılıqlı tərcümələr getdikcə daha böyük rol oynayır. Bu, milli mədəniyyətlərin qarşılıqlı öyrənilməsi və zənginləşməsinin böyük ictimai-siyasi əhəmiyyətə malik qüdrətli vasitəsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu sahədə respublikada az iş görülməyib... Lakin bu sahədə indiyədək həll olunmamış problemlər də az deyildir...”[39, 105-114].*

Tərcümə məsələsinə çox ciddi yanaşaraq Heydər Əliyev bu sahənin inkişafını təmin edən bir sıra fərmanlar və sərəncamlar da imzalamış [17], konfransların keçirilməsinə rəvac vermişdir [19].

Məlum olduğu kimi, Azərbaycanda tərcümə işi orta əsrlərdə dini ədəbiyyatın tərcüməsindən başlamışdır. Min illər əvvəl müxtəlif ölkələrdə (Yunanıstanda, Misirdə, İranda, İtaliyada, Fransada, Hindistanda və s.) yaranmış folklor nümunələrinin, mifologiyanın və klassik əsərlərin ayrı-ayrı motivlərinin bizim xalq arasında yayılması, folklorumuza və elmi, bədii fikrimizə təsir etməsi, həmçinin qədim və orta əsrlərdə Azərbaycanda yaranmış əsərlərin xarici ədəbiyyata təsiri məhz bu qarşılıqlı mədəni əlaqənin nəticəsidir. Bu humanist işdə şifahi və yazılı tərcümələrin rolu böyükdür. Azərbaycanda elmi və bədii əsərlərin tərcüməsinin tarixi qədim olsa da, bu iş XIX-XX əsrlərdə daha geniş vüsət almış, tərcümənin miqyası xeyli genişlənməmişdir. Rus istilasına məruz qalandan və Sovet İttifaqının tərkibinə qatıldıqdan sonra Azərbaycanda tərcümə işi sürətlə inkişaf etmiş, böyük tərcüməçilər pleyadası yaranmışdır. Ən yaxşı yazıçı və

mütəfəkkirlərimiz, şairlərimiz, müxtəlif sahələr üzrə alimlərimiz tərcümə ilə məşğul olmuşlar. Onlar həm bədii, həm də elmi ədəbiyyatı tərcümə etmiş, böyük nailiyyətlər əldə etmişlər.

Bədii tərcümə problemlərinin nəzəri-praktik sahəsində bünövrə daşları rolunu milli ədəbiyyatın və tərcüməşünaslığımızın – Mirzə Fətəli Axundzadə, Firudin bəy Köçərli, Abbas Səhhət, Mikayıl Rəfili, Məmməd Arif, Mirzə İbrahimov, Kamal Talıbzadə, Bəkir Nəbiyev, Fəridə Vəlixanov və bir çox başqa bu kimi nümayəndələrinin gördüyü işlər oynamışdır. Onların bu sahədə fəaliyyətləri öyrənilməyə və təqdir olunmağa layiqdir. Çünki onların elmi-tədqiqat xarakterli əsərlərində, ədəbi-nəzəri fikirlərində tərcümənin praktik həllinə kömək göstərə bilən dəyərli metodoloji müddəalar, tezislər vardır. Lakin indiki şəraitdə ədəbi əlaqələrin hər hansı bir probleminə, o cümlədən bədii tərcüməyə də yeni mövqedən, həm də müstəqillik, milli müəyyənlik, milli ədəbiyyatın tərəqqisinə yardım göstərmək mövqeyindən yanaşmaq lazımdır. Müstəqilliyin verdiyi imkanlardan istifadə edərək, bu həmişəyaşar problemi düzgün elmi-nəzəri istiqamətdə işıqlandırmaq isə bizim sənətkarların və alimlərimizin mövqeyindən, nəzəri hazırlığından asılıdır.

Azərbaycanın ən görkəmli sənətkarları M.F.Axundov, A.Səhhət, C.Cabbarlı, M. Müşviq, Ə.Cavad, S.Vurğun, S.Rüstəm, M.Rahim, R.Rza və adını çəkmədiyimiz onlarla ədiblərimiz tərcümə sənətinə öz töhfəsini vermişlər, həm Şərq, həm də Qərb ədəbiyyatından bir sıra əsərləri dilimizə çevirmişlər. Avropa dillərindən Azərbaycan dilinə və əksinə tərcümə işi uzun bir yol keçmiş və müxtəlif məqsədlər daşımışdır. Çıxışlarının birində Heydər Əliyev bu haqda danışarkən çox haqlı olaraq qeyd etmişdir ki, “Azərbaycan xalqı XIX-XX əsrlərdə öz milli köklərindən ayrılmayaraq öz ədəbiyyatını, mədəniyyətini Qərb mədəniyyəti, ədəbiyyatı ilə birləşdirə bilibdir. Bizim milli ədəbiyyatımızı, mədəniyyətimizi Qərb mədəniyyəti, ədəbiyyatı ilə birləşdirən, onun sintezini yaradan insanlar çox uzaqgörən, müdrik insanlar olublar” [41, c.II, s.202].

Qərb ədəbiyyatının dilimizə tərcümələrindən bəhs edərkən Mirzə İbrahimov yazırdı: *“Onu da qeyd etməyə dəyər ki, biz uzun müddət dünya ədəbiyyatını, xüsusən Avropa klassiklərini rus dilindən tərcümə etmişik, indi isə ümumi mədəni yüksəlişimizi göstərən amillərdən biri də budur ki, Avropa və bir sıra başqa xalqların ən yaxşı elmi və*

ədəbi abidələrini orijinaldan tərcümə edən mütəxəssislərimiz yetişmişdir. Başqa dillərdən, həmçinin ingilis dilindən, xüsusən birbaşa orijinaldan Azərbaycan dilinə tərcümə olunan ədəbi əsərlərin sayı xeyli artdığı kimi, Azərbaycan yazıçı və alimlərinin əsərlərinin başqa dillərə, o cümlədən ingilis dilinə tərcüməsi də genişlənmişdir. Elmi-ədəbi fikrimizi məşhur edən vacib məsələlərin biri də tərcümənin nəzəriyyəsidir ki, bu sahədə son illər canlanma nəzərə dəyir. İstər elmi, istərsə bədii tərcümənin müvəffəqiyyətli, təsirli, yüksək dərəcədə faydalı olması üçün əvvəldən düzgün yol tutmağın, düzgün nəzəri fikirlərə əsaslanmağın əhəmiyyəti böyükdür”[78, s. 6-7].

Məlumdur ki, elmi əsərlərin tərcümə prinsipləri barədə söylənən fikir və mülahizələr ədəbi-bədii əsərlərə nisbətən daha aydın və konkret olur: burada mənə dəqiqliyi, tərcümə olunan əsərdəki fikirlərin, anlayışların dürüst və aydın ifadəsi vacib şərtlərdəndir. Bu heç də o demək deyil ki, elmi əsərlərin tərcüməsində dil gözəlliyi, ifadə səlisliyi cəhətdən çətinliklər olmur. Olur və özü də tərcüməçidən böyük diqqət, səy, zəhmət tələb edir.

Bədii əsərin tərcüməsində əsla yolverilməz olan, əsərin bütün gözəlliyini, təsir qüvvəsini, ifadə etdiyi fikirləri pozub dağıdan formal, mexaniki tərcümə elmi əsərlərin də tərcüməsinə öldürücü təsir göstərir, son dərəcə pis nəticə verir.

Mirzə İbrahimov öz zəngin həyat təcrübəsindən, uzun illər ərzində məşğul olduğu həm yazıçı, həm tərcüməçi kimi göstərdiyi fəaliyyətdən irəli gələn nəzəri düşüncələrini şəxsi təcrübəsindəki faktları yada salmaqla belə ümumiləşdirmişdir: “*Bədii əsərin tərcüməsi prosesində bir sıra incə, zərif, sirli hallara rast gəlinir. Elə obrazlı ifadələr, təşbehlər və idiomlar olur ki, onların müstəqil tərcüməsi mümkün deyil. Adekvat şəkildə ifadəsini tapmaq bir və bəlkə də bir neçə səhifənin tərcüməsindən artıq vaxt, qüvvə tələb edir. Mənə elə gəlir ki, belə hallarda həmin ifadə və idiomaların başqa dillərdə necə verildiyinə də nəzər salmaq faydasız olmaz. Başqa dildə bədii tərcümədən (yəni tərcümədən tərcümə edəndə), yaxud sətiri tərcümədən istifadə edəndə isə indicə dediyim idiomlar, mürəkkəb psixoloji ifadələr kimi hallara rast gəldikdə mütləq orijinala müraciət etmək lazımdır. Burada mən öz təcrübəmdən bir epizod söyləmək istəyirəm. 1940-cı illərin əvvəllərində Şekspirin “Kral Lir” əsərini tərcümə edərkən mən T.A.Şepkina-Kupernikin rusca tərcüməsini əsas götürmüşdüm. Orada mən eynən*

azərbaycancaya tərcümə olunduqda anlaşılmaz görünəcək və mətnə oxşamayacaq idiomlara, ifadələrə rast gəldikdə ingilis mətninə müraciət edirdim. O zaman “Academia” adlı nəşriyyat klassiklərin ayrı-ayrı əsərlərinin həm orijinalını, həm də rusca tərcüməsini bir kitabda çap edirdilər. Kitabın bir səhifəsində orijinalı, qarşı səhifədə isə rusca tərcüməsi çap olunurdu. Mən “Kral Lir”in çap olunduğu bu cür kitablardan birini almışdım. 1935-1937-ci illərdə Leninqradda SSRİ Elmlər Akademiyasının Şərqşünaslıq İnstitutunda aspirant olduğum zaman az-çox ingilis dilini öyrənmişdim və bu bəzi obrazlı ifadələrin və idiomların dilimizdə adekvat formasını tapmaqda mənə xeyli kömək etdi” [78, s. 10].

Maraqlıdır ki, ingilis dilindən Azərbaycan dilinə edilən tərcümələrdə bəzi obrazlı ifadələrin və idiomların dilimizdə adekvat formasını tapmağın müsbət nəticələr verdiyi haqqında akademik Mirzə İbrahimovun hələ 90-cı ildə söylədiyi fikri xeyli vaxt keçəndən sonra, artıq müstəqillik dövründə gənc tədqiqatçılar Kəmalə Cəfərova “V.Şekspir sonetlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi zamanı adekvatlığın qorunub saxlanması” [31], A.Ş.Hümbətova “Bədii tərcümədə adekvatlıq və yayınmalar” [63], K.S.Hüseynova “Azərbaycan bədii ədəbiyyatında ingilis dilindən birbaşa tərcümənin bəzi mühüm amilləri”[66], Şəhla Nağıyeva və Ülviyyə Abbasova isə əksinə, Azərbaycan dilindən ingilis dilinə tərcümələrdən danışaraq öz dissertasiyalarında “Azərbaycan poeziyasının ingilis dilinə tərcüməsində realiyaların saxlanması” [110] və “İngilis dilinə bədii tərcümədə epitetlərin verilmə üsulları (Çingiz Abdullayevin əsərləri əsasında)” [3] təsdiqləyərək həmin məsələni daha geniş şəkildə tədqiq etmiş, maraqlı fikirlər irəli sürmüşlər.

Bu məsələ ilə bağlı tərcümə üzrə klassik nəzəri mənbə kimi A.V.Fyodorovun “Tərcümənin ümumi əsaslarının nəzəriyyəsi” kitabı xüsusi qeyd olunmalıdır. Həmin kitabın ən iri, beşinci fəslə “Tərcümədə dil vahidlərinin seçim şərtləri” adlanır. Müəllif Qərb dillərindən, o cümlədən ingilis dilindən edilən tərcümələr əsasında, lazımi sözün seçilməsi, ekvivalenti olmayan leksikanın əvəz edilməsi, tərcümədə ekzotik realilərin adlarının verilməsi, mətndəki idiomatik və digər mürəkkəb fraqmentlərin tərcüməsi kimi problemlərə diqqət yetirir [187]. Görkəmli rus aliminin bu fikirləri akademik Mirzə İbrahimovun tərcümə sənətinə verdiyi qiymətlə üst-üstə düşür: “Tərcümə xalqlar

arasında böyük, yıxılmaz mənəvi körpü olmaqla yanaşı, insanın ruhi aləmini, hissiyat və anlayışlarını zənginləşdirən güclü amillərdəndir. Tərcümə hər xalqın eyni zamanda dilini zənginləşdirə bilər. Bu şərtlə ki, gözəl olsa, səlis olsa, oynaq olsa...”[78, s. 10].

Tanınmış mütərcim, şair və tərcüməşünas, ingilis və ingilisdilli xalqların folklor və klassik poeziyasını, eləcə də V.Şekspirin sonetlərini, “Romeo və Cülyetta”, “Hamlet”, “Otello”, “Kral Lir” və “Maqbet” faciələrini, “Təhqir olunmuş saflıq” poemasını orijinaldan Azərbaycan dilinə birbaşa tərcümə etmiş müasirimiz Sabir Mustafanın Azərbaycan - Böyük Britaniya ədəbi əlaqələrindən bəhs etdiyi “Bədii tərcümədə poetik ekvivalentlər” adlı əsəri də bu baxımdan yeni fikirləri ilə böyük maraq doğurur [108].

S.Mustafa poeziya tərcüməsi üçün lazım olan əsas məziyyətləri nümunələr əsasında diqqətə çatdırır: *“Bədii tərcümədə poetik ekvivalentlərin düzgün tapılmasının vacibliyini, orijinalın dilini bilməyin ən əsası onu duymağın, eyni zamanda ana dilinin - hədəf dilin bütün incəliyini mənimsəməyin mühüm olduğunu döən-döənə qeyd etsək də, tərcüməçinin şəxsi keyfiyyətlərini nəzərdən qaçırmaq səhv olardı. Məlumdur ki, bal arıları çiçəklərdən şirə toplayır. Bu şirəni olduğu kimi pətləklərə töksə, şirə elə şirə də olaraq qalar. Bal arısı özündə olan təbiətin ecəzkar qüdrətindən əxz etdiyi cövhəri əlavə edib şirəni bala çevirir. Tərcümədə də bu tələb özünü tez-tez büruzə verir. Bəzi poetik fikirlər, ifadələr tərcüməçinin qanına, ruhuna hopmuş ana dilinin cövhəri ilə qarışmasa, ana dilində poetik səviyyəyə qalxa bilmir, elə tərcümə olaraq qalır”*[108, 119].

Gənc tərcüməçilər üçün nəzərdə tutulmuş Fialə Abdullayevanın “Peşəkar tərcümənin əsasları” adlı dərslidə mütəxəssislərə gələcək fəaliyyətləri üçün mühüm əhəmiyyətə malik bir sıra suallara cavab tapmaqda yardımçı ola bilər: məsələn, “Tərcümə prosesində kimlər iştirak edir və onların bir-birinə münasibəti necə olmalıdır?”, “Əsl tərcüməçi necə olmalıdır?”, “Tərcüməçinin işçi dilləri” dedikdə nə başa düşülür?”, “Tərcümənin keyfiyyətinə hansı amillər təsir edir?”, “Tərcüməçinin hansı hüquq və imtiyazları var?”, “Tərcüməçi məsuliyyəti nə deməkdir?”, “Orijinala sədaqət nə deməkdir?”, “Tərcümədə əməkdaşlıq necə həyata keçirilir?”, “Tərcümə biznesinin mahiyyəti nədən ibarətdir?”, “Tərcüməçi fəaliyyəti hansı sənədlərlə tənzimlənir?”, “Hansı yerli və beynəlxalq tərcümə qurumları var?”, “Tərcüməçi hansı texniki biliklərə malik olmalıdır?” və s.[7, s.7].

Tədqiqatçı Aytəkin Quliyevanın gənc tərcüməçilərə ünvanladığı “İngilisizmlər və tərcümə” adlı əsəri də böyük maraq kəsb edir. “İngilisizmlər” dedikdə müəllif *“bu və ya digər dildə milli koloritlə bağlı olan, bir dildən başqa dilə tərcümə zamanı çətinlik törədən söz və söz birləşmələrini”* nəzərdə tutur və əyani misallar gətirərək bu problemin həlli yollarını göstərir [92, s. 3].

Ümumiyyətlə, ədəbiyyatşünaslığın və tənqidin qarşısında duran vəzifələr elə tərcüməşünaslığın da qarşısında durur. Professor Nizami Xudiyev öz sanballı monoqrafiyasında məhz bu haqda yazır: *“Tərcüməşünaslıqda linqvistik aspektlərin səciyyələndirilməsi zəruridir. Linqvistik əsaslar haqqında məsələnin qanunauyğunluğu tərcümə əməliyyatını yerinə yetirən şəxsin müxtəlif dil vahidləri səviyyəsində bilavasitə bu faktlarla təmasda olmasından irəli gəlir”*[77, s.9]. Görkəmli ingilis dilşünas alimi, C.Fyors və M.A.K. Xellideyin davamçısı, akademik C.K.Katfordun fikrincə isə, *“tərcümə dillə icra olunan əməliyyatdır, bu bir dildə mövcud olan mətnin digər dildəki mətnlə əvəz olunması prosesidir. Aydın məsələdir ki, tərcümə nəzəriyyəsi dilin ümumi linqvistik nəzəriyyəsinə əsaslanmalıdır”*[183, s.10]. Alimin fikri məsələnin mahiyyətini birmənalı şəkildə əks etdirdiyindən, əlavə heç bir şərhə ehtiyac qalmır. Tərcümə nəzəriyyəsi üçün həlledici amil ondan ibarətdir ki, dil burada davranış kimi nəzərdən keçirilir.

İngilis alim-dilşünas R.O.Yakobson fərqli tipoloji xarakterinə baxmayaraq, tərcümənin üç növünü qeyd edir. Vəzifələrin ümumiliyini saxlamaqla, o, dildaxili, semiotika səviyyəsində və dillər arasы tərcümələri ayırd edir. Birinci halda dil vasitələrinin digər dilin vasitələri ilə əvəz olunmasından, yəni söhbət yenidən adlandırılmadan, yaxud interpretasiyadan gedir. Bu cür tərcümənin sadə tipi parafraza ola bilər. İkinci halda söhbət bir dilin verbal vasitələrinin digər dilin verbal vasitələri ilə əvəz edilməsindən gedir. Nəhayət, R.O.Yakobsonun transmutasiya adlandırdığı üçüncü hal təbii dilin kodunun başqa semiotik sistem vasitələri ilə verilməsini nəzərdə tutur [189, s.17].

Professor Q.H.Bayramov haqlı olaraq tərcümədə həmişə iki mətnin olduğunu söyləyir. Bunlardan *“birinci orijinal (məxəz-source) mətnidir ki, o, ikinci mətndən [tərcümə, hədəf-target] asılı olmadan mövcuddur. İkinci mətn (target text) müəyyən*

əməliyyatların [dillərarası transformasiyaların] köməyi ilə birinci (source) mətnin əsasında yaradılır. Birinci mətnin dili məxəz (source), ikinci mətnin dili hədəf (target) dil adlanır”[24, s.8]. Misal üçün, frazeoloji birləşmələrin tərcüməsində ayrı-ayrı üsullardan istifadə olunur. Bu üsullardan hansının daha münasib, sərfəli, uğurlu olması tərcümə olunan orijinal mətnin məzmun və forması ilə şərtlənir. Belə üsulların sayı müxtəlifdir.

Tərcümə ədəbiyyatında göstərilən əsas mənə üsulları aşağıdakılardır: ekvivalent tərcümə; analogi tərcümə; təsviri tərcümə; antonimik tərcümə; kalka yolu ilə tərcümə və kombinasiya edilmiş tərcümə üsulu.

S.R.Rzayeva “Frazеoloji birləşmələr və onların tərcümə üsulları” (ingilis, rus və Azərbaycan dilləri materialları əsasında)” mövzusunda filologiya üzrə fəlsəfə doktorluğu dissertasiyasında frazeoloji birləşmələrin tərcüməsinin üsulları barədə reallığı əks etdirən mülahizələr yürüdür: *“Tərcümənin bu və ya digər üsullarının seçilməsi frazeoloji birləşmələrin funksional spesifikasiyasından asılıdır. Biz hesab edirik ki, ingilis dilinin frazeoloji birləşməsinin rus və Azərbaycan dillərinə tərcüməsinin frazeoloji metodları dildə “hazır” modellərlə bağlıdırsa, qeyri-frazeoloji metodlarla tərcümə rus və Azərbaycan dillərinin yeni anlayış və reallıqlarla zənginləşdirməklə onları daha yüksək keyfiyyət səviyyəsinə qaldırır*”[123, s. 21-22].

Tərcüməşünaşlıqda tərcümə problemlərini ümumsemiotik problemlərlə bağlamaq cəhdlərinə də rast gəlinir. Məsələn, L.S.Barxudarov tərcümənin semantika, pragmatika və sintaktika ilə əlaqəsi haqqında danışır [176, s. 67]. Bununla bağlı qeyd etmək lazımdır ki, burada qeyri-adi heç nə yoxdur. Əgər söhbət bir dil vasitələri ilə ifadə olunmuş qeyri-dil məfhumunun digər dil vasitələrinin köməyi ilə yenidən verilməsindən gedirsə, onda tərcümənin qeyd olunmuş üç səviyyəsi nəzərə alınmalıdır. Əslində, bu üç səviyyə özü özlüyündə birgə təzahür edir. Məsələn, semantik səviyyə mənanın verilməsini bildirir. Sintaktik səviyyə identik konfigurasiyanı nəzərdə tutur, yəni tərcümə dilində ekvivalent söz orijinaldakı sintaktik, kontekstual əlaqələrlə əhatə olunmalıdır. Başqa sözlə desək, orijinala təkcə tərcümə olunan sözün uyğun gəlməsi ilə iş bitmir, burada həm də kontekst üst-üstə düşməlidir.

Nəhayət, pragmatik səviyyə tərcümədə eyni ifadəlilik səviyyəsini, pragmatik gücü və effektivliyi tələb edir. L.S.Barxudarov *pragmatikanın* dəqiq ifadəsini vermir, lakin

qeyd edir ki, pragmatik mənaya dair suala dəqiq və birmənalı cavab yoxdur. Məsələ ilə bağlı ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, bu sahədə həm obyektiv, həm də subyektiv səbəblər mövcuddur [176, s. 68].

Tarixən fundamental mətnlərin tərcümələri dünya dillərinin inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Hal-hazırda adekvat tərcümənin mümkünlüyünü dilin özünün zəngin resursları sübut edir. Akademik Məmməd Arif haqlı olaraq hesab edirdi ki, *“Məhz Azərbaycan ədəbi dilinin zənginliyi Azərbaycan tərcüməçilərinə rus ədəbiyyatının daxilərini tərcümə etməyə, onların əsərlərinin məzmun və forma gözəlliyini qoruyub saxlamağa imkan vermişdir”* [182, c.1, s.31]. Düzgün və əsaslandırılmış bu qeyd onu sübut edir ki, tərcüməçi məharətinin nümayiş etdirilməsi əhəmiyyətli dərəcədə məhz onun tərəfindən dilin imkanlarının düzgün istifadə edilməsindən asılıdır.

Tanınmış tərcüməçi Nadir Qocabəyli də bu fikri təsdiq edir: *“Azərbaycan dilinin imkanları ilə əksər əsəri normal şəkildə oxucuya çatdırmaq mümkündür. Tərcümə işi iynəylə gor qazmaqdır. Dünya ədəbiyyatının incilərinin, qiymətli əsərlərin üzərində dəfələrlə və diqqətlə işləmək lazımdır ki, oxucu kitabdan iyrənməsin”* [249].

Yuxarıda deyildiyi kimi, Azərbaycanda ilk tərcümələrin hələ qədim dövrlərdə meydana çıxdığına dair məlumat olsa da, tərcümə ədəbiyyatının əsl inkişaf tarixi XIX yüzillikdən başlayır. Azərbaycanın ümumrusiya iqtisadi və mədəni inkişafı prosesinə cəlb olunması, ən qabaqcıl şairlərin, yazıçıların, alimlərin rus ədəbiyyatı və ictimai fikri ilə tanışlığının sürətlə artması bu baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir [5, c.II, f. VIII, s.1013-1017].

A.Bakıxanov, M.F.Axundzadə, M.Ş.Vazeh kimi Azərbaycan klassiklərinin Tiflisdə yaşayıb rus, Avropa və Şərq mədəniyyəti ilə yaxından tanış olan qabaqcıl adamlarla dostluq əlaqələri onların dünyagörüşündə, ədəbiyyata baxışında yeni mühüm cəhətlərin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Bakıxanov rus dilini gözəl bilirdi, Avropanı və Rusiyanı səyahət etmişdi, Qriboyedov və Puşkin ilə tanış idi. Mirzə Fətəli Axundov *“Azərbaycan yazıçılarını rus və Avropa yazarlarının təcrübə və nailiyyətlərini öyrənməyə sövq edərkən, ingilis yazıçıları Şekspirin və Bayronun da adlarını çəkmişdir”* [186, s.11]. İlk Azərbaycan qəzeti olan “Əkinçi”nin nəşiri Həsənbəy Zərdabi Azərbaycan dilinin inkişafından danışarkən, hər bir dilin yeni sözlər hesabına zənginləşmək zərurətini

vurğulayır və bu prosesdə biri-biri ilə ünsiyyətini, əlaqələrini vacib hesab edirdi [4].

Mirzə Şəfi Vazeh Azərbaycan və başqa Şərq ölkələrinin klassik irsi, habelə rus ədəbiyyatı ilə tanış olduğu kimi, onun əsərlərinə də Qərbi Avropanın bir sıra ölkələrində və Rusiyada böyük maraq var idi. O da maraqlıdır ki, Vazehin alman tələbəsi F.Bodenştedtin sözlərinə görə, Vazehin *“əsərləri təqdim olunan bütün Avropa şairlərindən ən çox xoşuna gələnləri dahi ingilis şairləri Tomas Moor və Corc Bayron olmuşlar. O bunları başa düşürdü”*[23, s.69].

Rus və Avropa ədəbiyyatının ən yaxşı nümunələrini Azərbaycan mətbuatına gətirən və bu sahədə ilk mətbu maraq oyadan Tiflisdə Azərbaycan dilində nəşr olunan “Kəşkül” (1883-1891) qəzeti olmuşdur. Bu qəzet Ünsizadə qardaşları tərəfindən nəşrə başladığı ilk günlərdən dövrünün mütərəqqi qələm sahiblərini ətrafına toplayaraq, dünya xalqlarının ədəbi, mədəni nailiyyətlərini oxucular arasında yaymağa çox böyük səy göstərmişdir. *“Qəzetdə dil, ədəbiyyat, incəsənət, elm, maarif və s. məsələlərə dair nəzəri və publisist məqalələr, orijinal bədii əsərlər, rus, Avropa və Şərq ədəbiyyatından tərcümələr çap olunurdu”*[131, s.52].

“Kəşkül” qəzetinin əməkdaşları dünya ədəbiyyatından ən yaxşı nümunələrin ana dilinə tərcüməsinə və yayılmasına milli oyanış üçün vacib məsələ kimi baxırdılar. Onlar haqlı olaraq güman edirdilər ki, Qərb yazıçılarının tərcümə olunmuş mütərəqqi ideyalı əsərləri həm milli dilin poetik imkanlarını genişləndirə bilər, həm də ədəbiyyatın yeni istiqamətdə inkişafına kömək edər. Heç təsadüfi deyil ki, akad. Tofiq Hacıyev yazırdı: *“XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibində diqqəti çəkən yenilik rus-Avropa sözlərinin işlənməsidir”*[53, s. 31].

XX yüzilliyin əvvəllərində ilk gündəlik Azərbaycan qəzeti olan “Şərqi-rus” qəzetinin (1903-1905) redaktoru Məhəmməd ağa Şahtaxtinski bədii tərcümə məsələlərinə daha geniş ictimai məna verərək, hətə 1902-ci ildə “Baku” qəzetində ziyalılarımızın təxirəsalınmaz vəzifələrindən birinin də xalqımız arasında xalqın doğma dilində rus və Qərb ədəbiyyatını, fəlsəfəsini, elmini, incəsənətini yaymaqdan ibarət olduğunu vurğulayırdı [131, s.65].

Qərb ədəbiyyatından tərcümə işinə “Füyuzat” jurnalı da öz payını vermiş, 1907-ci ildəki 18-ci nömrəsində Bakıda yaşayan tanınmış osmanlı ədibi Əhməd Kamalının

tərcüməsində “Gözəl, açma məziyi” adlı Şekspirin bir sonetini dərc etmişdir [155].

Ümumiyyətlə, XX əsrin əvvəlində Azərbaycan ədəbiyyatı özünün çoxəsrlik tarixində yeni bir inkişaf mərhələsinə daxil olmuşdu və onun daha səmərəli, daha coşqun inkişafı üçün tərcümə ədəbiyyatının böyük əhəmiyyəti vardı. Azərbaycan klassikləri yaxşı başa düşmüşdülər ki, hər hansı xalqın ədəbiyyatı yalnız o zaman təkcə milli əhəmiyyət deyil, eyni zamanda beynəlmiləl və ümumdünya əhəmiyyəti qazana bilər ki, bütün dünya ədəbiyyatının nailiyyətlərindən xəbərdar olsun, onlardan öyrənsin, faydalansın, onları inkişaf etdirdirsin və zənginləşmə prosesinə yaxından qoşulsun. Bunun isə ən yaxşı səmərəli yollarından, vasitələrindən biri bədii tərcümədir.

Araşdırmalar göstərir ki, əgər biz XIX əsrin sonları – XX əsrin birinci rübündə ancaq mütərcimlərin natamam sayına nəzər salsaq, görərik ki, onlar əsasən mütərəqqi ziyalılar idi: U.Hacıbəyli, C.Məmmədquluzadə, S.Ə.Şirvani, C.Ünsizadə, R.Əfəndiyev, Ə.Cavanşir, Ə.Adıgözəlov, F.B.Köçərli, M.Ə.Sabir, N.B.Vəzirov, H.B.Zərdabi, A.Əfəndiyev, C.Məmmədquluzadə, N.Nərimanov, A.Şaiq, H.Cavid, A.Səhhət, Ə.Haqverdiyev, S.S.Axundov, Ə.İbrahimov, S.M.Qənizadə, Ə.M.Əkbərov, Ə.Nəzmi, Ə.Qəmküsar, B.Talıblı, Ü.Hacıbəyli, S.Ağamalıoğlu, E.Sultanov, Y.V.Çəmənzəminli və başqalarını da buraya əlavə etsək, XX əsr Azərbaycan mütərəqqi ziyalılarının böyük əksəriyyətini əhatə etmiş olarıq.

Azərbaycan ədiblərinin və mütərcimlərinin ideya-sənətkarlıq cəhətdən çox bağlı olduqları qaynaqlardan biri Böyük Britaniya ədəbiyyatı idi. Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti inkişaf etdikcə tərcümə işinin də üfüqləri genişlənirdi. Düzdür, XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində bədii tərcümə o vaxtadək Azərbaycanın ancaq tək-tək ziyalılarına tanış olan Qərb ədəbiyyatını da əhatə etməyə başlayırdı; Şekspir və Şillerdən, Höte və Defodan, Bayron və Mark Tvendən tərcümələr meydana çıxırdı. Bu tərcümələr vasitəsilə Azərbaycan oxucusu Qərb ədəbiyyatı ilə tanış olur, ədəbi görüş dairəsini genişləndirirdi.

Rus və Qərbi Avropa klassiklərini “Məğrib günəşləri” adlandıran istedadlı Azərbaycan şairi və mütərcimi Abbas Səhhət bu yazıçıların əsərlərini ana dilinə tərcümə etməklə bir tərəfdən doğma xalqını dünya ədəbiyyatı ilə tanış etmək kimi nəcib bir iş görmüşdüsə, digər tərəfdən də XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının ideya-mövzu və

sənətkarlıq cəhətdən daha da inkişaf edib zənginləşməsinə, onun zamanla, xalqın tələbləri ilə daha artıq ayaqlaşmasına böyük kömək etmişdir. O, həmin toplumun müqəddiməsində mədəniyyətə nə qədər zəngin olsa belə, heç bir xalqın bəşər mədəniyyətindən təcrid olunmuş şəkildə yaşayıb inkişaf etməsini mümkün hesab etmirdi. Qərb ölkələrinin bütün sahələrdə tərəqqi tapmasını da onların digər xalqların əsrlər boyu əldə etdikləri uğurları dərindən və sistemli, məqsədyönlü şəkildə mənimsəmələrində görürdü. Odur ki, mövqeyini əsaslandırmaq məqsədilə avropalıları öz soydaşlarına nümunə göstərib yazırdı: *“Qərbin tarixi-ədəbiyyatı bizə göstərir ki, onların ədəbiyyatda bu dərəcəyi-kamala yetişməsinin səbəbi qədim Roma və Yunan ədəbiyyatlarını öz dillərinə tərcümə etmələri olmuşdur...”* [100, s.187].

“Məğrib günəşləri” adlı iki hissədən ibarət topludakı tərcümələri yüksək qiymətləndirən akademik Məmməd Arif qeyd edirdi ki : *“Abbas Səhhət hər şeydən əvvəl öz ruhuna yaxın olan şeirləri seçməyə çalışmış və eyni zamanda seçdiyi əsərlərin xarakterik cəhətlərini nəzərdən qaçırmamışdır”* [32, c.II, s. 321].

Qısa ömür yaşayıb zəngin yaradıcılıq yolu keçmiş Cəfər Cabbarlının rus və Avropa ədəbiyyatının ən qiymətli nümunələrindən etdiyi tərcümələr də oxucu və tamaşaçı auditoriyasında unudulmaz iz buraxıb. Yazıçı-dramaturq 1920-1927-ci illər arasında Azərbaycan səhnəsi üçün Şekspirin “Hamlet” və “Otello” faciələrininidə tərcümə etmişdir. Onun tərcümələri əsərlər ayrı-ayrılıqda işıq üzü görsə də, ilk dəfə “Cəfər Cabbarlının tərcümələri” adlı topluda 2014-cü ildə nəşr olunmuşdur [28].

Cəfər Cabbarlının tərcüməçilik fəaliyyətinə həsr olunmuş “Mütərcim Cəfər Cabbarlı” kitabında onun bu fəaliyyəti yüksək qiymətləndirilir: *“Tərcüməçilik prinsiplərinə əsaslanan yaradıcı şəxsiyyət kimi, o, hərfi tərcümədən uzaqlaşaraq milli ruhumuza və dilimizin və daha yaxın və uyğun sözlərdən, təbir və ifadələrdən istifadə edərək klassik Avropa ədəbiyyatının şah əsəri olan “Hamlet”i bizə doğmalaşdırmışdır... Hamletin məşhur “ To be or not to be” [rusca “Быть или не быть – вот в чем вопрос”] dilemması mütərcimin dilində “Olum ya ölüm” bədii-fəlsəfi düşüncə seçimi kimi çox orijinaldır və tərcümə məharətinin nümunəsi kimi öz tərəvətini saxlamaqdadır”* [121, s.5-6].

Bir qayda olaraq o zaman, kiçik həcmli əsərləri tərcümə edirdilər. Çünki həmin

əsərləri dərsliklərdə, qəzet və jurnallarda çap etdirmək daha asan idi. Milli mətbuat vasitəsi ilə iri romanları oxuculara təqdim etmək qeyri-mümkün idi. Ona baxmayaraq ki, bu tərcümələri bütövlükdə mükəmməl hesab etmək olmazdı, çünki orijinalların bütün bədii xüsusiyyətləri, kompozisiya gözəlliyi, müəllif üslubu və s. komponentləri öz əksini tərcümələrdə lazımi qədər tapmamışdı, lakin o da deyilməlidir ki, rus və Qərb ədəbiyyatından Azərbaycan dilinə olunan tərcümələr müxtəlif olsalar da, onlar əsasən primitiv xarakter daşıyırdılar. Çünki vahid tərcümə prinsipi yox idi. Hər şey tərcüməçilərin bacarığından, qabiliyyətindən asılı idi. Bu tərcümələrdə tərcümə mədəniyyətinin ən bəsit prinsipləri belə gözlənilmirdi, orijinalda ixtisarlara aparılırdı, əlavələr edilirdi və bütün bunlar tərcüməçilərin qüsurlarından daha çox həmin dövrün tərcümələrinə xas olan ümumi nöqsanlar idi.

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, bu tərcümələr, ümumiyyətlə təbliğ xarakteri daşıyırdılar, ayrı-ayrı qabaqcıl Azərbaycan ziyalılarının təşəbbüsü nəticəsində zamanın qarşıya qoyduğu tələblərə cavab kimi meydana çıxmışdılar. Bütövlükdə isə bu tərcümələr öz dövrü üçün diqqətəlayiq hadisə idi. Bu isə tamamilə təbii idi, çünki bütün filoloqlar və mütəxəssislər təsdiq edirlər ki, ədəbi tərcümə çətin, məsuliyyətli işdir. Həqiqətən də bir dildən başqa dilə tərcümə edərkən mütərcim orijinal mətnə olan fikri saxlamaq üçün son dərəcə ehtiyatlı olmalıdır. Burada tərcüməçi tərcümə prinsiplərinə əməl etmək üçün eyni zamanda tərcümə təcrübəsinə də sahib olmalıdır. Tərcümə zamanı orijinalın ilk növbədə formasının saxlanması vacib sayılır. Çünki Şərq şeir formalarını olduğu kimi tərcümədə saxlamayanda, ingilis oxucuları Şərq şeir formalarından xəbərsiz olur. Tərcümə zamanı istər-istəməz mütərcim müəyyən ixtisarlara yol verməli olur ki, bu da mümkünsüz deyil. Lakin orijinal mətnin məzmununun qalması da vacibdir. Əks təqdirdə oxucu üçün orijinal mətn qaranlıq qalır. Amma bütün bunlara baxmayaraq, hələ o dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatında bədii tərcümənin demək olar ki, bütün növləri mövcud olmuşdur və bu tərcümələrin nəticəsində dilimiz yeni sözlərin sayəsində zənginləşmişdir. Bunu tədqiqatçı H.Ə.Həsənov da “Azərbaycan dilinin leksikası” adlı əsərində təsdiq edir. Onun fikrincə: “...ingilis mənşəli sözlər dilimizin lüğət tərkibini xeyli zənginləşdirmişdir. Onların çoxu dilimizin lüğət tərkibinə XIX-XX əsrlərdə daxil edilmişdir. Bu sözlər müxtəlif sahələrdə işlədilir”[61, s.135].

Qeyd etməliyik ki, bu maraqlı məsələ Fəridə İsmayılovanın “Azərbaycan dilində ingilis sözləri” adlı namizədlik dissertasiyasında öz ətraflı tədqiqini və şərhini tapmışdır[83].

Fərəh doğuran haldır ki, müstəqillik dövründə tərcümə sahəsində daha böyük uğurlar əldə edilmişdir. İstər Qərb ədəbiyyatının nəsr və nəzm nümunələrinin doğma dilimizə tərcümə edilməsi və onların öyrənilməsi, istərsə də Azərbaycan ədəbi nümunələrinin müxtəlif dillərə çevrilməsi sahəsində çox böyük nailiyyətlər qazanılmışdır.

“Azərbaycanın tərcümə tarixi” kitabında prof. Fəridə Vəlixanova da bu danılmaz həqiqəti təsdiqləyərək maraqlı müddəalar irəli sürmüşdür. Onun fikrincə: *“Tarixi çox qədimlərə gedib çıxan tərcümə yaradıcılığı bugünkü yeni ictimai-siyasi şəraitdə xüsusi məna və əhəmiyyət kəsb edir. Çoxəsrlik milli ədəbiyyatımızın, rus və dünya ədəbiyyatının ənənələrindən yaradıcı surətdə bəhrələnən Azərbaycan ədəbiyyatı daha əngin üfüqlərə çıxmış, onun təsir və təsvir dairəsi xeyli genişlənmişdir. Kosmik ixtiralar və kəşflər əsri, elmi-texniki tərəqqi əsri öz tələblərini irəli sürmüşdür. Ədəbiyyata yeni, indiyə qədər təsadüf olunmayan obrazlar gəlmiş, toxunulan problemlərin sayı artmışdır...Orasını da qeyd etmək vacibdir ki, zaman keçdikcə milli özünəməxsusluq, milli kolorit anlayışları da əsaslı dəyişikliyə uğramışdır. Bu anlayışlara isə mütləq tarixilik prinsipi əsasında yanaşmaq lazımdır. Bu da şübhə doğurmur ki, tərcümə işinə dövlət qərarları miqyasında diqqət və qayğı göstərilməsinin dərin və əsaslı səbəbləri var. Ümdə səbəblərdən biri milli ədəbiyyatın ümumdünya miqyasında kortəbii şəkildə yox, müntəzəm, hərtərəfli və dəqiq təmsil olunması tələbidir”* [178, s. 11].

Tarixi çox uzaqlara gedən tərcüməsənətinə baxanda bu illər ərzində istər Qərb ədəbiyyatından dilimizə, istərsə də doğma dilimizdən Avropa dillərinə elmin bütün sahələrini əhatə edən saysız-hesabsız əsərlər tərcümə edilmişdir və bu gözəl ənənə böyük uğurla davam etdirilir. Bu dövrü xarakterizə edən akademik İsa Həbibbəyli yazır: *“Müasir Azərbaycan həm ictimai-siyasi sabitlik baxımından, həm də iqtisadi-demoqrafik göstəricilərinə görə, həm də mədəni-intellektual həyat səviyyəsi etibarilə çox dəyişmiş və gözəlləşmişdir...Cəmiyyətin azad, firavan həyatından və yüksək inkişafından xəbər verən bu nailiyyətlər xalqımızın ədəbiyyat və incəsənətində, intellektual sferada da əks-sədasını*

tapmaqdadır. Azərbaycan həyatı müasir dünyaya integrasiya etdikcə ədəbiyyatımız da dünya ədəbi prosesinə cəlb olunur, onun tərkib hissəsinə çevrilir”[55, c.II, s.839].

Bu həqiqətən də belədir, çünki tənqidçi Vaqif Yusiflinin dediyi kimi: *“Azərbaycan ədəbiyyatı sırf özünə qapılmış ədəbiyyat deyildir. Azərbaycan ədəbiyyatı həm milli kökləri ilə, həm də başqa xalqların ədəbiyyatından istifadə yolu ilə yaşayan, özünü yaşadan, milli varlığını sübut edən bir ədəbiyyatdır”[141, s. 187].*

Və onu da qeyd edək ki, Qərb ədəbi nümunələrindən, eləcə də rus klassiklərinin əsərləri doğma dilimizə tərcümə edildiyi kimi, Azərbaycan yazıçı və şairlərinin də əsərləri dünya dillərinə tərcümə edilir. Müstəqillik dövründə ədəbi əlaqələrin sürətlə inkişaf etdiyi, bu dövrdə əldə olunan nailiyyətlər göz qabağındadır. *“Azərbaycan yazarlarının əsərlərinin Avropa dillərinə tərcümə edilməsi bu dövrün başlıca uğurudur”[57].* Akademik İsa Həbibbəyli müstəqillik dövründə Azərbaycanın görkəmli yazarlarından bir çoxunun əsərlərinin digər dillərə, o cümlədən də ingilis dilinə tərcümə edilməsindən danışarkən demişdir: *“Yazıcıların əsərlərinin rus, türk, ingilis, fransız, yunan, italyan, ispan, yapon və digər Avropa və dünya dillərinə tərcümə olunması və xarici ölkələrdə nəşri ölkəmizi və Azərbaycan ədəbiyyatını dünyada tanıdır. Anarın əsərlərinin dünya dillərində nəşri, Elçinin pyeslərinin Londonda və Amerikada səhnəyə qoyulması, Vaqif Səmədoğlunun şeirlər kitabının ingilis dilində ABŞ-da çap olunması son illərdə ədəbiyyatımızın mühüm uğurlarından xəbər verir. Kamal Abdullanın dünyanın əksər dillərinə çevrilmiş “Yarımçıq əlyazma” romanının italyan dilində nəşrindən sonra məşhur yazıçı və alim Umberto Eko ilə görüşməsi mədəniyyətlərarası dialoqa daha bir töhfə olmuşdur”[55, c.II, s.839-840].*

Deyilənlər göstərir ki, bütün sahələrdə olduğu kimi, ədəbiyyatda da qazanılan ən böyük uğurlar məhz müstəqillik dövründə əldə edilmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatı bu gün də yüksək nailiyyətlər qazanaraq sürətlə inkişaf etməkdədir. Xüsusilə tərcümə məsələsinə qıqqətin yönəlməsi, bu sahədə gənc kadrların yetişməsi üçün hər cür şərait yaradılmışdır.

Dünya klassik ədəbiyyatı, eləcə də ingilis ədəbiyyatının Azərbaycan dilinə tərcüməsi problemlərinin ayrı-ayrı aspektlərinin işlənməsi Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra daha böyük aktualıq kəsb edir. Bu günün reallıqları dünya ədəbiyyatı klassiklərinin yeni nəşrlərinin hazırlanmasını, yeni tərcümələrin Azərbaycan

dilinə orijinaldan çevrilməsini tələb edir.

Bu baxımdan xalqımızın professional tərcüməşünaslarının fəaliyyəti təqdirəlayiqdir. Məsələn, alim-tədqiqatçı, professor Lyudmila Səmədovanın 2016-cı ildə oxuculara, tədqiqatçılara, tələbələrə təqdim etdiyi “Tərcümə mətninin redaktəsi” əsəri aktual məzmunu ilə dəyərlidir [125]. Kitabın elmi redaktoru prof. B.Allahverdiyev “Ön söz”də yazır: *“Məlumdur ki, tərcüməçi əsər müəllifindən bir pillə yuxarıda dayanan yaradıcı şəxsdir. Belə ki, tərcüməçi ayrı-ayrı yazıçıların əsərlərini tərcümə edir. Bu isə müxtəlif dövrlər, dünyagörüşlər, üslublar məcmusu deməkdir. Belə bir məsuliyyətli işdə ədəbi, elmi, texniki redaktorun rolu danılmazdır”* [12, s. 3].

Müəllifin bədii tərcümənin nəzəriyyəsi və təcrübəsi sahəsindəki çoxillik fəaliyyəti kitabın dövrün tələbləri əsasında yazılmasına imkan vermişdir. Ali məktəblərin tərcümə və jurnalistika fakültələrində təhsil alan tələbələr üçün nəzərdə tutulmuş bu kitabda müxtəlif janrlardan olan tərcümə mətnlərinin redaktəsinə aid başlıca problemlərin kompleks həlli əsas vəzifə kimi qarşıya qoyulmuşdur. Burada mövcud problemlərin müəyyən məntiqi ardıcılıqla şərh və təhlili ilk dəfə öz əksini tapmışdır.

Xalqlar arasında ədəbi əlaqələrin yaranması üçün doğrudan da, tərcümənin vacib olduğu artıq sübut olunmuş faktdır. Bu baxımdan tərcümənin rolunu xüsusi vurğulayan akademik Bəkir Nəbiyevin fikirləri maraqlıdır: *“Tərcümə, xüsusilə də bədii tərcümə dünyanın bir-birindən uzaq iqlim guşələrində yaşayan, maddi və mənəvi nemətlər yaradan, müxtəlif dillərdə danışan, fərqli psixoloji təbiətə malik olan xalqlar arasında qarşılıqlı əlaqə və mötəbər dostluq körpüsüdür. Dostluq duyğularının vüsəti ölçüyə gəlmədiyi kimi, xalqların biri-birini daha yaxından tanımaq, dünya mədəniyyəti inciləri ilə zənginləşmək arzusunun da hüdudu yoxdur”*[113, s.67].

Məhz buna görə də dünya xalqları ədəbiyyatının ən yaxşı nümunələrinin dilimizə tərcümə edilməsi təqdirə layiq bir iş kimi həmişə dəyərləndirilmiş və dəyərləndirilməkdədir.

Orijinalın məzmun və ruhunu mümkün qədər dəqiq verməklə yanaşı, tərcümə üçün seçilmiş əsərə yaradıcı münasibət mütərcimlərin ən səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biridir. Düzdür, dəqiqlik bir sıra hallarda onların tərcüməsini ağırlaşdırır; lakin çox vaxt ədiblər qarşılarına qoyduqları məsələni müvəffəqiyyətlə həll edir, orijinalın məzmun və

sənətkarlıq qüvvəsini saxlaya bilirlər.

Beləliklə, Azərbaycan bədii tərcüməçilik məktəbinin təşəkkülündə, onun ən yaxşı ənənələrinin yaranmasında, milli tərcüməşünaslığın formalaşmasında XIX əsrdən başlayaraq fəaliyyət göstərmiş klassiklərimizin, bir sıra maarifpərvər ədiblərin rolu, mövqeyi böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir, onların tərcümə ustalığı milli tərcümə tarixi və nəzəriyyəsi üçün zəngin material verir. Əslində onların bu sahədəki fəaliyyəti milli tərcümə sənətimizin və mədəniyyətimizin parlaq səhifələrini təşkil edir.

Lakin bədii tərcümə həmişə var, olmuş və gələcəkdə də olacaqdır. Və görkəmli alim-filoloq Şamil Salmanovun hələ 1995-ci ildə söylədiyi *“hazırda Azərbaycan bədii tərcümə sənəti öz inkişafının yeni, daha vacib bir mərhələsinə daxil olur, yenivəzifələr irəli sürür və buna görə də onun öyrənilməsinə indi daha böyük ehtiyac vardır”*^[124] fikri indiki zamanda, tamamilə yeni dövrdə daha aktual səslənir. Və bu gün qətiyyətlə demək olar ki, Şamil Salmanovun vaxtilə dediyi və bir arzu kimi səsləndirdiyi sözlər gerçəkliyə çevrilmişdir. Azərbaycan tərcüməşünaslığında yeni-yeni adlar, yeni-yeni tərcümə əsərləri meydana gəlmişdir. Və bu tərcümələrin, tədqiqat əsərlərinin böyük bir qismi Azərbaycan-Britaniya ədəbi əlaqələrinin payına düşür.

Müasir dövrdə Azərbaycan artıq ədəbi-estetik fikri demokratik milli ədəbi fikrin, eləcə də zəngin dünya estetik fikrinin axarına düşmək yolunda çalışır. Azərbaycan ədəbiyyatının milli özünəməxsusluqlarını meydana çıxarmaq, aşkarlamaq üçün indi daha sərbəst, daha münbit şərait yaranmışdır. Məhz bu baxımdan tərcümə probleminə müstəqil bir dövlətin, böyük ədəbiyyatı, mədəni ənənələri olan Azərbaycanın dünya xalqlarının ədəbiyyatı ilə əlaqə yaradan vasitə kimi baxmaq lazımdır. Və məhz buna görə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev də tərcümə işini həmişə önə çəkmiş və bu sahə ilə bağlı bir neçə sərəncam ^[42, 43, 44] və fərmanlar, o cümlədən Tərcümə Mərkəzinin yaradılması ilə bağlı fərman ^[45] imzalamışdır.

Hazırda tərcümə prosesinin mərkəzində duran əsas qurum və təşkilatlar Nazirlər Kabineti yanında Bədii Tərcümə Mərkəzi, Azərbaycan Yazıçılar Birliyi Ədəbi Əlaqələr və Bədii Tərcümə Mərkəzi, bir sıra nəşriyyatlar, mətbu orqanları və internet portallarıdır ^[128, s.244]. Tərcümə yaradıcılığında fəaliyyət göstərən, tərcümə prosesində ən incə məqamları belə diqqətdən qaçırmayan peşəkar tərcüməçilər orijinal mətnlərlə işləyir və

onların etdiyi tərcümələr bu sənətin yüksək standartlarına cavab verir. Vilayət Hacıyev, Cəmişid Cəmişidov, Cavanşir Yusifli və b. bu günün tərcümə məktəbini yaratmaqla bərabər, dost xalqlar arasında ədəbi əlaqələrin inkişafında və genişlənməsində əvəzsiz xidmətlər göstərirlər. Onların tərcümələri “Ədəbiyyat qəzeti”ndə, “Ulduz” və “Azərbaycan” jurnallarında, “Xəzər” bədii tərcümə dərgisində və xüsusilə də kitab halında uzun illərdir ki, çap olunmaqdadır.

Amma bütün uğurlara və nailiyyətlərə baxmayaraq, bədii tərcümə işinin həll edilməli nəzəri və təcrübi məsələləri hələ çoxdur. Artıq Azərbaycan ədəbiyyatında bədii tərcümə işi elə bir səviyyəyə gəlib çatmışdır ki, onun müvəffəqiyyətləri və nöqsanları haqqında geniş danışmaq, bədii tərcümə işinin bir sıra məsələlərinə elmi təhlil yolu ilə yekun vurmaq və gələcək inkişaf yollarını göstərmək zəruri bir vəzifə kimi qarşımızda dayanmışdır. Bu vəzifəni yerinə yetirmək, bir tərəfdən, ədəbi tənqidimizin, digər tərəfdən isə bədii tərcümə ilə məşğul olan təcrübəli mütərcimlərin öhdəsinə düşür.

1.2. Böyük Britaniya ədəbiyyatı nümunələrinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi və öyrənilməsi

1.2.1. Azərbaycan -Böyük Britaniya ədəbi əlaqələrində dil amili

Azərbaycan-Böyük Britaniya ədəbi əlaqələrində dil amili böyük rol oynayır. *“Orijinaldan tərcümə işinin əsasında ingilis dilini bilmək, qrammatikaya, fonetika və leksikaya dair kitab və dərsliklər, dərs vəsaitləri, tədqiqatlar, lüğətlər və dilçiliyin leksikoqrafiya sahəsi durur”*[94, s.164]. Bu baxımdan Azərbaycanın görkəmli ingilis dili mütəxəssislərinin və pedaqoqlarının, o cümlədən Zenfira Verdiyeva, Həcər Nağıyeva, Sədulla Babayev, Minarə Qarayeva, Vahid Ərəbov, İsmixan Rəhimov, Rüksarə Qayıbova, Xədicə Əhmədova, Oruc Musayev (Türksevər), Tahir Abbasquliyev, Elton Hacıyev, Abbas Abbasov və başqalarının bu sahədə uzun illər ərzində göstərdikləri fəaliyyət, gördükləri işlər təqdirəlayiqdir.

Müasir dövrdə gənc tədqiqatçıların bir sıra monoqrafiyaları və dissertasiyaları Azərbaycan-ingilis dillərinin qarşılıqlı öyrənilməsi istiqamətində tədqiqlərin davam etdirilməsinə əyani sübutdur. Belə ki, Fəridə İsmayılovanın “Azərbaycan dilində ingilis

sözləri” [83], Sevinc Tağıyevanın “İngilis və Azərbaycan dillərində “sakitlik” anlayışı bildirən sifətlərin müqayisəli-semantik tədqiqi” [132], Cavanşir Quliyevin “Müasir ingilis dilində mürəkkəb sifətlərin struktur-morfoloji təhlili və tam formalaşma xüsusiyyətləri [87], Nailə Nəbiyevanın “Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində mürəkkəb isimlər və onların komponental-semantik təhlili” [114], E.K.Abdullayevanın “Müasir dövrdə (1991-2011-ci illər) ingilisdilli ədəbiyyatşünaslıqda Azərbaycan ədəbiyyatının öyrənilməsi problemləri” [6] və digər tədqiqatlar Azərbaycan-Britaniya ədəbi əlaqələrində dilşünaslıq baxımından yeni bir səhifə açmışdı.

Dillər arasında ən çox ünsiyyət vasitəsi kimi işlədilən ingilis dili bir çox ölkələrdə, o cümlədən *“Böyük Britaniya və İrlandiyada, ABŞ-da, Kanadada, Avstraliyada, Yeni Zelandiyada, qismən cənubi Afrikada və Hindistanda geniş işlədilir və BMT-də qəbul edilmiş beş dildən biridir. Qədim ingilis dili (V-XI əsrlər) anqlosaks istilasından sonra alman tayfalarının yerli keltlərlə qaynayıb-qarışması nəticəsində təşəkkül tapmışdır. İlk yazılı abidələri (kitabələr, “Beovulf” poeması və s.) VII-VIII əsrlərə aiddir. İngiltərənin normanlar tərəfindən işğalı ilə əlaqədar ikidillilik yaranmış və ingilis dilinin leksikasına çoxlu fransız sözləri keçmişdi”*[18, s.458]. Onu da qeyd edək ki, müxtəlif ölkələrin dillərindən bir çox sözlərin ingilis dilinə keçməsi dildə və tələffüzdə müəyyən fərqlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Lakin bununla bərabər müxtəlif məna verən çoxsaylı sözlərin dilə keçməsi və ahəng qanununa uyğun olaraq dildə işlənməsi və qəbul olunması lüğət tərkibinin zənginləşməsi kimi də müsbət hal yaratmışdır.

Məlum olduğu kimi, müxtəlif qrammatik əlaqələri ifadə etmək üçün söz sırasından, köməkçi sözlərdən, intonasiya vasitələrindən, əvəzlilərdən və s. istifadə edən dillər, məs. fransız, ingilis, alman dilləri analitik dillərdəndir. Azərbaycan dilində analitizm ünsürləri olsa da, bu dil tam analitik dillərdən deyil. Sintetik dillərdə isə analitik dillərin əksinə olaraq, sözlər bir neçə mənalı hissələrdən [morfemlərdən] əmələ gəlir və yalnız məlum anlayışı deyil, habelə cümlədə sözlər arasındakı qrammatik əlaqələri də ifadə edir.

“XVI-XVII yüzillikdən etibarən təşəkkül tapan ingilis dili qrammatik quruluşca analitik dillərdəndir. İngilis dilində elmi və fəlsəfi əsərlərin yazılması terminologiyanın inkişafına təkan verdi və ingilis dilinin amerikan və Böyük Britaniya variantları arasında

əsasən leksik, qismən də fonetik fərqlərin mövcud olmasına gətirib çıxartdı”[18, s.458].

Analitik və sintetik dil xüsusiyyətlərini ehtiva edən ingilis dilinin bəzi qrammatik özəllikləri var. İnkişafının qədim dövründə əsasən sintetik dil olan ingilis dili, orta dövrdə əsasən analitik dilə çevrilmişdir, digər sözlə, ingilis dilində sözün analitik forması yaranmışdır.

Sözün analitik forması onun (sözün) elə bir şəkilidir ki, o, distant vəziyyətində işlənən iki və daha artıq komponentdən ibarət olur. Bunlardan biri tərkibin nominativ mənasını, qalanı, yaxud qalanları həmin tərkibə xas olan qrammatik mənalara ifadə edir. Məsələn: *am / is / are **reading**, have / has **read**, shall/ will **read**, shall/ will have been **reading**, have/ has been **invited*** və s. Bu tərkiblərin hamısı müasir ingilis dilində işlənməkdə olan analitik formalardır. Burada açıq kursivlə verilmiş komponentlər tərkibin qrammatik mənalarını, qara kursivlə verilənlər isə onların nominativ mənasını bildirir. Alimlərin fikrincə, sintetik dil olan Azərbaycan dili ilə müqayisəli şəkildə ingilis dilini öyrənmək sintetik və analitik vasitələrin qarşılıqlı ifadə edilməsi baxımından müəyyən çətinliklər yaradır [54,s.10] .

Bu baxımdan görkəmli Azərbaycan xadimi Əhməd bəy Ağayevin ingilis dilindən Azərbaycan dilinə edilən ilk tərcümələrin çətinlikləri barədə fikirləri ilə tanış olmaq maraqlıdır. İngilis dramaturqu Şekspirin “Otello” faciəsinin Həşimbəy Vəzirov, “Qaçaq” əsərinin isə Mehdi bəy Hacınski tərəfindən edilən tərcümələr haqqında o, demişdir: “*Əsərlər rus dilinə tərcümədən çevrilib. Tərcüməçilərin üzləşdikləri çətinliklər isə həddən artıq böyük olub. Zəngin, işlək, ədəbi baxımdan mükəmməl sintetik dildən (burada rus dili nəzərdə tutulur- İ.Q.) hələ tam formalaşmayan, ifadə vasitələri kasıb olan analitik dilə tərcümə etmək lazım idi. Lakin buna baxmayaraq, hər iki əsərin dili rəvan və oxunaqlıdır, asan anlaşılır. Cənab Vəzirov və cənab Hacınski həqiqətən də tatar (burada Azərbaycan dili nəzərdə tutulur –İ.Q.) ədəbiyyatında olduqca faydalı bir işin əsasını qoyublar. Bu tərcümələrin nəşri heç şübhəsiz, ədəbiyyat tarixində bütöv bir epoxa təşkil edəcəkdir. İnanmaq istərdik ki, bütün ziyalı müsəlman oxucuları cənab Vəzirov və cənab Hacınskinin əməyini böyük minnətdarlıq hissi ilə qarşılayacaqlar”*[9].

Tədqiqatçıların fikrincə, bu və ya digər xarici dili öyrənmək prosesində həmin dilə xas olan dil hadisələrini başa düşüb mənimsəmək işin başlanğıcıdır. Bu prosesdə əsas və

başlıca məsələ dilin ictimai funksiyasına müvafiq olaraq onun qrammatik qayda-qanunlarından praktik istifadə etmək bacarıq və vərdisləri qazanmaqdan ibarətdir .

Müasir ingilis dilində söz birləşmələri və cümlədə sözlər arasında sintaktik-qrammatik əlaqələr köməkçi fellər, sözönüləri, artıqlar və digər vasitələrlə ifadə edilir. Bu analitik vasitələrin əksəriyyətinin Azərbaycan dilində birbaşa qarşılığı olmadığı üçün onları düzgün ifadə etmək, Ə. Ağayevin də qeyd etdiyi kimi, bəzən çətin olur. Bu fikri tədqiqatçı M. Hacıyeva da təsdiq edir: *“Müasir ingilis dilinin qrammatik-morfoloji strukturu üçün xarakterik cəhət ona xas olan analitizmdir. Sintetik dil olan Azərbaycan dili ilə müqayisəli şəkildə ingilis dilini öyrənmək sintetik və analitik vasitələrin qarşılıqlı ifadə edilməsi baxımından müəyyən çətinliklər yaradır”* [54, s.10].

Dildəki funksiya baxımından analitik və sintetik formalar arasındakı əlaqələr qrammatik mənalardan makro sahəsində müşahidə edilir. Yəni eyni bir qrammatik kateqoriya bir mikro sahədə sintetik, digərində isə analitik forma ilə ifadə edilir. Buna misal olaraq müasir ingilis dilində feilin zaman kateqoriyasını göstərmək olar. Bu kateqoriya feilin keçmiş qeyri-müəyyən zaman formasında sintetik, gələcək zamanın qeyri-müəyyən formasında isə analitik vasitə ilə ifadə edilir: **I invited. I shall invite (I will invite).**

İngilis dilində sintetik vasitələrin, xüsusən -'s şəkilçisinin getdikcə daha geniş miqyasda işləndiyini bəzi ingilis dilçiləri də etiraf etməkdədir. Məsələn, müasir ingilis dilçilərindən olan Çarlz Barber “Bugünkü ingilis dilində linqvistik dəyişiklik” adlı kitabında da, müasir ingilis dilində -'s şəkilçisinin getdikcə daha geniş miqyasda işlədildiyini yazır [196, s.131].

Cəmi yarım əsr bundan öncə çap edilmiş dərsliklərdə iddia edilirdi ki, -'s yiyəlik hal şəkilçisi ancaq canlı varlıqları bildirən isimlərdə işlədilir, cansız varlıqları bildirən isimlərdə isimlər arasında mövcud olan yiyəlik, sahiblik əlaqəsi **of** sözünü ilə, digər sözlə, analitik vasitə ilə ifadə edilir. Müşahidələr göstərir ki, müasir dövrdə ingilis dili haqqında bu hökm öz aktuallığını itirməkdədir. Bu gün -'s şəkilçisi eyni olaraq həm canlı, həm də cansız isimlərlə işlənir, biz **the cover of the book dediyimiz kimi the book's cover** də deyə bilərik.

Beləliklə, aydın olur ki, qədim dövrdə əsasən sintetik dil olan ingilis dili orta

dövrə analitikləşmiş və əsasən analitik dil kimi formalaşmışdır.

XIV əsrin sonlarında İngiltərənin və İngilis ədəbiyyatının ilk böyük şairi, “ingilis dilinin banisi” adlandırılan Cefri Çoser dövrün poetik ensiklopediyası olan “Kenterberi hekayələri”ni yazdı [262]. O, öz əsəri üçün London dialektini seçərək müasir ingilis ədəbi dilinin əsasını qoydu və eyni zamanda renessans humanizmi əhval-ruhiyyəsini qabaqladı [263]. Bu dövrdə, təqribən 1375-ci ildə şotland ədəbiyyatının ilk əhəmiyyətli əsəri olan C.Barborun şotlandların istiqlaliyyət mübarizəsinə həsr edilmiş “Brüs” poema-xronikası meydana çıxmışdır [264]. Sonrakı iki əsrdə ingilis ədəbi dili Vilyam Şekspirin yaradıcılığında yeni bir keyfiyyət və səviyyə qazandı. Dahi şair və dramaturqun müasirləri və həmçinin ardıcılları ingilis ədəbi dilini gətirib XIX əsrə çatdırdılar. Müasir dövrdə ingilis dilinin morfoloji inkişafı analitiklikdən sintetikliyə doğru istiqamət almışdır.

Hər bir xalqın dilinin onun milli sərvəti olması və əsrlər boyu bu sərvəti qorumaq üçün apardığı mübarizə tarixi bir faktdır. Azərbaycan dili geneoloji bölgüyə əsasən türk dillərinə mənsubdur. Azərbaycan dilindən Azərbaycan, İran, İraq, Gürcüstan, Rusiya, Türkiyə, Ukrayna, Suriya ərazisində istifadə olunur. Azərbaycan başqa dil qruplarında olduğu kimi, bu qrupa daxil edilən dillər də bir-birinə leksik, morfoloji və sintaktik cəhətdən çox yaxındır. Azərbaycan dili qədim tarixə və zəngin lüğət tərkibinə malik olmaqla XIII əsrin əvvəllərindən etibarən ərəb və fars dilləri ilə mübarizədə qalib çıxmış, saraya, elm və ədəbiyyat aləminə yol açmış və dövrün ədəbi dili kimi işlənməyə başlamışdır. XVI əsrdə ilk dəfə doğma dilimiz dövlət dili səviyyəsinə qaldırılmış, lakin Şah İsmayıl Xətəinin yeritdiyi dil siyasəti Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin zəifləməsi ilə öz mövqeyini itirməli olmuşdur. Sonrakı dövrlərdə dilimiz mütəmadi olaraq fars və rus dillərinin təzyiqi ilə üzləşmişdi [18,c.1, s.138.]

Sovet hakimiyyəti dövründə təkcə Azərbaycan dili deyil, bütün türk dilləri rus dilinin təsirinə məruz qaldı. Lakin o vaxtlar respublikanın rəhbəri olmuş Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin apardığı gərgin işin nəticəsi olaraq 1978-ci ildə Azərbaycan SSR Konstitusiyasının 73-cü maddəsi Azərbaycan dilini dövlət dili kimi təsbit etdi.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkəmizdə ən çox diqqət yetirilən məsələlərdən biri də dövlət dilinin inkişafı idi. Dil siyasətinə böyük önəm verən Heydər

Əliyevin fikrincə: *“Hər bir xalqın özünəməxsusluğunu müəyyən edən başlıca ünsürlərdən biri onun dilidir. XX əsrdə xalqımızın bu sahədə əldə etdiyi uğurları yüksək təqdirə layiqdir. Biz fəxr edirik ki, müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət dili olan Azərbaycan dili son bir əsrlik dövr ərzində böyük inkişaf keçərək lüğət tərkibini zənginləşdirmiş, qrammatik quruluşunu cilalamış və dünya dilləri içərisində öz layiqli yerini tutmuşdur”* [41, c.II,s.119].

2003-cü il yanvar ayının 2-də isə Heydər Əliyevin fərmanı ilə “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qüvvəyə mindi. Həmin qanunda dövlətin ana dilinə qayğısı sahəsindəki əsas vəzifələr dəqiq şəkildə göstərildi [40].

Azərbaycan dili eyni zamanda dünya azərbaycanlılarının birliyinin göstəricisi kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Qəbul olunan müvafiq qanunvericilik Azərbaycan dilinin inkişafına öz töhfəsini verdi.

Prezident İlham Əliyevin 9 aprel 2013-cü il tarixli sərəncamı ilə təsdiq olunan “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı” [44,50] dilimizin qorunmasında xüsusi yeri olan rəsmi sənədlərdən biri oldu. Dövlət Proqramının əsas məqsədlərindən biri də məhz Azərbaycan dilinin istifadəsinə və tədqiqinə dövlət qayğısının artırılmasını, Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsini təmin etməkdir.

Bu baxımdan azad Azərbaycan xalqı və müstəqil Azərbaycan dövləti yaxın və uzaq ölkələrlə, Qərb və Şərqlə, Şimal və Cənubla qarşılıqlı və bərabər hüquqlu, siyasi, iqtisadi, mədəni əlaqə və münasibətlər yaratmağa həmişə hazırdır. Azərbaycan – Britaniya mədəni və ədəbi körpüsü də bu mənada böyük dəyər kəsb edir. Qərb və Şərq dünyası arasında mənəvi bir körpünün yaradılması yönündə aparılan ciddi işlər nəticəsində yenidən müxtəlif mövzularda yazılan tarixi və ədəbi əsərlərin doğma dilimizə tərcümə edilməsi nailiyyətlərimizə bariz nümunədir. Təsadüfi deyildir ki, tərcümə sənətinin inkişafı nəticəsində bu illərdə Azərbaycan oxucuları Qərb yazarlarının – o cümlədən *“C.Selincer, C. Steynbek, T.Vulf, S.Moem, S.Svayq, O.Uayld, J.P.Sartr, A.Kristi, A.Konan Doyl, J.Simenon, D.Butsati, C.Bolduin, İ.Kalvino, Z.Lents, A.Savinio,*

Ş.Anderson”[57, s.81-82] və onlarla digər yazarların tərcümə əsərləri ilə tanış oldular. Klassik Azərbaycan şairlərinin də tərcümə əsərləri yenidən işıq üzü görmüş, bu sahədə yazılan tədqiqat əsərləri nəşr olunmuşdur.

Dövlət Proqramının əsas məqsədlərindən biri də məhz Azərbaycan dilinin istifadəsinə və tədqiqinə dövlət qayğısının artırılmasını, Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsini təmin etməkdir.

Bu gün dünyada gedən integrasiya proseslərindən, qloballaşma dövrünün təsirlərindən heç bir ölkə yan keçə bilmir. Lakin inkişaf etmiş cəmiyyət öz mədəni, milli və mənəvi dəyərlərini mümkün olan dərin deformasiyalardan qoruyaraq böyük dəyişikliklər dövrünün çağırışına adekvat cavab verməlidir. Belə məsələdə dil faktorunun təsiri böyükdür, çünki dil millətlər və xalqlar arasında dialoqun əsas vasitəsidir. Dildə ən çox yad təsir dilə kütləvi şəkildə daxil olan əcnəbi mənşəli terminlərlə olur. İndi texnikanın inkişafı ilə bağlı dünyada davamlı olaraq yeni məfhumlar meydana gəlir və onlar əcnəbi adlarla adlandırılır. Təbii ki, biz bu sözlərin heç də hamısını öz sözlərimizlə əvəz edə bilmərik. Lakin bu sahəyə dövlət nəzarəti belə sözlərin kütləvi şəkildə dilə axının qarşısını alır.

Azərbaycan dilində terminologiya sahəsində işlərin tənzimləməsi və koordinasiya edilməsi məqsədilə Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyasının, ölkəmizdə tərcümə işinin mərkəzləşdirilmiş qaydada və məqsədyönlü aparılması üçün Tərcümə Mərkəzinin yaradılması həyata keçirilən təqdirəlayiq işlərdəndir.

1.2.2. Böyük Britaniya ədəbiyyatı nümunələrinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi və öyrənilməsi

Renessans dövrü ingilis ədəbiyyatı tarixinin ən mühüm və maraqlı mərhələlərindən biridir. Avropada intibah dövrünün ən parlaq nümayəndəsi isə öz əsərlərində humanizm, xəlqilik, həyatsevərlik ideyalarını tərənnüm etmiş, insan qəlbinin sirlərini dərinlən bilmiş böyük ingilis dramaturqu Vilyam Şekspirdir.

Dissertasiyanın birinci fəslinin birinci paraqrafında deyildi ki, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ingilis yazıçılarının əsərlərinin tərcüməsi XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Və təəccüblü deyil ki, əsərləri dilimizə çevrilən ilk və ən çox tədqiq və tərcümə olunan yazıçı məhz Vilyam Şekspir olmuşdur. Bu təkcə Azərbaycan deyil, bir çox ədəbiyyatlarda təzahür edəncəhətdir. Məsələn, Rusiya şekspirşünası, filologiya elmləri doktoru Yelena Pervuşina “Şekspir sonetlərinin Rusiyada XIX-XXI əsrlərdə tərcüməçilik resepsiyası (mənimlənməsi)” adlı əsərinin “Nəticə” hissəsində maraqlı bir fakt gətirmişdir. Onun sözlərinə görə, 2004-2008-ci illərdə Rusiyada Böyük Britaniyanın Fövqəladə və səlahiyyətli səfiri olmuş cənab Toni Brenton Şekspirin əsərlərinin rus dilinə geniş tərcümə edilməsi ilə bağlı söyləmişdir ki, *“hər bir ölkə üçün dahi yazıçı dəyərlər və ilham mənbəyi kimi gərəklidir... Təbiidir ki, mənim vəzifəm Britaniya mülkiyyətini qorumaqdır, Şekspir isə onun ayrılmaz hissəsidir. Amma öz genişliyinə və dəyərinə görə o, bundan da böyükdür. Ona görə mən onu – rus Şekspirini sizə verirəm”* [185]. Eyni sözləri Azərbaycanda sevilən, dəfələrlə dilimizə tərcümə edilən, çoxsaylı elmi araşdırmalar mövzusunda çevrilən “Azərbaycan Şekspiri” üçün də demək olar.

Odur ki, dahi ingilis dramaturquna maraq Azərbaycanda heç vaxt azalmamış və zamam-zaman, dönə-dönə onun əsərləri dilimizə çevrilmiş, yaradıcılığı isə tədqiqat obyektinə olmuşdur.

“Türk dünyasına ilk dəfə olaraq, Şekspiri “Venetsiyalı tacir” əsərinin tərcüməsi ilə Həsən Səbri tanıtmışdı. Azərbaycanda isə ilk dəfə 1893-cü ildə tanınmış ədib Həşim bəy Vəzirov dramaturqun “Otello” faciəsini rus ədibi Pyotr Veynberqin tərcüməsindən dilimizə tərcümə etmişdir. Bu həm də Şekspir əsərlərinin içərisində dilimizə tərcümə olunan ilk dram əsəri idi” [59, s.8].

Avropa klassik ədəbiyyatından ilk nümunələr Azərbaycan türkcəsinə çevriləndə həmişə mütərəqqi Qərb dəyərlərinə mühüm önəm verən Əhməd bəy Ağayev sevincini gizlətməyərək demişdi: *“Mən bu tərcümələrdən çox şey, lap çox şey gözləyirəm - məktəblərin verəcəyindən də, qəzetlərin gətirəcəyindən də çox şey! ... Şillərin “Qaçaqclar”ındakı Frans Moorun, yaxud Şekspirin “Otello”sundakı Dezdemonanın yalnız səhnədə görünmələri, yaxud bu əsərlərlə ana dilində tanışlıq müsəlmanların*

qəlblərində və düşüncələrində bütöv bir çevriliş yaratmağa qadirdir. Avropa ədəbiyyatında hələ nə qədər bu cür ən yüksək hiss və fikirləri ifadə edən nümunələr mövcuddur! Onlar bizə necə güclü təsir göstərə bilərdilər, fəaliyyətsiz təbiətimizi necə silkələyə bilərdilər! Aramızda necə təqlid impulsları doğura bilərdilər! Bax bu səbəbdən də mən “Otello” və “Qaçaqqlar”ın tatar [Azərbaycan – İ.Quliyeva]dilində meydana çıxmasını tatar ədəbiyyatında yeni bir sübh şafəqi kimi alqışlayıram”[9].

Görkəmli ədəbiyyatşünas, professor Vilayət Quliyevin fikrincə :“Əhməd bəy həyatının sonuna qədər bu düşüncələrinə sadıq qalmışdı. 1930-cu ildə bir münasibətlə müraciət etdiyi Şekspir yaradıcılığının möhtəşəmliyindən, böyük ingilis dramaturqunun yaratdığı əzəmətli obrazlar qalereyasından söz açaraq o yazmışdı: “Bu yüksək, ilahi iztirabları duyacaq qəlblərə malik olsaydıq, bizdə də o iztirabları təsvir edə bilən Şekspirlər yetişərdi... Biz südəmər qardaşlarını bələkdə boğduran insanların yetirmələriyik. O məsumların fəryadları da əvəzində daxilimizdəki vicdan səsinə boğmuş, bizi əbədi bir lənətə məhkum etmişdir” [91].

İlkin mərhələdə böyük ingilis korifeylərinin əsərləri Azərbaycan dilinə ancaq ikinci dilin – rus dilinin vasitəsi ilə tərcümə edilirdi. Bu cür tərcümələrdən bəhs edən professor Q.Bayramov doğru olaraq qeyd etmişdir ki: “...ikinci, üçüncü və s. dildən tərcümə edildikdə hədəf mətn get-gedə orijinaldan uzaqlaşır, orijinalın bədii məziyyətlərindən, müəllif dəst-xəttindən əsər-əlamət qalmır” [24, s.5]. Şekspirin sonetlərinin rus dilindən Azərbaycan dilinə edilən ilk tərcümələrdən danışan müəllif, 130-cu sonetdən bir bənd və onun iki tərcüməsini müqayisə edərək maraqlı nəticələrə gəlir. O göstərir ki, 14 misradan ibarət olan həmin sonet yamb pentametrində yazıldığından, onun misralarında klassik şeirə məxsus heca bərabərliyi var. Həmin sonetləri rus dilinə S.Marşak onbirlik ilə tərcümə etdiyindən tərcüməçi Tələt Əyyubov da onları əsasən onbirliklə çevirmişdir, yəni orijinal ilə müqayisədə tərcümədə hecaların sayı artmışdır, bu da statistik baxımdan tərcümənin həcmnin orijinaldan artıq olmasına gətirib çıxarmışdır. Bundan əlavə, bir çox məqamlarda orijinalın tərəvəti, obrazlılıq itmişdir:

*I have seen roses damask, red and white,
But no such roses see I in her cheeks;*

*And in some perfumes is there more delight
Than in the breath that from my mistress reeks.*

V.Şekspir

*С дамасской розой, алой или белой,
Нельзя сравнить оттенков этих щек.
И тело пахнет так, как пахнет тело,
Не как фиалки нежный лепесток.*

S.Marşak

*Dəməşq güllərinə onun yanağı
Bənzəməz, götürməz müqayisəni.
Deyil bənövşənin incə yarpağı,
Bədən ətri verir onun bədəni.*

T. Əyyubov

*Qızılgül görmüşəm al, zərif, incə.
Onun yanağında açmaz heç biri.
Bahar mehi deyim axı mən necə,
Yoxdur nəfəsində çiçəyin ətri*

S.Mustafa

Həmin bəndi və onun tərcümələrini tutuşduran müəllif aşağıdakı nəticəyə gəlir: “S.Marşak obrazı dəyişərək sevgilinin nəfəsini yox, onun bədəninin qoxusunu bənövşə ləçəyi ilə müqayisə etmiş, T.Əyyubovda bənövşə ləçəyi bənövşə yarpağına çevrilmiş, S.Mustafada isə bahar mehi və çiçək ətri meydana çıxmış, nəfəs ilə çiçək ətri müqayisə olunmuşdur. Beləliklə, rus dilindən edilmiş tərcümələr orijinal ilə müqayisə edildikdə orijinaldakı bədiilikdən əsər-əlamətin qalmadığı üzə çıxır, bu cür tərcümələr məhz məzmun baxımından orijinal ilə müqayisə edilə bilər”[24, s.6].

Tədqiqatçının bu fikirləri ilə razılaşmamaq olmaz. Özümüzdən isə deyə bilərik ki, bu üç tərcümədən orijinala ən yaxını məhz S.Marşakın tərcüməsidir, çünki o tərcüməni birbaşa orijinaldan edib. Orijinaldan tərcümənin daha dəqiq, orijinala daha yaxın olmasını biz Sabir Mustafa tərəfindən tərcümə olunmuş Şekspirin çox populyar olan 10-cu sonetindən görürük:

William Shakespeare:

Sonnet 10

*For shame deny that thou bear'st love to any,
Who for thy self art so unprovident.
Grant, if thou wilt, thou art beloved of many,
But that thou none lov'st is most evident:
For thou art so possessed with murderous hate,
That 'gainst thy self thou stick'st not to conspire,
Seeking that beauteous roof to ruinate
Which to repair should be thy chief desire.
O! change thy thought, that I may change my mind:
Shall hate be fairer lodged than gentle love?
Be, as thy presence is, gracious and kind,
Or to thyself at least kind-hearted prove:
Make thee another self for love of me,
That beauty still may live in thine or thee.*

[255]

Sabir Mustafa:

10-cu sonet

*Açıb ürəyini demirsən mənə:
Gəncliyin boş keçir, eyib deyilmi?
Çoxları məhəbbət bəsləyir sənə...
Aydındır, sevmirsən, demək, heç kimi.
Düşməntək məhv edib hər ötən anı
Nə üçün özünə ziyan edirsən?
Sənə miras qalmış gözəl binanı
Uçurub, dağıdıb, viran edirsən.
Çiçəklər də solub gedir çəməndən,*

*Yerində açılır təzə qönçələr.
Həmişə haqqında düşünürəm mən:
Sənin gül hüsnün də solar bir səhər.
Zəmjana ömrünü biçib bir kəsin,
Nəsil qoy, yurdunda şamın solmasın.*

[169, c.II, s.15-16]

Şeirlərin müqayisəsi tərcümənin orijinala istər sətirlərin sayına, istərsə də istifadə edilmiş təsvir vasitələrinə görə kifayət dərəcədə uyğunluğunu və səviyyəliliyini nümayiş etdirir.

Orijinaldan edilən tərcümələrin üstünlüyünü qeyd edən Sabir Mustafa bu ədəbi prosesin nə qədər çətin olduğunu da vurğulayır: “*Son zamanlar bizdə orijinaldan tərcüməyə böyük meyl duyulsa da, hələ də bu, bir sənət kimi, bədii yaradıcılığın müstəqil sahəsi kimi, lazımınca qiymətləndirilmir. Hələ də tərcüməyə, necə deyərlər, ikinci dərəcəli asan bir iş kimi baxılır. Halbuki tərcümə sənətində yaradıcılıq əzabı, sənət məşəqqətləri digərlərindən heç də az deyil*”[107].

Orijinaldan tərcümənin daha dəqiq, orijinala daha yaxın olmasını biz həmçinin Ənvər Rza tərəfindən tərcümə olunmuş Şekspirin məşhur 66-cı sonetindən də görürük:

William Shakespeare:

Sonnet 66

*Tired with all these, for restful death I cry,
As to behold desert a beggar born,
And needy nothing trimm'd in jollity,
And purest faith unhappily forsworn,
And gilded honour shamefully misplac'd,
And maiden virtue rudely strumpeted,
And right perfection wrongfully disgrac'd,
And strength by limping sway disabled
And art made tongue-tied by authority,
And folly—doctor-like—controlling skill,
And simple truth miscall'd simplicity,*

*And captive good attending captain ill:
Tir'd with all these, from these would I be gone,
Save that, to die, I leave my love alone.*

Ənvər Rza:

66-cı sonet

*Cana doyub bu dünyadan dinc bir ölüm haraylaram:
Dilənçilik edir indi çünki insan ləyaqəti;
Yetər, dindi gərəksizlik gərəklitək, yetər tamam;
Yetər, yasaq eylədilər yer üzündə sədaqəti;
Yetər, şərəf paltarında şərəfsizlik daldalandı;
Yetər, qızlıq bəkarəti təhqir oldu zaman-zaman;
Yetər, yetər zəkalını zəkəsizlər avam sandı;
Yetər , gücü qandallayıb, gücsüz etdi axsaq dövrən;
Yetər, çəkib dilçəyini susdurdular istedadı;
Yetər, elmə, kamala da alimciklər çıxdı yiyə;
Yetər, təmiz sadəliyin sadələvhlik oldu adı;
Yetər, düzlük əsir düşdü paxıllığa, ayriliyə.
Cana doyub bu dünyadan, nə ölərdim! Ölmürəm mən,
Ay sevgilim, qıymıram ki, bu dərdləri tək çəkəsən.*

[166, c.I, s.144]

Tərcümədə mətndən bəzi uzaqlaşmalar olsa da [xüsusən sonetin son misralarında], bütövlükdə şeir müəllifin dedikləri ilə üst-üstə düşür.

Bu sonet Sabir Mustafanın da tərcüməsində maraqlı səslənir. Bir əsərin iki görkəmli peşəkarın diqqətini cəlb etməsi və oxucular üçün onları müqayisə etmək imkanı yaratdıqlarına görə onun da tərcüməsini burada təqdim edirik:

*Ölüm istəyirəm, dözmürəm artıq
Mən baxa bilmirəm bu puç varlığa.
Nuru pəncəsində boğur qaranlıq
Rəzalət yetişir bəxtiyarlığa.
Şərəf dustaq olub şərəfsizliyə,*

*Saflıq dərd işində göynəyir, əsir,
Kütlük əqlə gülür, yalan düzlüyə,
Gücün qollarına burulub zəncir.
Yumruqla tıxanır ilhamın ağzı,
Əl açıb dilənir mənlik, ləyaqət.
Nadanlıq geyinib müdrək libası,
Hər yerdə saxtalıq, hər yerdə zillət
Ölüm istəyirəm, çarə budur, bax,
Səni tək qoymağa qıymıram ancaq.*

[169, c.II, s. 43-44]

Q.Bayramovun orijinaldan tərcümənin daha düzgün olduğu haqqında fikirləri Əhməd bəy Ağayevin vaxtilə söylədiyi mülahizələri ilə səsleşir. Ədib Şekspirin “Otello” və Şillerin “Qaçaqqlar” dramlarının Azərbaycan türkcəsinə tərcüməsindən danışaraq yalnız bir örnək xarakteri daşıyan diqqətə layiq ədəbi fakt kimi söz açmışdı. Həmin tərcümələrin bədii məziyyətlərini, dil və üslub xüsusiyyətlərini, orijinala uyğunluq dərəcəsini, səhnə təcəssümünü araşdırmamışdı. Lakin o dövrdə Mehdi bəy Hacınskinin Şillerdən tərcüməsinə xüsusi iradlar olmasa da, Haşım bəy Vəzirovun çevirdiyi “Otello” ədəbi ictimaiyyətdə haqlı etirazlar doğurmuşdu. 1904-cü ildə “Otello” faciəsi Şuşa şəhərində tamaşaya qoyulmuş və geniş əks-sədaya səbəb olmuşdu. Fikirlər müxtəif idi. Bəziləri bunu görkəmli bir hadisə hesab etmiş [“Kaspi”, 1904, 27 avqust], digərləri isə kəskin tənqid atəşinə tutmuşlar.

Məsələn, Mirzə Ələkbər Sabir ingilis dilini bilməsə də, 1910-cu ildə Haşım bəyin tərcüməsində teatrda “Otello” tamaşasına baxandan sonra haqlı olaraq dünyaca məşhur Şekspirin belə yazmadığı, yaza bilməyəcəyi qənaətinə gəlmiş və bir neçə gündən sonra “Molla Nəsrəddin” jurnalında məşhur:

*Öylə bir tərcümə ki, ruhi-Şekspir görcək,
Ağladı ruhi-Otelloyla bərabər özünə!
“Ah mütərcim! - deyə bir odlü tüpürcək atdı,
O da getdi düşdü düz tərcüməkarın gözüne -*

taziyanəsini çap etdirmişdi [91].

Bu mövzuda xüsusi tədqiqat aparmış ədəbiyyatşünas Sevinc Həməyəva Şekspirin “Otello” əsərinin Azərbaycan dilinə tərcümələrindən bəhs edərkən göstərmişdir ki, *“sonralar bu əsəri Həsən Səbri Abdullayev, 30-cu illərdə isə tanınmış şair Əhməd Cavad yenidən tərcümə etmişdir”*[59, s.7]. Ümumiyyətlə, 1920-30-cu illərdə Əhməd Cavad bədii tərcümələrinin yüksək səviyyəsinə görə də məşhurlaşaraq diqqət mərkəzində dayanırdı. Gənc yaşlarından rus dilini mükəmməl öyrənən Ə.Cavad tərcümələrində əsas etibarilə bu dildən istifadə etmişdir. Onun dünya ədəbiyyatından etdiyi çoxsaylı tərcümələri sırasında U.Şekspirin “Romeo və Culyetta”, “Otello” faciələri də var idi. “Otello”nu tərcümə edəndən sonra, əsər uzun müddət Azərbaycan səhnələrində tamaşaya qoyulmuşdu. 1935-ci ildə isə bu əsər Rəsul Rzanın redaktorluğu ilə kitab şəklində çap edilmişdir.

Tədqiqatçı Göyərçin Mustafəvanın söylədiyi kimi: *“Şair başqa tərcüməçilər kimi tərcümə edəcəyi əsəri sifarişlə götürmürdü. O, özünün nəzərini cəlb edən, yaradıcılıq üslubuna və ideya-estetik prinsiplərinə uyğun gələn əsəri tərcümə edirdi. Əhməd Cavad tərcümə etdiyi əsərlərdə mübarizlik, simvolik cizgi və ştrixlər axtarır, çalışırdı ki, götürdüyü əsəri orijinalda olduğu kimi – vəzn, qafiyə, və digər ölçüləri saxlamaqla, bütün qayda-qanunlarla tərcümə etsin. O, buna əksər hallarda nail olurdu”*[109].

1956-cı ildə şair bəraət alandan sonra çap olunan Şekspirin “Seçilmiş əsərlər”inə Ə.Cavadın tərcümə etdiyi “Otello” da salınmışdı. Qeyd etmək lazımdır ki, “Otello” faciəsi 20-ci illərdə Cəfər Cabbarlı, 1957-ci ildə isə Tələt Əyyubov tərəfindən yenidən dilimizə çevrilmişdir.

Dövrün hökmdarlarını, yerli hakimlərini, mütəfəkkirlərini, humanistlərini düşündürən ictimai-siyasi və fəlsəfi məsələlər Şekspirin ən məşhur əsərlərindən biri olan “Hamlet” faciəsində özünün daha parlaq inikasını tapmışdır və elə ona görə də bu əsər dəfələrlə Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş və tədqiq edilmişdir.

İngilis dramaturqunun gözəl, dərin fəlsəfi düşüncələrini özündə birləşdirən “Hamlet” faciəsini görkəmli tədqiqatçı və şair Qulamrza Səbri Təbrizi də təhlil edərək Hamleti dünya haqsızlığına qarşı mübarizə edən, xəyanətə barışmaz olan bir qəhrəman kimi xarakterizə etmişdir: *“Hamlet cəmiyyətdə olan ikiüzlülüüyü, məhkəmələrin süründürməçiliyini, sadə insanların istismarını, təhqirini, pak və təmiz məhəbbətin*

müqabilində xəyanətləri görürdü. Elə Hamletin faciəsi də ondadır ki, bütün bu yaramazlıqlara qarşı təkbaşına mübarizə etmək istəyir, lakin bacarmır. O, elə zənn edir ki, vicdanlı və azad düşüncəli adam özünü məhv etməklə haqlı olduğunu sübuta yetirə bilər” [235, s.83].

Böyük ingilis dramaturqu Vilyam Şekspirin yaradıcılığının Azərbaycan mədəniyyətinə, xüsusən milli dramaturgiyamıza və teatrımıza misilsiz təsiri olmuşdur. İngilis dramaturqunun Azərbaycanda ən məhsuldar tədqiqatçılarından olan İsmixan Rəhimov haqlı olaraq qeyd etmişdir ki: *“Şekspiri tərcümə etməyə cəhd etmiş ədiblər Şekspirin fikrini, zəngin dilinin və ifadəliliyinin dilimizdə səslənməsi yollarını tapmaqla tərcümə sənətimizin inkişafına böyük xidmət göstərmişlər. Şekspirin yüksək bədii səviyyədə, məharətlə edilən əsərlərinin Azərbaycan teatrlarında tamaşaya qoyulması səhnə sənətimizin inkişafında müəyyən rol oynamış, rejissor və aktyorlarımızın bir qismi Şekspir əsərləri ilə öz böyük istedadını nümayiş etdirə bilmiş, bir çox ədiblərimiz məhz Şekspirin əsərlərini doğma dilimizə çevirməklə öz rəngarəng tərcüməçi istedadlarını üzə çıxarmışlar”* [119, c.I, s. 17].

Bu gün “Şekspir və Azərbaycan” mövzusu ingilis-Azərbaycan ədəbi əlaqələrimizin ən zəngin səhifələrindəndir. Həşim bəy Vəzirovun Şekspirin “Otello” faciəsini 1893-cü ildə Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsindən və 1904-cü ildə Şuşada tamaşaya qoymasından sonra, Şekspirin əsərlərini Azərbaycan dramaturq, şair və tərcüməçilərindən Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev (“Hamlet”), Əli Səbri (“Şıltaq qızın yumşalması”), Cəfər Cabbarlı (“Hamlet”, “Otello”), Abdulla Şaiq (“Maqbet”), Əhməd Cavad (“Romeo və Cülyetta”, “Otello”), Həşimbəy Nəzərli (“Maqbet”), X.İbrahim (“Maqbet”), Mirzə İbrahimov (“Kral Lir”, “On ikinci gecə, yaxud hər nə istəsəniz”), İ.İsmayilzadə (“Səhvlər komediyası”), Tələt Əyyubov (“Sonetlər”, “Hamlet”, “İki Veronalı”, “Qış nağılı”, “Antoni və Kleopatra”), Anar (“Fırtına”), Sabir Mustafa (“Sonetlər”, “Təhqir olunmuş saflıq”) və başqaları tərcümə etmişlər.

Eyni zamanda ingilis ədəbiyyatının bir sıra nümunələri, o cümlədən Vilyam Şekspirin (1564-1616) “Maqbet” (Bakı, 1932), “Otello” (Bakı, 1935), “Hamlet” (Bakı, 1936), “Kral Lir” (Bakı, 1941), “Sonetlər” (Bakı, 1955), “Seçilmiş əsərləri” (Bakı, 1962), “Sonetlər və poemalar” (Bakı, 1964), “Pyeslər və sonetlər” (Bakı, 1980); D.Defonun

(təqribən 1660-1731) “Robinzon Kruzonun həyatı”(Bakı, 1958), “Dənizçi Robinzon Kruzonun macəraları” (Bakı, 1948); C.Sviftin (1667-1745) “Qulliverin səyahəti” (Bakı, 1938, 1978) və digər nümunələr kitab şəklində Azərbaycan dilində işıq üzü görmüşdür.

“XX əsrin ortalarından başlayaraq Ənvər Rza, Qılincxan Bayramov, Sabir Mustafa, Zeydulla Ağayev, İsmət Rüstəmov, Şahin Xəlilli, Əhəd Muradxanlı və başqaları ingilis ədəbiyyatı nümunələrini yazıldığı dildən tərcümə etməyə başlayırlar və onların sayəsində Azərbaycan oxucuları Vilyam Şekspir, Corc Qordon Bayron, Aqata Kristi, Robert Berns, Ceyms Oldric, Redqard Kiplinq və digər ingilis ədibləri ilə orijinaldan tərcümələrlə tanış olurlar” [59, s.3].

İngilis ədəbiyyatı nümunələrinin bir çoxunun orijinaldan tərcümə olunması sahəsində işlər 1980-ci illərdə daha da geniş vüsət almışdır. V.Şekspirin 2 cildə “Seçilmiş əsərləri” (Bakı, 1980), “Pyeslər və sonetlər”i (Bakı, 1980), “Beş qardaş” adlı ingilis xalq nağılları məcmuəsi (Bakı, 1982, tərcümə edənlər S.İmanova və A.Abbasov), C.Sviftin “Qulliverin səyahəti” (1983), Ceyms Coysun “Ölülər” povesti (“Azərbaycan” j.,1983,tərcümə edən V. Quliyev), “Uzaq ellər, doğma nəğmələr” ingilis və ingilisdilli xalqların folklorundan və klassik ədəbiyyatından seçmə nümunələr toplusu (Bakı, 1986, tərcümə edən S.Mustafa), “Dünya” orijinaldan tərcümə toplusu (I cild, Bakı, 1983; II cild, Bakı, 1986, III cild, Bakı, 1988), D.Defonun “Dənizçi Robinzon Kruzonun macəraları” (1987), O.Uayldın “Balaca Şahzadə” nağıllar məcmuəsi (Bakı, 1986, tərcümə edən E.Şıxlı), V.Ovçinnikovun “Palıd kökləri” İngiltərə və ingilislər haqda təəssürat, düşüncələr kitabı (Bakı, 1985, tərcümə edən R.Savalan), Sula Benetin “Necə yaşayasan, yüzü haqlayasan” əsəri (Bakı, 1989, tərcümə edən Q.Paşayev) və başqa əsərlər nəşr olunmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, müstəqillik illərində də V.Şekspir dəfələrlə dərc olunmuşdur. Onun ”Sonetlər”i 1992-ci ildə ayrıca kitab halında işıq üzü görmüş [170], 2004-cü ildə isə Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” 12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı ilə bir çox əsərlərlə yanaşı V.Şekspirin də iki cildlik “Seçilmiş əsərləri” yenidən çap olunmuşdur.

Şekspirin ikicildlik “Seçilmiş əsərləri”nin I cildinə Sabir Mustafanın tərcüməsində

dramaturqun beş ən məşhur əsəri (“Romeo və Culyetta”, “Otello”, “Kral Lir”, “Hamlet” və “Maqbet”), II cildinə isə Mirzə İbrahimovun tərcüməsində “Heç nədən hay-küy” komediyası, Anarın tərcüməsində “Fırtına” pyesi və Sabir Mustafanın tərcüməsində Şekspirin 154 soneti daxil edilmişdir. Birinci cildə giriş sözünü İ.Rəhimli, ikinci cildə isə Zeydulla Ağayev yazmışlar [168;169].

Təbiidir ki, orijinaldan tərcümə mütərcimdən daha çox zəhmət, daha dərin bilgilər və, şübhəsiz ki, daha böyük istedad tələb edir. Bu faktı tərcüməçilərin hamısı qeyd edir. Bu “əziyyətin” böyük hissəsi poetik nümunələrin tərcüməsinə düşür, çünki bədii mətnlərin içərisində tərcümə üçün ən çətin olanı məhz poeziyadır. Məşhur dilçi Roman Yakobson vaxtilə poeziyanı hətta “tərcüməolunmaz” kimi xarakterizə etmişdir. Bu da onunla izah olunur ki, hər bir dilin şeirinə fərqli struktur, qafiyə, ritm və s. poetik elementlər xasdır. Şeiri tərcümə edərkən 95 eyni məzmunu hədəf dildə ifadə etməkdən ötrü eyni yaxud oxşar poetik elementləri tapmaq çox zaman çətin və ya qeyri-mümkün olur [189].

Məsələn, ingilis ədəbiyyatı nümunələrinin həm tədqiqində, həm də tərcüməsində danılmaz xidmətləri olan Ş.Xəlilli Şekspirin sonetlərinin tərcümələrindən danışarkən bu faktı xüsusi vurğulamışdır: *“Müəyyən dövrlərdə xalqın mənəvi ehtiyaclarını ödəyən dünya klassiklərinin əsərlərini, xüsusilə poetik sənət şedevrlərini doğma dilinə tərcümə edən mütərcimlərin çəkdiyi “cəhənnəm əzabı”ndan bir qayda olaraq söhbət açılmaz. Bu əzab-əziyyətdən çox, onların tərcümələrində müəyyən kəm-kəsirləri şişirtmək tənqidçilər üçün su içmək kimi bir şeydir. Tərcüməçilərə hər hansı klassik sənət əsərinin tərcüməsindən sonra ədəbi-tənqidi qeyd və düşüncələrini yazmaq səlahiyyətinin verilməsi daha məqsədə uyğundur”* [74, 21].

Ümumiyyətlə, Şekspirin əsərləri içərisində onun sonetləri xüsusi yer tutur. Şekspirin “Seçilmiş əsərləri”nin ikinci cildinə, “Şekspir dühasının poetik təsdiqi” adlı ön sözündə prof. Zeydulla Ağayev yazır: *“Şekspirin sonetləri şairin sələflərinin də, müasirlərinin də, xələflərinin də sonetlərindən sərrast, təsirli və qiymətlidir”* [169, c.II, s.4]. Təsədüfi deyil ki, Şekspirin sonetləri, demək olar ki, bütün dillərə tərcümə olunubdur. Azərbaycan şekspirşünasları və tərcüməçiləri də dəfələrlə sonetlərə müraciət etmiş, hər bir tərcüməçi bu işə öz töhfəsini vermişdir. Demək olar ki, bu janrın ədəbiyyatımıza gətirilməsində

V.Şekspirin rolu danılmazdır. Məlumdur ki, sonet janrı XIV əsrin əvvəllərində İtaliyada yaranıb. Bir sıra araşdırmalara əsasən Azərbaycan poeziyasında sonet janrına ilk müraciət edən Mikayıl Müşviq olub. 1928-37-ci illər arasında o, 12 sonet yazıb. Sonralar Ə.Kürçaylı, Tələt Əyyubov, 60-cı illərdə Adil Babayev və nəhayət Sabir Mustafa Şekspirin sonetlərinə müraciət edib. Onun bu janra həvəsi o qədər böyük olub ki, o, 1994-cü ildə “Türk sonetləri” adı altında kitab buraxıb [106].

Tərcümələrlə yanaşı ingilis dramaturqu Vilyam Şekspirin yaradıcılığının müxtəlif cəhətləri haqda tədqiqatçılar da bir sıra elmi-tədqiqi əsərlər yazmışlar. Belə ki, teatrşünas Cəfər Cəfərov “Vilyam Şekspir” (Bakı, 1964), Əjdər İsmaylov “Hüseyn Cavid və Şekspir” (1966), Mustafa Mərdanov “Şekspir Azərbaycan səhnəsində”, Aliyə Təhmasib “Hamlet” Azərbaycan dilində” (Bakı, 1980), Elçin Əfəndiyev “Şekspir dühasının işığı” (1978) və “Vilyam Şekspir haqqında söz” (1980) və digər tədqiqat əsərləri yazılmışdır.

Müstəqillik illərində də Şekspirin yaradıcılığı bu cəhətdən həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Buna misal olaraq Kəmalə Cəfərovanın “V.Şekspir sonetlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi zamanı adekvatlığın qorunub saxlanması”(2005), Şəhla Nağıyevanın “Hamletin monoloqu” Azərbaycan tərcümələrində”(2007), Nigar İskəndərovanın “Əhməd Cavad Şekspirin tərcüməçisi kimi” (2007), Leyla Məsimovanın “Füzulidə və Şekspirdə eşq mövzusu” (2009), Şahin Xəlillinin “Şekspirin sonetləri” (dərs vəsaiti, 2009), Esmiralda Rəhimlinin “V.Şekspirin “Hamlet” faciəsinin Azərbaycan dilinə tərcümələrində uyğunluq və adekvatlıq problemi”(2011) və s. əsərləri göstərmək olar.

Tədqiqatçı və tərcüməçi Şəhla Nağıyeva “Bədii tərcümə: nəzəriyyə və praktika” adlı elmi-filoloji monoqrafiyasında bədii tərcümənin nəzəri və praktik problemlərinə toxunur, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının, eləcə də müasir Azərbaycan poeziyası nümunələrinin ingilis dilinə tərcüməsi məsələlərini araşdırır, poetik tərcümədə milli koloritin saxlanması problemlərinə xüsusi diqqət yetirir [112]. “Avanqard.net Mədəniyyət Portalı”na verdiyi müsahibəsində tədqiqatçı Şekspirin “Otello” faciəsinin tərcümələrindən də danışır və söyləyir ki, *“Azərbaycan şeiri qafiyəsi ilə, daxili ritmi ilə, hər şeyi ilə bizimçün gözəldir. Dilimizin bədii imkanları o qədər güclüdür ki, hətta ingilis dilində sərbəst vəzndə yazılan şeirləri də qafiya ilə çevirməyə imkan verir”*[28 yanvar

2015]. Bu fikrin təsdiqi üçün alim Şekspirin “Hamlet” faciəsində Hamletin monoloqunun Azərbaycan dilinə edilən tərcümələrin müəlliflərinin - Cəfər Cəbbarlının, Tələt Əyyubovun, Mehdi Məmmədovun, Sabir Mustafanın adlarını çəkir və özünün etdiyi tərcüməni də misal gətirir:

William Shakspeare:

*The insolence of office and the spurns
That patient merit of the unworthy takes,
When he himself might his quietus make
With a bare bodkin? who would these fardels bear,
To grunt and sweat under a weary life,
But that the dread of something after death,
The undiscover'd country from whose bourn
No traveller returns, puzzles the will
And makes us rather bear those ills we have
Than fly to others that we know not of?
Thus conscience does make cowards of us all;
And thus the native hue of resolution
Is sicklied o'er with the pale cast of thought,
And enterprises of great pitch and moment
With this regard their currents turn awry,
And lose the name of action.--Soft you now!
The fair Ophelia! Nymph, in thy orisons
Be all my sins remember'd.*

[201, s. 106]

Şəhla Nağıyeva:

Hamletin monoloqu

*Ləyaqət tükənib yoxa çıxanda,
Səbrimiz qurtarıb bitdiyi anda,
Kim xəncər götürüb üsyan edəcək,
Bu qorxu, həyəcan sona yetəcək?
Ölmək...ölməyin də öz qorxusu var,*

*O kəşf edilməyən əbədi diyar,
Kimsədən bizlərə göndərmir xəbər
Bilmirik orada nələr var, nələr...
Bəlkə də bundansa aciz bir qul tək
Yaşamaq zülmünə qatlanıb dözmək.
Alır ağlımızı bu cür düşüncə,
Min fikrə dalırıq qərar verincə.
Xəyallar, arzular solanda, o dəm
Hər şey durğunlaşır, süstləşir aləm.
Sakit! Hər şey bitdi, mələk Ofelya!
Mənim günahımçün sən eylə dua.*

[112, s.11]

Göründüyü kimi, qafiyə ilə verilmiş şeir heç bir şey itirməyib, deməli, müəllif öz fikirlərində haqlıdır .

Heç şübhə yoxdur ki, böyük ingilis dramaturqu Vilyam Şekspir haqqında Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında son söz hələ deyilməyib və onun ölməz yaradıcılığı bundan sonra da həm tərcümə ediləcək, həm də yeni tədqiqatlara, elmi əsərlərə mövzular verəcək.

İngilis yazıçılarından böyük dramaturq, yazıçı, şair Vilyam Şekspir ilə yanaşı dilimizə daha çox tərcümə edilən və ingilis-Azərbaycan ədəbi əlaqələrində xüsusi yeri olan dünya romantizminin ən görkəmli nümayəndəsi şair Corc Qordon Bayrondur [93]. *“İngilis ədəbiyyatına böyük mübarizlik ruhunu, romantik şeirin öz təbii, gözəl cilasını gətirən Corc Qordon Bayron Avropa romantizminin P.B.Şelli, V.Hüqo, Jorj Sand, Adam Miskeviç kimi söz ustaları ilə xalqın tərəfində dayanmışdır. İngilis poeziyasının allahı Vilyam Şekspirin ən nüfuzlu davamçısı kimi C.Q.Bayron XIX əsrin əvvəllərində novator romantik şair kimi bütün Avropada məşhur idi”*[25, s.14].

XIX yüzillik Avropa ədəbiyyatında bir çox xalqların bədii-estetik düşüncəsini ehtiva edən və bayronizm adlanan ictimai əhvali-ruhiyyə məhz Bayronun adı ilə bağlıdır. İngilis şairinin dünyagörüşündəki ziddiyyətlər-fərdiyyətçilik, bədbinlik, ümitsizlik,

ekzotikaya aludəçiliklə yanaşı, ondakı üsyankar ruh, azadpərvərlik, məzlum xalqlara rəğbət bayronizmin əsas xüsusiyyətlərindəndir [10, 115]. Elə ona görə də bir çox ədəbiyyat tarixçiləri və tanınmış filoloqlar yekdilliklə təsdiq edirlər ki, ingilis romantizminin zirvəsi məhz Bayrondur.

Amma tədqiqatçılar onu da düzgün qeyd edirlər ki, *“ingilis romantizminin inqilabçı qoluna aid olmasına... baxmayaraq, hər şeydən əvvəl Bayron insan düşüncələrinin sərraflı kimi diqqəti cəlb edir. O, ən möhtəşəm tarixi hadisələri belə əlahiddə götürdüyü qəhrəmanlarının taleyi vasitəsi ilə oxucunun mühakiməsinə verir”* [138, s.4].

Şairin yaradıcılığında azadlıq motivləri yalnız qəhrəmanların fəaliyyət sferasını təsvir etməklə kifayətlənmir, tədqiqatçı G.Ağabəyin sözləri ilə desək, *“həm də müəllifin özünün keçdiyi həyat yolunun bir parçası, ömürlüyünün ayrı-ayrı hissələri kimi mənalanır”* [8]. Hələ gənc ikən Bayron universiteti bitirdikdən sonra lordlar palatasında öz hüquqi yerini tutur. Bundan sonra Aralıq dənizi hövzəsindəki ölkələri səyahətə çıxır, Albaniya, İspaniya, Yunanıstan, Türkiyə və Kiçik Asiyanı gəzib dolaşır. Səyahət etdiyi bütün ölkələrdə bu ölkələrin xalqları, onların adət-ənənələri və həyat tərziləri ilə yaxından tanış olur. Şair səyahətdən aldığı zəngin təəssüratlardan sonra avtobioqrafik “Çayld Haroldun səyahəti” poemasını və sonradan “Şərq poemaları” kimi məşhurlaşan əsərlərini yazır.

Bayronu məşhur edən yaradıcılığının ikinci dövründə yazmış olduğu və ilk iki nəğməsi nəşr edilən “Çayld Haroldun səyahəti” poemasıdır. Poemanı Azərbaycan dilinə İsmayıl Şıxlı tərcümə etmişdir. Poemanın qəhrəmanı Bayronun özü - şəxsi həyatı ilə çox səsləşir. Ona görə də çoxları bu əsəri avtobioqrafik hesab edir. Bayron özü də Çayld Harold kimi səbatsız bir həyat yaşayır. Poemanın bu qədər uğur qazanmasının səbəbi də bəlkə elə bu idi. Poemada ən təsirli yerlərdən biri Çayld Haroldun doğma vətəni ilə vidalaşdığı məqamdır. Bu misralarda onun ruhi draması bütün dərinliyi ilə şərh edilir:

Bayron: **Childe Harold's pilgrimage**
And now I'm in the world alone,

Upon the wide, wide sea:

*But why should I for others groan,
When none will sigh for me?
Perchance my dog will whine in vain,
Till fed by stranger hands;
But long ere I come back again
He'd tear me where he stands.*

[198, 14]

İsmayıl Şıxlının tərcüməsi:

*Təkəm, yoxdur artıq bir kimsəm mənim,
Açmışam hüdudsuz suda yelkəni...
Kimi xatırladım, madam ki, heç kim
Xatırlamır məni, yad etmir məni...
Bəlkə, ancaq itim batıbdır qəmə.
Eh, o da tanıyır yemverənini,
Elə ki, qayıtdım, cumub üstümə
Dişləyər məni*

[140, s.109]

“Çayld Haroldun səyahətləri” əsərindən sonra Bayron “Şərq poemaları”, “Qabil”, “Don Juan”, “Manfred” və digər dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə daxil olmuş əsərlərini yazır.

“Şərq poemaları” (“Gavur”, “Abidos gəlini”, “Korsar”, “Lara”, “Korinfin mühasirəsi”, “Pərizina”) Bayron yaradıcılığında xüsusi yer tutur. “Şərq poemalar”ın başlıca mövzusu eşq və intiqam olsa da, burada da şəxsi azadlıq və qəhrəman, cəmiyyət və azad sevgi ideyaları başlıca yer tutur. Bu poemaların mövzusu müxtəlif xalqların (türk, yunan, italyan, ukrayna) taleyi ilə bağlıdır. Bu barədə professor Zeydulla Ağayev yazır: “*Ədəbi aləm Bayronun altı poemasını “Şərq poemaları” silsiləsinə daxil edir. Lakin bizcə 1819-cu ildə qələmə alınmış “Mazepa” da bu silsiləyə aid olunmalıdır. Əvvəla məkan*

etibarilə “Mazepa” poemasında hadisələr Ukraynanın Poltava çölündə baş verir; ikincisi, süjet və kompozisiya baxımından – yenə də bütün varlığıyla sevən insan, yenə də məhəbbət izzitələri, yenə də nakam eşq”[144, s. 5].

İngilis ədəbiyyatında romantizmin görkəmli nümayəndəsi Corc Qordon Bayronun yaradıcılığı Azərbaycanda tərcümə və nəşr edilməklə geniş yayılmışdır. Bu da təsadüfi deyil. Həqiqətən də Bayron professor Zeydulla Ağayevin sözləri ilə desək, qəlb ağrısı ilə qəribə həqiqətlərin üstünü açan bir şair olmuşdur.

Hələ 1906-1907-ci illərdə görkəmli ədib və mütəfəkkir Əli bəy Hüseynzadənin nəşr etdirdiyi “Füyuzat” dərgisində ingilis şairinin yaradıcılığından ayrı-ayrı nümunələr ana dilimizə tərcümədə çap edilmişdir. Xüsusən 30-cu illərdən etibarən Bayron haqqında həm məqalələr, həm də əsərlərinin tərcümələri çap olunmağa başlayır. Tədqiqatlar göstərir ki, görkəmli şair Rəsul Rza ədibin “Şilyon məhbusu” əsərini tərcümə etmişdir. 1939-cu ildə Osman Sarıvəllinin tərcüməsində “Haroldun yelkəni” adlı parça çap olunur. 1944-cü ildə yazıçı Mikayıl Rzaquluzadə “Azadlıq nəğməkarı” adlı məqalə çap etdirmiş, həmçinin şairin “Prometey”, “Qaranlıq”, “Otuz beş yaşım” şeirlərini rus dilindən tərcümə etmişdir [59, s 9-10].

Bayronun yaradıcılığının son mərhələsinə aid edilən “Qabil” dramaturji poeması 1934-cü ildə Məmmədhüseyn Təhmasibin tərcüməsində işıq üzü görmüşdür. Bu əsər tanınmış ingilis şairinin Azərbaycan dilinə bütövlükdə tərcümə edilmiş ilk əsəri sayılır. Zeydulla Ağayevin fikrincə: *“Məmmədhüseyn Təhmasib haqlı olaraq Bibliyadakı obrazların adlarını müqəddəs Qurandakı adlarla əvəz etmişdir. Bildiyimiz kimi, Bibliyada Adəm və Həvvanın cənnətdən qovulma əhvalatı cüzi fərqlə Quranda da təkrar verilmişdir və müsəlman aləmi Yeva (ingiliscə Eve) obrazını Həvva kimi, Kaini Habil, Abeli Qabil kimi tanıyır. Bayron “Qabil” dramını nəzmlə qələmə alsada, əsər dilimizə nəsr formasında tərcümə olunmuşdur ki, tərcümə praktikasında da belə hallara rast gəlinir. Bir də, əsərin başlığı altındakı qeydlərdən aydın olur ki, Bayron “Qabil” dramını tanınmış ingilis şairi və yazıçısı Uolter Skotta həsr etmişdir, lakin həmin qeydlər, eləcə də Bayronun əsərə yazdığı geniş müqəddimə tərcümədə yoxdur. Bizə elə gəlir ki, Məmmədhüseyn Təhmasib öz tərcüməsi üçün müraciət etdiyi rus variantında həmin məqamlara rast gəlməmişdir və bu çatışmazlıq rus nəşrinə aid edilməlidir”*[144, s.8].

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Corc Qordon Bayron irsinin geniş oxucu kütləsinə tanıtılmasında görkəmli alim, pedaqoq, ingilis poeziyasının əvəzsiz bilicisi İsmixan Rəhimovun rolu böyükdür. Bayronun ədəbi irsini ilk dəfə araşdıran, 1959-cu ildə “Bayron əsərlərində türk mənşəli sözlər” mövzusunda dissertasiya yazaraq, həmin ərəfədə şairin “Şərq poemaları” silsiləsinə daxil olan üç əsərinin sətri tərcüməsini hazırlayaraq ayrı-ayrı şairlərə təqdim edən [144,s.4] İsmixan Rəhimov onun yaradıcılığı ilə mütəmadi məşğul olmuşdur.

Sənətkarın “Şərq poemaları” silsiləsindən beş məşhur poemasının – “Gavur”, “Abisos gəlini”, “Korinfin mühasirəsi”, “Şilyon məhbusu”, “Mazepa” -hərəsinin özünəməxsus poetizmi, süjet və kompozisiyası var. Bayronun “Gavur” poemasını Azərbaycan dilinə şair Novruz Gəncəli, “Abidos gəlini” poemasını Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə, “Korinfin mühasirəsi” poemasını Aslan Aslanov tərcümə etmişlər. 1959-cu ildə edilmiş bu tərcümələr rus dilindən edilsə də, maraq doğurur. Bayronun əsərlərinin tərcüməsi sonrakı dövrlərdə də davam etmişdir. “Şilyon məhbusu” və “Mazera” poemalarının tərcüməsi daha uğurlu alınmışdır. Hər iki əsəri birbaşa ingiliscədən tanınmış şair-mütərcim Ənvər Rza böyük ilhamla dilimizdə səsləndirmişdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, gözəl tərcüməçi, şair, alim, 1963-cü ildə Bayronun “Mən səni gülən gördüm” şeirini Azərbaycan dilinə tərcümə etmiş Ənvər Rza (bu şeir Rafiq Yusifov tərəfindən də tərcümə olunub) ingilis şairinin tədqiqatçısı kimi də tanınmışdır. O, 1969-cu ildə İsmixan Rəhimovun elmi rəhbərliyi altında “Bayronun “Şərq poemaları” Azərbaycan dilində” mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir [122].

“Şərq poemaları”ndan danışarkən Bayronun həmin dövr yaradıcılığının əsas xüsusiyyəti nəzərə alınmalıdır ki, bu da onun Şərq ölkələrinə səyahətindən sonra yazdığı əsərlərə İslam-Şərq poeziyasının müsbət təsiridir. Tədqiqatçı A.Hümbətovanın söylədiyi kimi, Bayronun əsərlərinin, xüsusilə “Şərq poemaları”nın bədii dilində ərəb, fars və türk sözlərinin bol-bol işləndiyini görürük, məsələn, (tatar, ərəb, türkmən və s.). Bunun başlıca səbəbi bu poemalarda türk həyatı, adət və ənənələrinin təsvir olunmasıdır. Şair istifadə etdiyi əcnəbi sözlərin bəzilərini eyni ilə saxlamış, bəzilərini isə dəyişmişdir [63, s.10].

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra Bayron yaradıcılığının Azərbaycanda öyrənilməsi, tərcüməsi sahəsində yeni səhifə açılmışdır. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” 12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı ilə 2006-cı ildə Bayronun “Seçilmiş əsərləri” nəşr olunmuşdur. Bu nəşr Bayronun “Qabil” pyesi (Bakı: Azərnəşr, 1934) və “Şərq poemaları” (Bakı: Uşaqgəncnəşr, 1959) kitabları əsasında təkrarən çap edilmişdir [144].

Zeydulla Ağayevin redaktorluğu və ön sözü ilə nəşr olunmuş bu kitaba Məmmədhüseyn Təhmasibin (“Qabil”), Ənvər Rzanın (“Şilyon məhbusu”, “Mazepa”), Bəxtiyar Vahabzadənin (“Abidos gəlini”), Aslan Aslanovun (“Korinfin mühasirəsi”) və Novruz Gəncəlinin (“Gavur”) tərcümələrində romantizmin görkəmli nümayəndəsinin azadlıq ideyalarını tərənnüm edən, mübariz ruhlu fəlsəfi-dramatik poemaları və pyesi daxil edilmişdir [144]. Bu kitaba daxil edilən Bayronun “Şilyon məhbusu” poemasının giriş hissəsi orijinalda bu cür səslənir:

*My hair is grey, but not with years,
Nor grew it white
In a single night,
As men's have grown from sudden fears:
My limbs are bowed, though not with toil,
But rusted with a vile repose,
For they have been a dungeon's spoil,
And mine has been the fate of those.*

[256]

Bu isə həmin bəndin Ənvər Rza tərəfindən edilmiş tərcüməsidir:

*Saçım qırov kimi ağdır necə də,
Amma yaşda deyil bu ağılıq, inan.
Nə də çallaşmayıb bircə gecədə
Qəfil vahimədən, qəfil qorxudan.
Ağır zəhmət deyil belimi əyən...
Qəmli sükunətdə pas atmışam mən,*

Məhbəs salıb bu hala məni, məhbəs!

[144, s. 137]

Elə bu kiçik lirik parçadan da görmək mümkündür ki, tərcüməçi əsərin əsas mahiyyətini, məğzini tam dərk edərək, mətndən çox kənara çıxmadan, uzaqlaşmadan özünəməxsus şəkildə şairin fikirlərini ifadə edib.

Bayronun əsərlərinin tərcümələri ilə tanışlıq göstərir ki, bütövlükdə, Bayron poeziyasının ingilis dilindəki leksik-üslubi xüsusiyyətləri bir çox cəhətdən öz adekvat ifadəsini tapa bilmişdir.

Bayronun əsərləri 2007-ci ildə iki cildə [152; 153] nəşr olunmuş “İngilis ədəbiyyatı antologiyası”na və Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin “Dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin əsərlərinin Azərbaycan dilində nəşr edilməsi haqqında” 2007-ci il 24 avqust tarixli sərəncamı ilə nəşr olunan “Dünya ədəbiyyatı antologiyaları” seriyasından 2009-cu ildə nəşr olunmuş “İngilis ədəbiyyatı antologiyası”na da daxil edilmişdir [154].

Məlumdur ki, hər hansı bir dildən tərcümə edərkən müəyyən çətinliklərə də təsadüf olunur. *“Bu çətinliklər xarici dil ilə ana dilinin lüğət tərkibi və qrammatik quruluşu arasındakı fərqdən irəli gəlir. Xarici dildən tərcümədəki çətinliklər əsasən iki qismə – leksik və qrammatik çətinliklərə ayrılır”*[1, s.5]. Həmin fikri biz rus və ingilis dillərindən Azərbaycan dilinə edilən tərcümələrə də şamil edə bilərik. Maraqlıdır ki, ingilis ədəbiyyatının Azərbaycan dilinə tərcümələr etməyin çətinliklərindən bütün dövrlərdə danışılıb. Belə ki, hələ 1971-ci ildə bunu qeyd edən “İngilis dilindən tərcümənin qrammatik əsasları” kitabının müəllifi T.Abbasquliyevin fikirlərini 2011-ci ildə “İngilis ədəbiyyatı antologiyası” haqqında bir qədər gecikmiş mülahizələr” adlı məqaləsində tədqiqatçı və tərcüməçi Şəhla Nağıyeva da təsdiq edir. Əvvəla o, antologiyanın nəşrini yüksək qiymətləndirir, onu istər ali məktəb tələbələri, istərsə də dünya ədəbiyyatı nümunələrinə maraq göstərən sırayı oxucular üçün son dərəcə vacib bir ədəbiyyat toplusu olduğunu vurğulayır, topluya XVI-XIX əsrlər ingilis ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən Vilyam Şekspir, Daniel Defo, Conatan Svift, Robert Berns, Valter Skott, Corc Qordon Bayron, Persi Bişi Şelli, Çarlz Dikens, Luis Kerrol, Brem Stoker, Robert Luis Stivenson və başqalarının əsərlərindən nümunələrin daxil

edilməsinin əhəmiyyətin vurğulayır, tərcüməçilər - Əkbər Ağayev, Mikayıl Rzaquluzadə, Ənvər Rza, Əli Səbri, Sabir Mustafa, Məmməd Aslan, Ağasəlim Hacıyev, Rəfiqə Mirzəyeva və başqalarının əməyini dəyərləndirir, sonda isə tərcümə işinin çətinliyini xüsusilə vurğulayır. Alimin yanlış olaraq bir neçə tərcümənin onun adına yazıldığını etiraf etdiyini yüksək qiymətləndirir və onun fikrini dissertasiyada verməyi lazım bilir: *“Bədii tərcümə işinin ağır zəhmət tələb edən yaradıcılıq sahəsi olduğunu xatırlatmağa ehtiyac yoxdur. Bu sahədə az-çox təcrübəsi olan hər kəs tərcümə işinin nə qədər ağır və məsuliyyətli iş olduğunu yaxşı bilir. Ona görə də hər hansı nəşr zamanı tərcüməçinin müəlliflik hüququnu pozmaq ən azı ədalətsizlikdir. Təəssüf ki, haqqında danışdığımız antologiyada belə səhvlərə yol verilmişdir. Belə ki, topluda C. Q. Bayronun “Könlüm qəmlidir”, “Ludditlərin nəğməsi”, “Həcv”, “Bir daha gəzmərik biz” və “Ayrılında” şeirlərinin tərcüməçisi kimi bu sətirlərin müəllifinin adı göstərilmişdir. Halbuki Bayron yaradıcılığından bəzi tərcümələr etsək də, adı çəkilən şeirləri Azərbaycan dilinə biz çevirməmişik. Təəssüf ki, bu şeirləri kimin tərcümə etdiyini də bilmirik”*[111].

Beləliklə, demək olar ki, böyük ingilis romantik şairi Bayronun əsərlərinin Azərbaycanda tərcümə və nəşr edilmiş əsərlərinin milli tərcüməşünaslıq və dilşünaslıq nöqtəyi-nəzərindən təhlil və tədqiqi bu gün də aktualıq kəsb edir. Bu mənada ingilis şairinin ana dilimizdəki poetik tərcümələrinin leksik-üslubi xüsusiyyətlərini araşdırmaq qarşıda duran mühüm elmi vəzifələrdəndir.

Tədqiqatlardan göründüyü kimi, Azərbaycan ədəbiyyatında ingilis mövzusu xüsusi yer tutur. Azərbaycan şairlərindən S.Vurğun, R.Rza, O.Sarıvəlli, B.Vahabzadə öz əsərlərində bu mövzuya müraciət etmiş, V.Şekspirin, C.Q.Bayronun böyük vətəndaşlıq, ağıl və fəlsəfi təfəkkürlü poeziyasına məhəbbətini ifadə etmişlər.

İngilis dilində yazılmış əsərlərin Azərbaycan dilinə tərcüməsi müstəqillik dövründə daha da genişlənmişdir. Somerset Moemin “Seçilmiş əsərləri” (Bakı: Şərq-Qərb, 2010) (tərcümə edən Yaşar), Oskar Uayldın “Seçilmiş əsərləri” (Bakı: Şərq-Qərb, 2013) (tərcümə edən Kamran Nəzirli), Corc Oruellin “1984” əsəri (Bakı: Qanun) (tərcümə edən Vilayət Quliyev) Azərbaycan dilində nəşr edilmişdir.

Azərbaycan-Britaniya ədəbi əlaqələri kontekstində prof. Qəzənfər Paşayevin tərcümələri və ingilis dilində çap olunmuş elmi məqalələri də böyük əhəmiyyət kəsb

edir [157;218;219; 220; 221; 222; 223; 224; 225].

Professor Zeydulla Ağayev Azərbaycan-Britaniya ədəbi əlaqələri sahəsində görkəmli mütəxəssis kimi yorulmadan böyük işlər görmüşdür. Alimin ingilis dilindən Azərbaycan dilinə və əksinə, Azərbaycan dilindən ingilis dilinə etdikləri tərcümələr, ədəbi əlaqələrimiz üzrə apardığı tədqiqatlar müstəqillik dövrümüzün ən səmərəli elmi işlərindən olmuşdur [10, 152,153, 154 və s.].

Görkəmli ingilis yazıçısı Ceymz Oldricin yaradıcılığında Azərbaycan səhifəsi xüsusi yer tutur. Ceymz Oldric 1969-cu ildən ədəbi ictimaiyyətimizlə əlaqə saxlamışdır. Şahin Xəlilli “Ceymz Oldricin yaradıcılığında Azərbaycan mövzusu” adlı namizədlik dissertasiyasını (Bakı, 1985) müdafiə etmiş, 1992-ci ildə isə “Ceyms Oldric və Azərbaycan” adlı kitabını nəşr etdirmişdir [69].

“Azərbaycan-ingilis ədəbi əlaqələri (Qədim və Orta əsrlər dövrü)” adlı doktorluq dissertasiyasının müəllifi olan Şahin Həmid oğlu Xəlillinin “Ədəbi əlaqələr işığında” adlı kitabına ingilis Azərbaycan qarşılıqlı əlaqələrinə dair müxtəlif səpkili yazıları daxildir. Kitab iki hissədən ibarətdir. Bu hissələrə müəllifin Britaniya ədəbiyyatından seçmələrin tərcüməsi və öz şeirləri toplanmışdır [70]. Folklor materialları əsasında yazılmış “Azərbaycan-İngilis ədəbi əlaqələri” əsərində müəllif Azərbaycan-Britaniya qarşılıqlı ədəbi əlaqələrinin tarixini daha geniş və ətraflı öyrənməyə səy göstərmiş, zəngin folklor nümunələri, eləcədə ingilis şərqşünaslığının materalları əsasında qədim dövr ədəbi əlaqələrimizi üzə çıxarmışdır [68].

Orta əsrlər Azərbaycan-Britaniya ədəbi əlaqələrinin tədqiqinə həsr olunmuş “Klassik poeziya və ədəbi əlaqələr” adlı monoqrafiya bir sıra məziyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Daha çox ingilis mütərcim və şərqşünaslarının klassik irsimizlə bağlı tərcümələri və tədqiqatları əsasında yazılan mövcud əsər Orta əsrlər dövrü ədəbi əlaqələrimizin öyrənilməsinə həsr olunmuş ilk monoqrafik nəşrdir [71].

Professor Vilayət Quliyev də ingilis dilindən bədii tərcümə ilə ardıcıl məşğul olur. O, Ceyms Coysun, Cerom Selincerin, Rey Bredberinin və digər ingilisdilli yazıçıların bir sıra povest və hekayələrini orijinaldan Azərbaycan dilinə çevirmişdir [161; 162].

Azərbaycan-Britaniya ədəbi əlaqələrinin inkişafında və daha da möhkəmlənməsində müstəqillik illərində ərsəyə gəlmiş ən gözəl töhfə Azərbaycan

Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin tarixi qərarları olmuşdur. Onun 12 yanvar 2004-cü il tarixli “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” sərəncamı əsasında 2007-ci ildə iki cildlik “İngilis ədəbiyyatı antologiyası” nəşr olunmuş və ölkə kitabxanalarına hədiyyə edilmişdir [152; 153]. Hər iki cildin tərtibçisi və ön sözlərin müəllifi professor Zeydulla Ağayev olmuşdur. Kitabın 1 cildində “Dumanlı Albionun söz çəlgisi” adlı giriş sözündə Z.Ağayev yazmışdır: *“Mübaligəsiz demək olar ki, ingilis ədəbiyyatı dünyanın bədii söz xəzinəsinə ən zəngin töhfələr vermiş ədəbiyyatlardan biridir və Azərbaycan oxucusuna təqdim olunan bu ikicildlik əslində həmin həqiqətin faktiki təsdiqi hesab edilə bilər. Bu ədəbiyyat Cefri Çoser və Vilyam Şekspir, Daniel Defo və Conatan Svift, Corc Qordon Bayron və Valter Skott, Çarlz Dikens və Con Qolsuorsi, Bernard Şou və Somerset Moyem, Ceyms Oldric, Con Faulz və Harold Pinter.... kimi onlarca şair, nasir və dramaturqu dünyaya bəxş etmişdir”*[152, c.I, s.4].

Böyük iftixar hissi ilə deyə bilərik ki, adı çəkilən və adı çəkilməyən ingilis müəlliflərinin ən say-seçmə əsərlərinin əksəriyyəti Azərbaycan tərcüməçiləri tərəfindən orijinaldan birbaşa dilimizə tərcümə olunmuş və iki cildlikdə öz əksini tapmışdır. Bu tarixi hadisədən cəmi üç il sonra, yenə də cənab Prezident İlham Əliyevin 2007-ci il 24 avqust tarixli “Dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin əsərlərinin Azərbaycan dilində nəşr edilməsi haqqında” sərəncamı ilə “Dünya ədəbiyyatı antologiyaları” seriyasından “İngilis ədəbiyyatı antologiyası” daha dolğun və nəfis şəkildə, gözəl illüstrasiyalarla nəşr edilərək 2009-cu ildə oxucuların ixtiyarına verilmişdir [154].

Antologiyalarla tanışlıq göstərir ki, redaksiya heyəti böyük iş görmüş, 2009-cu ilin antologiyasına ingilis, şotland, irland və Uels xalq mahnıları salınmış, həmçinin 2007-ci ildə tərcümə edilərək ikicildliyə daxil olan əsərlərin bir qismi çıxarılmış, onların yerinə bir sıra yeni əsərlər daxil edilmiş və nəticədə mükəmməl toplu yaradılmışdır. Topluda ingilis xalq nağılları, ingilislərinin, poeziyasının və dramaturgiyasının ən görkəmli müəlliflərinin əsərləri ilə yanaşı o qədər də tanınmayan şair və yazıçılar da yer almışdır. Bu halı antologiyanın tərtibatçısı, professor Zeydulla Ağayev bu cür qiymətləndirir: *“Azərbaycan oxucusuna təqdim olunan bu topluda həmin ustad şairlərin, nasirlərin və dramaturqların əsərlərindən verilmiş nümunələrlə yanaşı, adları o qədər də məşhur*

olmayan qələm sahibləri də bizimlə görüşə gəlir. Bu da təbiidir, axı, hər hansı bir ədəbiyyat təkcə zirvələrdən ibarət deyildir. Ümumi mənzərəni isə bir qədər başqa ampuada olan şair və yazıçılar tamamlayır” [154, s.13]. Bu əsərlərdən bir qismi müxtəlif illərdə tərcümə olunmuş, digərləri isə yenidən, yaxud ilk dəfə gənc tərcüməçilər tərəfindən dilimizə çevrilmişdir. Belə ki, antologiyada Əli Səbri, Əkbər Ağayev, Mikayıl Rzaquluzadə, Nürəddin Babayev, Əzizə Əhmədova, Qəzənfər Paşayev, Sabir Mustafa, Ənvər Rza, Zeydulla Ağayev, Elçin Şıxlı, Tələt Ələkbərov, Şahin Xəlilovla yanaşı, onlara nisbətən gənc tərcüməçilər - Hamlet İsaخانlı, Ağasəlim Hacıyev, Əsəd Zeynalov, Şəhla Nağıyeva, Aydın İbrahimov, Rəfiqə Mirzəyeva, Kəmaləddin Nağıyev, Valeh Musayev, Xəyalə Məmmədova ingilis ədəbiyyatından maraqlı nümunələr seçmiş, Azərbaycan oxucularına təqdim etmişlər. Təbii ki, bu tərcümələrin hamısı eyni səviyyədə deyil, onların içərisində mükəmməl, tərcümə tələblərinə tam cavab verən əsərlərlə yanaşı bir qədər zəif, daha çox sətri tərcüməni xatırladan bəsit nümunələr də var. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, belə əsərlərin bir qismi ikicildlikdə olduğu halda, üçüncü nəşrə artıq salınmayıblar.

Təbii ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı ilə nəşr olunmuş bu antologiyalar həm oxucular, həm də mütəxəssislər tərəfindən sevinclə qarşılanmış və yeni-yeni kitab və dərsliklərin yaranmasına stimül vermişdir. Belə ki, Bakı Dövlət Universitetinin professoru Əmirxan Xəlilov bu təşəbbüsü yüksək dəyərləndirmiş və 2012-ci ildə “Dünya ədəbiyyatı” adlı dərslik nəşr etdirmişdir. Kitabda digər ölkələrin ədibləri sırasında “*dünya klassiklərindən biri, ingilislərin bu gün də ən çox müraciət etdiyi, uzunömürlü həyat və yaradıcılığı boyu yazıçılıq mədəniyyətinə sadıqlıq nümayiş etdirmiş*” [151, s.301-311] Somersət Moem haqqında oçerk və onun “Luiza” adlı hekayəsi yer almışdır

Beləliklə, Böyük Britaniya ədəbiyyatı nümunələrinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi və öyrənilməsi sahəsində Azərbaycanda bir neçə əsr ərzində yazıçılarımız, şairlərimiz, ziyalılarımız, tərcüməçilərimiz böyük və çox yönlü iş görmüş, Azərbaycan-Britaniya ədəbi əlaqələrinin inkişafında və zənginləşməsində böyük rol oynamışlar.

II FƏSİL

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI VƏ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞI İNGİLİS DİLİNDƏ

2.1. Milli folklor nümunələrinin ingilis dilinə tərcüməsi və tədqiqi

Hər bir xalqın folkloru ona məxsus olan istər yazılı ədəbiyyatın, istərsə də şifahi ədəbiyyatın özəyi və əsasıdır. Bu baxımdan cürətlə deyə bilərik ki, inkişaf edən hər bir xalqın ədəbiyyatı folklordan bəhrələnmiş, dünya sirlərini hələ də tarixi məlum olmayan məhz bu qaynaqdan almışdır. Hər hansı bir xalqa məxsus olan folklor nümunələri əsasında o xalqın adət-ənənəsini, mədəniyyətini, psixologiyasını, inkişaf tarixini müəyyən etmək mümkündür. Ta qədimdən yazıb-yaradan hər bir sənətkar öz əsərlərində folklor nümunələrindən istifadə etmişdir. Sonrakı çağlarda folklor və yazılı ədəbiyyat arasında sıx əlaqələrin yaranması bu prosesin qanunauyğun şəkil almasına gətirib çıxarmışdır. Lakin bütün bunlar folklor və yazılı ədəbiyyatı heç də eyniləşdirmir. Hər bir xalqın milli təfəkkürünün məhsulu kimi folklor onun ədəbiyyatına dərinlən nüfuz etmiş, əsərin ideyasının inkişafına və açılmasında həlledici rol oynamışdır.

“Koroğlu” eposunun ingilisdilli qaynaqlarda dəyərləndirilməsi” elmi-tədqiqat əsərinin müəllifi Sevda Sərkərova haqlı olaraq qeyd edir ki: *“Dünya xalqları içərisində şifahi xalq ədəbiyyatının zənginliyi və qədimliyi ilə fərqli bir mövqedə duran Azərbaycan xalqının yaratdığı folklor nümunələri həmişə Qərb alimlərini cəlb etmişdir. Sözsüz ki, bu örnəklər sırasında əcnəbi alim, səyyah, tərcüməçi və nəşirlərin marağını daha çox cəlb edən “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Koroğlu” eposu olmuşdur”*[126, s.3]. Lakin o da qeyd olunur ki, *“ingilisdilli elmi qaynaqlarda Azərbaycan folkloru daha çox ümumtürk folklorunun tərkib hissəsi kimi öyrənilmişdir. İngilis alimləri bütövlükdə türk folklorundan danışarkən, yeri gəldikcə Azərbaycan*

folkloruna da toxunmuşlar. Azərbaycan folklorunun ingilis dilinə tərcüməsi ilə bağlı da eyni sözləri söyləmək olar”[80, s.10].

Azərbaycan ədəbiyyatında, xüsusən də poeziyada ən qədim folklor nümunəsi kimi “Kitabi Dədə Qorqud” dastanı götürülür. Bütün türkdilli xalqların müştərək abidəsi kimi bu qədim abidə türk dünyasının həyat və düşüncəsini, psixologiyasını, məişətini, milli kimliyini özündə əks etdirir. Dildə, məişətdə geniş istifadə edilən zəngin ifadələrlə dolu olan bu qədim dastan misli-bərabəri olmayan əvəzsiz bir qaynaqdır.

Təsadüfi deyil ki, bu möhtəşəm abidənin – “Kitabi-Dədə Qorqud”un 1300 illik yubileyi dünya səviyyəsində bayram edilmişdir. Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev bu münasibətlə demişdir: *“Biz fəxr edirik ki, Dədə Qorqud övladlarıyıq. Biz fəxr edirik ki, Dədə Qorqud elində yaşayıyıq. Biz fəxr edirik ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” bütün türkdilli dövlətlərə mənsub olaraq, eyni zamanda və birinci növbədə Azərbaycan xalqına mənsubdur. Fəxr edirik ki, biz “Kitabi-Dədə Qorqud”un sahibiyik, onu yaşadacayıq və gələcək nəsillərə daha da böyük töhfələrlə verəcəyik”*[41, c.II, s.145]. Bütövlükdə Azərbaycan ədəbiyyatının, o sıradan Azərbaycan folklorunun ingilisdilli qaynaqlarda öyrənilməsi ilə bağlı bir sıra ciddi işlər görülmüşdür. Azərbaycan ədəbiyyatının və folklorunun ingilisdilli qaynaqlarda öyrənilməsi ilə bağlı İ.Rəhimov, Ə.Rzayev, L.Əliyeva, Ş.Xəlilli, N.Axundov, İ.Həsənlı, Z.Ağayev, A.Həsənova, Ş.Atayeva, M.Məmmədova, Y.Mürşüdoğlu, Ş.Nağıyeva, Ş.Balakişiyev, T.Abbasquliyev, D.Məmmədova, R.Qayıbovanın xidmətləri ayrıca qeyd olunmalıdır.

Onu da deməliyik ki, bu tədqiqatçıların əksəriyyəti “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının ingilis dilinə tərcüməsindən, yaxud xarici ölkələrdə öyrənilməsindən bəhs etmişlər. Ümumiyyətlə, türk xalqlarının qədim tarixini, yaşam tərzini, ailə və məişətini bədi cəhətdən yüksək səviyyədə əks etdirən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı ingilisdilli qaynaqlarda ən çox tədqiq olunan dastandır. Elm aləminə çoxdan məlumdur ki, dastanı ilk dəfə tanıtdıran və onun VIII boyunu alman dilinə tərcümə edən alman şərqşünası Henrix Fridrix fon Dits olmuşdur. *“O, 1814-cü ildə Türkiyədə Prussiyanın səfiri olarkən [1784-1790] Drezden Kral kitabxanasında “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının “Təpəgöz” boyunu öz əli ilə köçürərək almancaya tərcümə edib, onu “Giriş məqaləsi,*

qeydlər və orijinalla birlikdə “Asiya haqqında düşüncələr” (Berlin, 1811-1815) əsərinin 2-ci cildində çap etdirib” [81, s.14].

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının ingilis dilinə tərcüməsi nisbətən gec başlamışdır. Dastanın ayrı-ayrı boyları daha erkən vaxtlarda tərcümə olunsada, bütövlükdə dastan prof. Saim Sakaoğlunun verdiyi məlumata görə [174, s.865] iki il ara ilə 1972-ci və 1974-cü illərdə Londonda çap olunmuşdur. Bunu digər tədqiqatçılar, o cümlədən Oqtay İsmayilzadə, Seyran Əliyev və b. da təsdiq edir [250; 48 və s.].

Dastanın ingilis dilinə tərcüməsi onun daha geniş oxucu kütləsinə çatdırılmasına şərait yaratmışdır. 1972-ci ildə “The Book of Dede Korkut. A Turkish epic” adı ilə birinci nəşr Faruk Sümer, Uorren Bolker və Ahmet Uysal tərəfindən tərtib olunmuş və çap edilmişdir [236]. Tərcüməçilər bu nəşrə 23 səhifəlik ön söz yazmış, burada “Kitabi-Dədə Qorqud”u tanıtmış, onun tarixi və coğrafiyası barədə geniş məlumat vermişlər. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının ingiliscə bu tərcüməsi barədə çoxlu sayda resenziyalar yazılmışdır ki, onlardan görkəmli türk alimi və qorqudşünası Orhan Şaik Gökyayın iki yazısı daha önəmli sayılır: “Orhan Şaik Gökyay. Dedem Korkut Kitabının İngiliscə çevirileri” [171] və “Orhan Şaik Gökyay. Destursuz bağa girenler” [172].

1972-ci ilin tərcüməsi 1991-ci ildə Londonda yenidən nəşr olunmuşdur [240]. Dastanın ikinci çapı 1974-cü ildə Cefri Levis tərəfindən “The Book of Dede Korkut” adı ilə işıq üzü görmüşdür [199]. Cefri Levis kitabda tərcüməçi, ön sözün və izahların müəllifi kimi təqdim olunmuşdur. Bu tərcümə ikinci dəfə 1983-cü ildə işıq üzü görmüşdür [237].

Dastan üçüncü dəfə 1990-cı ildə İstanbulda P.Mirabl tərəfindən tərcümə olunub və “Dədə Qorqud tərəfindən söylənmiş və oxunmuş Oğuz insanların kitabı və ya əfsanələri” (P.Mirabl. “The book of the Oghuz Peoples or legends told and sung by Dede Korkut”) ilə nəşr olunmuşdur [208]. Ön söz, on iki boyun tərcüməsi, qeydlər və biblioqrafiyadan ibarət olan kitab qorqudşünaslığa böyük bir töhfədir. Hər üç tərcümənin müəllifləri çap etdikləri kitablara yazdıqları ön sözdə “Dədə Qorqud” kitabı, dastanın yaranma tarixi və yeri, onların dünya mədəniyyətindəki mövqeyi haqqında oxuculara qiymətli məlumatlar veriblər.

Tədqiqatçı Seyran Əliyevin fikrincə, “P.Mirablın tərcüməsi eposun bədii

ovqatını, poetik vüsətini, saxlamaq üçün oğuz türkcəsinin, konkret olaraq Azərbaycan dilinin özəlliklərini, xüsusilə onun fonetik, leksik, 16 grammatik özəlliklərini qoruyub saxlamağa çalışmışdır”[48].

Maraqlıdır ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının ingilis dilinə tərcümələri yalnız Londonda deyil, Türkiyədə də geniş vüsət almışdır. Pol Mirablın tərcümələri müəyyən ara ilə dəfələrlə Türkiyədə nəşr olunmuşdur (Paul Mirabile. Legends of Dede Korkut. İstanbul, 1991 [238]; Paul Mirabile. More legends of dede Korkut. İstanbul, 1991)[239].

Türkdilli xalqlarda olduğu kimi, bütün dünya xalqlarının da qəhrəmanlıq dastanları mövcuddur. Bu baxımdan təxminən VIII yüzilliyə aid qədim anqlo-sakson poeziyasının ən bariz nümunəsi hesab olunan, tarixi hadisələri özündə əks etdirən, mifoloji süjetləri səciyyələndirən və əsas qəhrəmanın adını daşıyan “Beowulf” (“Beowulf”) dastanını qeyd etmək olar. Orta əsrlər qəhrəmanlıq dastanı olan 3182 sətirlik bu abidə qədim ingilis dilində yazılmış ən böyük poemadır. Onun əlyazması Britaniya Muzeyində saxlanılır [253]. Tədqiqatçılar, qədim türkdilli xalqların ən qədim abidələrindən sayılan “Kitabi Dədə Qorqud” dastanı ilə “Beowulf” dastanı arasında səciyyəvi oxşarlıqların mövcud olduğunu iddia edirlər.

Prof. Ş.Xəlillinin fikrincə, bu iki dastan arasında oxşar motivlərin müəyyənləşdirilməsi, onların elmi şərhinin verilməsi önəmli bir məsələdir. Alim, bu iki dastan arasında olan münasibətlərə toxunaraq göstərir ki, “Beowulf” dastanında büt-pərəst və xristian motivləri əks olunmuşdur. “Kitabi Dədə Qorqud” dastanı isə islam dinindən öncə yaranmış, islamın oğuzlar arasında yayılmasından sonra yazıya köçürülmüşdür. Bu dastanda şamanizm ilə islam ünsürləri sıx əlaqədədir [72]. Həqiqətən də hər iki dastanda təsvir edilən bədheybət, əcaib, qorxunc adamyeyən varlıqlar və eləcə də baş verən döyüş səhnələri, qəhrəmanların şücaəti bu dastanların oxşar xüsusiyyətlərindəndir. “Kitabi Dədə Qorqud” dastanında təsvir edilən Təpəgöz eynilə “Beowulf”dakı Qrendeldir. Burada da Xeyir və Şər arasında olan mübarizə eynilə bütün qəhrəmanlıq dastanlarda olduğu kimi bu dastanlarda da cərəyan edir.

Ümumi yanaşdıqda “Beowulf” dastanı mürəkkəb süjetli bir mifoloji əsərdir. Bütün digər dastanlar kimi hər iki dastanın dili bədii ifadələrlə, atalar sözləri və məsəllərlə, xalq deyim tərzləri ilə zəngindir. “Kitabi Dədə Qorqud”da təsvir edilən

oğuz elinin Təpəgözdən çəkdikləri zülm və Təpəgözə görə əsir-yesir və çarəsiz olduqları, daima ona qurban verdikləri təsvir edilsə, eynilə “Beovulf” da təsvir edilən skandinav xalqlarının da bir dəniz divinin əlində əsir olduqları, mütəmadi olaraq onun basqınına məruz qaldırları, igid döyüşçülərini qurban verdikləri təsvir edilir. Hər iki dastanda istər oğuz-türk elinə, istərsə də skandinavlara qənim kəsilən güclü, basılmaz, “ölümsüz” divlərin anaları eynilik təşkil edir. Hər iki divin anası su ilə əlaqədardır. Qədim mənbələrə əsasən Təpəgözün anası dənizdə, Qrendelin anası isə bataqlıqda yaşayır. Eləcə də “Beovulf” dastanında döyüşçülərə kral Hrotqarın verdiyi ziyafət “Kitabi-Dədə Qorqud”da da Bayandur xanın oğuz bəylərinə verdiyi ziyafəti xatırladır. Və hər iki düşmənin - Təpəgözün Basat tərəfindən və Grendelin Beovulf tərəfindən öldürülməsi arasında da oxşarlıq var.

Bu dastanlar arasında oxşar cəhətləri xarakterizə edən tədqiqatçı-alim Həmidə Əliyeva yazır: “Avropanın mədəni-siyasi tarixində açıq-aşkar görünən türk izləri və elementləri kökləri çox qədimlərə gedən həmin demoqrafik dəyişikliklər və türklərlə yerli xalqların mədəni mübadiləsi zamanı türk mədəniyyətinin dominant təşkil etməsi ilə bağlı idi. Skandinav xalqları da, bu mənada istisna deyildi. Qədim türklər yalnız onların etnogenezisində deyil, bədii yaradıcılığının formalaşmasında da, böyük rol oynamışdır. O səbəbdən də skandinav folkloru ilə türkdilli xalqların şifahi yaradıcılığı arasında çoxlu sayda paralellər tapmaq mümkündür.

Skandinav epik təcrübəsinin məhsulu olan “Beovulf” dastanı ilə oğuz tükələrinin ən məşhur və ən qədim eposu “Kitabi-Dədə Qorqud” arasındakı bəzi mövzu və süjet oxşarlıqlarının kökünü də elə burada axtarmaq lazımdır. Türk epik ənənəsinə xas olan qəhrəmanlıq nəğmələri, dəhşətli əcaib varlıqlarla (Təpəgöz, div, əjdaha və s.) mübarizə səhnələri və uzaq, yad ölkələrdə göstərilən şücaətlərin vəsfi skandinav saqalarında da geniş əks olunmuş, özünəməxsus şəkildə ifadəsini tapmışdır” [49, s.311-315]. “Dədə Qorqud” kitabının dünya xalqlarının dillərinə tərcüməsi və qiymətləndirilməsi təcrübəsi sübut edir ki, bu abidənin başqa mədəni ölkələrdə dəyərləndirilməsinin tədqiqi xüsusi elmi məzmun kəsb edir.

Onu da qeyd edək ki, müstəqillik dövründə istər klassik ədəbiyyata, istərsə də, qədim abidələrimizə böyük qayğı göstərilmişdir. Akademik İsa Həbibbəylinin çox haqlı

olaraq dedi ki: *“Kitabi-Dədə Qorqud” Azərbaycan xalqının soykökünü, təkcə milli kimlik məsələsinin çözümünü verməklə qalmır, bayrağımızın yaşıl rəngində rəmzləşən dini ideologiyanın da düsturunu açıqlayır. Oğuzlar – İslamı ilk qəbul edən və onu bütün orta çağlar ərzində Yaxın Şərqdən Qərbi Avropaya qədər Turan ellərində birdəfəlik bərqərar edən türk etnosudur. Türkləşən, islamlaşan, müasirləşən Azərbaycan cəmiyyətinin təməli Dədəm Qorqudun söz qoşub, boy boylamasından qoyulmuşdur*” [205, s.15-22].

Müstəqillik illərində “Kitabi-Dədə Qorqud”un ingilis dilində yeni nəşrləri oxuculara təqdim olunmuş, ingilisdilli qaynaqlarda öyrənilməsi ilə bağlı bir sıra yeni əsərlər yazılmışdır. 1998-ci ildə Prof. Saim Sakaoglu Faruk Sümer, Uorren Volker və Ahmet Uysal tərcüməsindən bir hissəni – “Qazan xanın evinin yağmalandığı boy”un tərcüməsini kitabına daxil etmişdir “The sack of the house of Salur Kazan” [174, 867-885].

Tədqiqat əsərlərindən Sanar Məmmədovun “Şifahi xalq incilərimiz ingilis dilində” [101], A.Həcənovanın “Kitabi-Dədə Qorqud” ingilisdilli mənbələrdə” [180], Seyran Əliyevin “Kitabi-Dədə Qorqud” ingilis dilində” [47] və “Dədə Qorqud kitabı”nın ingilis dilinə P.Mirabl tərcüməsinin linqvistik poetik özəllikləri” [48] adlı tədqiqatları xüsusi maraq doğurur. Adı çəkilən ikinci məqalədə alim “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının ingilis dilinə tərcüməsi ilə bağlı məsələləri təhlil edib. O, həm “Kitabi-Dədə Qorqud”un F.Sümər, A.Uysal, V.Uolker tərəfindən edilmiş ilk tərcüməsinə, C.Lyuisin etdiyi ikinci tərcüməyə və P.Mirablın etdiyi üçüncü tərcüməyə diqqət yetirib, ancaq sonuncu tərcümənin üzərində ayrıca dayanıb [48]. Bu mövzuda yazılan yeni tədqiqatlardan Safura İbrahimovanın “Dədə Qorqud” dastanının ingilis dilinə tərcüməsi və tədqiqi [82], R.C.Məhərrəmovanın “Kitabi-Dədə Qorqud”un söz xəzinəsi” [96], O.İsmayılzadənin “Kitabi-Dədə Qorqud” ingilis dilində [250] və s. əsərləri göstərmək olar.

Araşdırmalar sırasında Şahin Xəlillinin bu mövzuda qələmə aldığı məqalələr öz sanballığı ilə seçilir. Alimin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında şamançılıq (Azərbaycan, türk və ingilis mənbələri əsasında) adlı məqaləsi [72] və “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Koroğlu” dastanları ingilis şərqşünaslığında” adlı tədqiqatı [73] xüsusilə qeyd olunmalıdır. Sonuncu məqalədə alim F.Robert, J.Luis, F.Sümər, P.Mirabile kimi bir sıra

xarici alimlərin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının ingilisdilli qaynaqlarda tədqiqi ilə bağlı görülən işləri dəyərləndirmişdir. “Azərbaycan-ingilis ədəbi əlaqələri” adlı kitabında alim bu mövzunu daha da dərinlən tədqiq etmişdir [75].

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı ilə bağlı Azərbaycan-Britaniya alimi Qulamrza Səbri Təbrizinin də mülahizələri maraqlı səslənir. Onun fikrincə, Dədə Qorqud öz zamanəsinin məhsuludur və bunu nəzərə almadan onun xarakteri haqqında fikir yürütmək yanlış nəticələrə gətirib çıxara bilər. Dədə Qorqudun ideyaları insanlığın əslrəcə susdurulmuş harayı, xalqların qəlblərində məzara çevrilən arzuları, ümidləridir ki, bu dastan qəhrəmanlarının şəxsində vulkan kimi püskürərək tarix səhnəsinə çıxmışdır” [133, s.34].

Bu mövzuda görülən işlərdən danışarkən tədqiqatçı Aidə Həsənovanın “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı ingilisdilli mənbələrdə” adlı namizədlik dissertasiyasını da ayrıca qeyd etmək lazımdır [180]. Həmin əsəri Azərbaycan folklorunun ingilis alimləri tərəfindən öyrənilməsi ilə bağlı məsələlərin araşdırılması yönündə uğurlu bir addım hesab edən tədqiqatçı Vəfa İbrahimovanın fikrincə, *“dissertasiyada müəllif “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının ingilis dilinə tərcüməsi ilə bağlı problemlərə xüsusi yer ayırmış, dastanın orijinalı ilə ingilis dilinə tərcüməsini müqayisə etmiş, çoxsaylı nümunələr vermiş, tərcümənin uğurlu cəhətləri ilə yanaşı, qüsurlarını da göstərmişdir”* [80, s.11].

Milli folklor nümunələrinin ingilis dilinə tərcümə edilməsi sahəsində ən bariz nümunə kimi “Koroğlu” dastanı götürülür. Çünki, bu dastan bütövlükdə ingilis dilinə tərcümə edilmiş və geniş tədqiq olunmuş, haqqında silsilə məqalələr yazılmış, dissertasiyalar müdafiə edilmişdir.

Bir çox tədqiqatçılar “Koroğlu” dastanının genezisini bilavasitə Qafqaz, daha dəqiq desək, Quzey Azərbaycan ədəbi mühiti ilə bağlı olduğunu iddia etmişlər. Məsələn, həmin dastanı sırf “Zaqafqaziya” (Ön Qafqaz) “tatarlarının” (türklərinin təfəkkür və təxəyyülünün məhsulu hesab edən, Koroğlunu da “quldur” (razboynik) adlandıran Mirzə Vəlizadə vaxtilə bu fikrini belə əsaslandırırırdı ki, “Zaqafqaziya tatarları” özlərinin yaratdıqları “Koroğlu” nəğmələrini “balalaykanın” (sazın) müşayiəti ilə çox şövqlə ifa edirlər” [177, c.121-126]. Lakin dastanın ilk nəşrləri onun

o taylı-bu taylı Azərbaycan xalqının ümumi yaradıcılığının məhsulu olduğunu söyləməyə tam əsas verir. Bu haqda Xalq yazıçısı Elçin çox gözəl demişdir: *“...mühüm və elmi problemlərdən kənar, həmin problemlərin fəvqündə dayanan bir həqiqət var: dastanın hansı variantının, hansı versiyasının qəhrəmanı olursa-olsun, epos hansı dövrdə yaranıbsa, yaransın, hansı qədim mifologiya ilə qohumdursa - bu da olsun, “Koroğlu”nu vahid türk bədii-estetik təfəkkürü, milli-mənəvi özünüifadəsi yaradıb. “Koroğlu” dastanı müxtəlif variant və versiyalarda ayrı-ayrı türk xalqlarının milli sərvəti olduğu kimi, ümumilikdə, bir vəhdət halında bütün türklərin milli sərvətidir”*[34].

Güneyli aşıqların ortaya qoyduqları “Koroğlu” variantlarının toplanaraq nəşr edilməsində Avropa və rus tədqiqatçılarının əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Qeyd edilməlidir ki, dastanın toplanma, yazıya alınma, tərtib, müxtəlif dillərə tərcümə və nəşr edilmə tarixçəsi 200 ildən artıq bir dövrü əhatə edir. Bu dövrün təhlilindən belə aydın olur ki, sözügedən bu möhtəşəm ədəbi abidənin fərqli surət, variant və fraqmentləri, eləcə də xalq qəhrəmanı Koroğlu ilə bağlı irili-xırdalı çox sayda rəvayət və əfsanələr, onlarla bağlı məlumatlar hələ XIX yüzilliyin 30-cu illərindən başlayaraq ayrı-ayrı mətbuat səhifələrində dərc edilməyə başlamış və nəticədə günümüzədək zəngin faktoloji material toplanmışdır [36, s. 47]. Bir çox türk və onlarla qonşuluqda yaşayan qeyri-türk xalqları arasında geniş şəkildə yayılmış dastanın ən mükəmməl variantları Azərbaycandan toplanmışdır. Fakt budur ki, Azərbaycan “Koroğlu”sunun qaynaqları çoxşaxəlidir və yüzillərin dərinliyinə gedən köklərə malikdir. Zəngin bir tarixi axarda formalaşan, doğma torpaq və zəmində intişar tapan Azərbaycan qəhrəmanlıq eposu bu ölkənin mədəniyyəti çərçivəsindən çox-çox uzaqlara yayılmışdır. Dastanın bir sıra Avropa və rus dillərində nəşrləri isə onun geniş ictimaiyyət arasında böyük rəğbət qazanmasına zəmin yaratmışdır.

Tanınmış polyak şərqsünası, şair və dilmancı Aleksandr Xodzko dastanı ingilis dilinə tərcümə edib, Cənubi Azərbaycandan Avropaya apardığı “Koroğlu” dastanının əlyazmasını Hacı Mirzə İsgəndərin təşəbbüsü ilə 1842-ci ildə ingilis dilinə çevirib Londonda dərc etdirməklə eposun tarixində silinməz bir iz qoymuşdur [257].

Aleksandr Xodzko ömrünün on ilini [1830-1840] azərbaycanlılar arasında keçirmiş, ədəbi nümunələrimizin toplanıb nəşr etdirilməsində böyük xidmətləri

olmuşdur. Onun 1842-ci ildə ilk dəfə Londonda nəşr etdirdiyi “Fars poeziyasından seçmə nümunələr” məcmuəsində Azərbaycan dilindən ingilis dilinə tərcümə etdiyi bir sıra əsərlər, o cümlədən “Şimali İranın yollar cəngavəri – Koroğlunun sərgüzəşt və improvizasiyaları” dastanı da daxil edilmişdir [202]. Aleksandr Xodzko əsərin müqəddiməsində azərbaycanlı Koroğlunu dünya ədəbiyyatının bir sıra klassikləri, o cümlədən Servantes, Aristonun qəhrəmanları ilə müqayisəli təhlilində birinciyə - Koroğluya xüsusi yer vermişdir. Maraqlıdır ki, *“dünya eposşünaslığında bu nəşrdən geniş istifadə olunsada, Azərbaycanda və ümumən Sovetlər Birliyi məkanında dastanın bu variantı kifayət qədər tanınmamış və öyrənilməmişdir”*[79, s.9].

Dastanın ən maraqlı epizodlarından biri Güney Azərbaycandan toplanan, daha dəqiq desək, Arazın güney sahilində yerləşən kəndlərin birində yaşayan Aşıq Ömər in dilindən fransız əsilli rus tarixçi, etnoqraf və dövlət xadimi İ.Şopen tərəfindən qeydə alınan variant hesab edilə bilər. 1840-cı ildə “Mayak” jurnalında onun qeydləri ilə “Koroğlu” dastanının ayrı-ayrı qolları çap olunmuşdur [188].

Dastanı təhlil edən İ.Şopen eyni zamanda oxuculara dastan haqqında daha geniş təsəvvür yaratmaq üçün dastanın qısa məzmununu da verir. Əsərdə təsvir edilən Koroğlu həm qəhrəman kimi, həm aşıq kimi, həm də ölkələri gəzən bir səyyah kimi təsvir edilir [246]. Öz dərin ağı ilə və eyni zamanda tədbirli olması ilə fərqlənən və bununla da bütün çətinlikləri məharətlə dəf edən Koroğlu hər hərəkəti ilə heyran edicidir [188].

Folklorşünas İsrail Abbasov İ.Şopenin tədqiqatını təhlil edərək qeyd edir ki, İ.Şopenin yanaşmasında müəyyən qüsurlar olsa da, onun, Koroğlunu məhz türk əsilli göstərməsi təqdirəlayiqdir [2, s.43]. Daha sonra alim “Koroğlu” dastanının digər bir tədqiqatçısı ilə bağlı məlumat verir. O, göstərir ki, bu dastanın digər bir variantın toplanıb nəşr edilməsində əslən polşalı olan rus şərqşünası Aleksandr Xodzkonun xidmətləri danılmazdır [247]. Məhz onun xidmətləri sayəsində bu dastan bütün Avropa ölkələrində tanınmış, sonrakı çağlarda S.Penn tərəfindən rus, O.Vulf tərəfindən alman, Ad. Breylenin tərəfindən isə fransız dilinə tərcümə edilmişdir. Bu haqda tədqiqatçılar Şahin Xəlilli [73] və Aytən İbrahimova da öz tədqiqatlarında daha geniş məlumatlar vermişlər [79,s.19].

Aparılan tədqiqatlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, ingilis dilinə tərcümə edilən

bu dastanın sonradan rus dilinə tərcümə edilməsi çox böyük marağa səbəb olmuş, barəsində çoxlu sayda məqalələr dərc olunmuşdur.

Azərbaycan folklor nümunələrinin ingilis dilinə tərcüməsi ilə bağlı görülmüş işlərin arasında həm folklor materiallarını, həm klassik, həm də müasir Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrini əhatə edən və Moskvada 1969-cu ildə çap olunan “Azerbaijanian Poetry” (“Azərbaycan poeziya antologiya”sı) xüsusi ilə qeyd olunmalıdır. Kitabda klassik Azərbaycan ədəbiyyatının Qətran Təbrizi, Məhsəti Gəncəvi, Əfzələddin Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, İzzəddin Həsənoğlu, İmadəddin Nəsimi, Ş.İ.Xətai, Məhəmməd Füzuli, Q.Təbrizi, S.Təbrizi, M.P.Vaqif, M.V.Vidadi, Q.Zakir, Heyran xanım, M.Ş.Vazeh, M.F.Axundov, X.Natəvan, S.Ə.Şirvani, M.Ə.Sabir, A.Səhhət, Hüseyn Cavid, Ə.Vahid, M.Müşviq, S.Vurğun, M.Rahim, R.Rza və digər şairlərin əsərlərindən nümunələrlə yanaşı, Luis Zelikovun tərcüməsində “Kitabi-Dədə Qorqud”dan (“Giriş” və “Qanlı Qoca oğlu Qanturalı boyu”, s.535-557), Dorian Rottenberqin tərcüməsində isə “Koroğlu”, s.580-603, həmçinin “Əsli və Kərəm”, “Qaçaq Nəbi” dastanlarından da müəyyən hissələr ingilis dilinə tərcümə olunmuşdur [192].

Cəmi iki il sonra, 1971-ci ildə yenə də Mirzə İbrahimovun redaktorluğu ilə Moskvada “Azerbaijanian Poetry” (“Azərbaycan poeziya antologiya”sı) daha geniş həcmdə nəşr olunmuş və bu nəşrdə də ingilis dilinə tərcümə olunmuş Azərbaycan folklorunun şah əsərləri olan “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu”, “Əsli və Kərəm”, “Qaçaq Nəbi” dastanlarından müəyyən hissələr verilmişdir [193].

1977-ci ildə Moskva şəhərində yenə Mirzə İbrahimovun redaktorluğu ilə “Azerbaijanian Proze” (“Azərbaycan nəsr antologiya”sı) işıq üzü görmüşdür [194]. Antologiyada Mirzə İbrahimovun giriş sözü və XVI-XX əsrləri əhatə edən Azərbaycan nəsrinin ən gözəl nümunələri, o cümlədən M.Füzulinin, M.F.Axundovun, C.Məmmədquluzadənin, C.Cabbarlının, M.S.Ordubadinin və digər görkəmli nasirlərin əsərləri ingilis oxucularına çatdırılmışdır.

2010-cu ildə İslamabadda ingilis dilində nəşr olunmuş almanaxda şifahi ədəbiyyatımızın digər inciləri ilə yanaşı “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Koroğlu” dastanları da yer almışdır [226].

Müstəqillik illərində “Koroğlu”nun ingilisdilli qaynaqlarda öyrənilməsi ilə də

bağlı bir sıra əsərlər yazılmışdır. Bunlardan Şahbaz Balakışiyevin “Koroğlu” dastanı Avropada” [22] adlı namizədlik dissertasiyası, professor Şahin Xəlillinin “Koroğlu dastanının ingilis dilinə tərcüməsi və bir iqtibas haqqında” araşdırması [68], “Koroğlu” dastanı: Əli Kamali arxivindəki variantlar [85], Aytən İbrahimovanın “Azərbaycan koroğluşünaslığı: tarixi və inkişaf mərhələləri” adlı tədqiqatı [79], Vəfa İbrahimovanın “Azərbaycan folklorunun ingilisdilli qaynaqlarda tədqiqi və tərcümə məsələləri” əsəri [80] bu mövzu ilə bağlı təsəvvürləri xeyli genişləndirmişlər.

Vəfa İbrahimovanın “Azərbaycan folklorunun ingilisdilli qaynaqlarda tədqiqi və tərcümə məsələləri” adlı kitabında dastanlarla yanaşı Azərbaycan folklorunun digər janrlarında yaranmış əsərlər – aşiq yaradıcılığı, el havaları, atalar sözləri və tapmacaları da tədqiqata cəlb olunmuşdur [80].

Bu istiqamətdə ciddi tədqiqat aparan alimin aşağıdakı fikri ilə biz də razıyıq. Azərbaycan folklorunun ingilisdilli qaynaqlarda öyrənilməsi, folklor nümunələrinin ingilis dilinə tərcüməsi ilə xeyli işin görülməsinə baxmayaraq, alimim söylədiyi kimi *“bütövlükdə görülən işlər qənaətbəxş deyil. Bu sahədə əsaslı işlər görülməlidir. İngilis alimlərinin Azərbaycan folkloru ilə bağlı məqalələr bizim dilimizi, bizim alimlərin yazdıqları isə ingilis dilinə tərcümə olunmalıdır, bunun üçün isə hər iki dili mükəmməl bilən mütəxəssis tərcüməçilər hazırlanmalıdır”*[80, s. 45-46]. Deməli, bu ciddi iş hələ də öz tədqiqatçılarını gözləməkdədir.

2.2. Azərbaycan klassik və müasir ədəbiyyat nümunələrinin ingilis dilinə tərcüməsi və tədqiqi.

İngilis ədəbiyyatında Azərbaycan mövzusu xüsusi yer tutur. İngilis səyyahlarından Ç.Marvinin “Əbədi odlar diyarı Xəzərətrafi neft səltənətinə səyahət” kitabının birinci (1884) və ikinci hissəsi(1886) Londonda çap olunmuşdur. Bu kitablarda Azərbaycan tarixi, təbii sərvətləri, xüsusilə zəngin yataqları və nefti barədə məlumat və şəkillər verilmişdir. İngilis tarixçisi Q.Henrinin Londonda nəşr edilmiş “Bakı hadisələri” (1906), ingilis dilinə tərcümə edilmiş “Qafqaz Azərbaycanı Respublikasının sülh nümayəndələrinin Parisdəki sülh konfransına təqdim olunmuş bəyanatı” (Paris, 1919),

ingilis səyyahı M.Pireyranın “Qafqaz boyunca” (London, 1973) və başqa kitablarında inqilaba qədərki və sonrakı Bakı, Azərbaycan haqda məlumatlar şərh edilmişdir. Dahi bəstəkarımız Ü.Hacıbəylinin “Arşın mal alan” operettasında librettosu rus, ukrayna, belarus, gürcü, türk, fars, çin, polyak, bolqar, hətta udu və s. dilləri ilə yanaşı 1926-cı ildə ingilis dilinə də tərcümə edilmişdir. “Arşın mal alan” Nyu-York, Çikaqo, Boston, Filadelfiya, Paris, London, Berlin, Ankara, Tehran, Qahirə, Varşava, Sofiya, Pekin və s. şəhərlərdə tamaşaya qoyulmuşdur” [20, s.78].

İngiltərə maarif işçilərinin nümayəndə heyəti 1956-cı il noyabr ayında Bakıda olmuş, 1978-ci ilin oktyabrında isə İngiltərədə Azərbaycan mədəniyyəti günləri keçirilmişdir. London, Qlazqo, Mançester, Edinburq, Nottingem şəhərlərində mədəniyyət və incəsənət xadimlərimizin çıxışları olmuşdur.

İngilis alimi S.Q.Simpsonun “Sovet Azərbaycanının türk dili” adlı əsəri 1957-ci ildə Oksfordda nəşr olunmuşdur. Kitabın oxu materialı bölməsində C.Cabbarlının “Qızıma” şeiri, S.Vurğunun “Raport”undan giriş, Ə.Əbülhəsənin “Müharibə” romanından bir parça, V.Şekspirin “Hamlet” faciəsindəki məşhur “Ölüm, ya olum” monoloqu Azərbaycan dilində verilmişdir. Londonda nəşr olunmuş “Kim kimdir...” (1973) məlumat məcmuəsində Azərbaycanın dövlət və ədəbiyyat xadimləri haqda məlumat verilmişdir. 1973-cü ildə Londonda Edinburq Universitetinin professoru, Azərbaycan alimi, şair və tərcüməçisi Q.S.Təbrizinin “Vilyam Bleykin “cənnəti” və “cəhənnəm”i kitabı nəşr olunmuşdur [233].

Təbiidir ki, Azərbaycan -Böyük Britaniya ədəbi əlaqələri də ingilis alimlərinin diqqət mərkəzində olmuşdur.

Dissertasiyanın ikinci fəslində müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq üçün zəngin mənbə rolunu oynayan klassik və müasir Azərbaycan ədəbiyyatının, xüsusilə poeziyasının ümumi mənzərəsini əks etdirən əsas elementlər və səciyyəvi xüsusiyyətlərin ümumiləşdirilmiş elmi əsaslarını təyin etmək üçün son dövr ədəbiyyatşünaslığın nəzəri əsaslarına istinad edilmişdir. Məhsəti Gəncəvi, Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli və digər klassik şairlərin əsərlərinin ingilis dilinə tərcüməsi və nəşri, eləcə də son dövr monoqrafik nəşrlərin yeniliklərinin təhlili və şərhinə cəhd edilmişdir. Bunun üçün ilk əvvəl Azərbaycan -Böyük Britaniya ədəbi əlaqələrinin qaynaqlarına ümumi nəzər

salmağı lazım bildik.

Bu mövzuda yazılmış kitablar ədəbi əlaqələrimizin maraqlı səhifəsini təşkil edir. Professor Şahin Xəlillinin “Azərbaycan dilindən ingilis dilinə (və əksinə) tərcümə tarixindən” adlı məqaləsində göstərildiyi kimi, “müxtəlif illərdə Saib Təbrizi, Fələki Şirvani, Molla Pənah Vaqif, Mirzə Şəfi Vazeh, Mirzə Fətəli Axundov kimi Azərbaycan klassiklərinin ayrı-ayrı əsərləri və ya əsərlərindən parçalar ingilis dilinə tərcümə olunmuşdur” [261].

İngilis şərqşünaslarından Edvard Braunun “İran ədəbiyyatı tarixi” (London, 1902-1924), eləcə də “Fars ədəbiyyatının tarixi” (Kembric, 1920-24), Elyas Con Vilkonson Gibbin çoxcildli “Osmanlı poeziyasının tarixi” (London, 1904) kitablarında Azərbaycan ədəbiyyatının ən məşhur şairləri haqda, o cümlədən Qazi Bühranəddin, İmadəddin Nəsimi və Məhəmməd Füzuli yaradıcılığından geniş məlumat verilmiş, bu böyük şairlərin əsərlərindən nümunələr böyük məharətlə orijinaldan ingilis dilinə tərcümə edilmişdir.

İngilis alim- şərqşünas Edvard Braun (1862-1926) Azərbaycan ədəbiyyatı və mətbuatı, yazıçı və alimləri haqda çox bəhs etmişdir. Londondakı iranlılar cəmiyyətində “İran mətbuatı və jurnalistika”-sı mövzusunda mühazirəsində o, Azərbaycan türkcəsində danışan İran əhalisi arasında yayıldığı dörd adda mətbuat orqanı göstərir: “Bunlar “İrşad”, “Həyat”, “Şərqi-Rus” və “Molla Nəsrəddin”-dən ibarətdir. Xüsusilə, sonuncu öz boyalı və diqqətəlayiq siyasi karikaturaları ilə başqalarından fərqlənir. O, məşrutədən (1911-ci ildən) sonra Rusiyada çap olunan yumorist jurnallar üçün nümunədir” [70].

E.Braun yaradıcılığını geniş tədqiq edən tədqiqatçı-alim Şahin Xəlilli ingilis şərqşünasın klassik Azərbaycan ədəbiyyatı nümayəndələrinin yaradıcılığı ilə bağlı qələmə aldığı “İran mətbuatı və ədəbiyyatı tarixi”nin ingiliscə nəşrinin müqəddiməsinə əsasən yazır: *“Tiflisdə türkcə çap olunan “Molla Nəsrəddin” satirik jurnalı mətbuatın əlifba föhrüstünə daxil edilməmişdir. Lakin bu jurnalın İrandakı nüfuz və təsiri o qədər böyükdür ki, onun gülməli şəkillərinin qiymət və əhəmiyyəti o dərəcədə mühümdür ki, mən onların altısını o dövrün ən parlaq nümunələrindən olmaq üzrə bu kitaba daxil etmişəm”*[70, s.17].

Azərbaycan xalqının XIX əsrdə yetirdiyi ədəbi şəxsiyyətlərin ən qüdrətlişi Mirzə

Fətəli Axundzadədir. Onun yaradıcılığı Azərbaycan ədəbi-fəlsəfi və bədii-estetik fikri tarixində yeni bir mərhələ açmışdır. M.F.Axundzadə milli dramaturgiyanın, realist bədii nəsrin banisi, Yaxın və Orta Şərqdə ictimai maarifçilik hərəkatının böyük avanqardı və ideoloqudur [118]. Odur ki, onun həyatı və zəngin yaradıcılığı həm öz vətəninə, həm Şərq, həm də Qərb ədəbiyyatşünaslığında həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur.

Britaniya şərqşünaslarından U.Haqqard və Q.Stranqe M.F.Axundovun “Vəzir-xani Lənkəran” komediyasını (London, 1882), A.Rocers “Üç fars komediyasının ingilis ədəbi dilinə tərcüməsi və lüğəti” adı ilə (“Mürafə vəkillərinin hekayəti”, “Hekayəti-xırs quldurbasan”, “Hekayəti-müsyö Jordan”) əsərlərini (London, 1890) öz tərcümələrində nəşr etdirmişlər. S.Edvard isə müəllifin “Aldanmış Kəvakib” “Hekayəti Yusif şah” əsərini Böyük Britaniya və İrlandiyanın Kral Aziatik cəmiyyətinin jurnalında ingiliscə tərcüməsini təqdim etmişdir (1895). Ş.Atayevanın 2005-ci ildə yazdığı “M.F.Axundzadə ingilisdilli ədəbiyyatşünaslıqda” adlı namizədlik dissertasiyada bu mövzu ətraflı araşdırılmışdır [16].

“Klassik Azərbaycan poeziyasının ingilisdilli ədəbi-mədəni mühitdə” probleminin araşdırıcısı Samirə Məmmədovanın apardığı tədqiqatlardan bəlli olur ki, klassik Azərbaycan poeziyasının ingilisdilli qaynaqlarda araşdırılması, öyrənilməsi, bu qarşılıqlı ədəbi əlaqələrin inkişaf yolu Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarının da müxtəlif yönlü əsərlərində öz əksini geniş tapmışdır [103, 4]. Çox yaxşı haldır ki, bu klassiklərin və digər ədiblərin ingilis dilinə edilən tərcümələri və onlara həsr olunmuş tədqiqatlar Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında, xüsusilə də müstəqillik dövründə kifayət qədər öyrənilmişdir, ona görə də dissertasiyada onlara yalnız öləri nəzər salınmışdır.

Azərbaycan-Britaniya ədəbi əlaqələrinin görkəmli tədqiqatçısı Leyli Əliyevanın mülahizələrinə görə “*Azərbaycan ədəbiyyatının Avropa dillərinə tərcümə edilməsinin tarixini dəqiq müəyyən etmək hələlik mümkün olmasa da... klassik Azərbaycan ədəbiyyatının Qərbi Avropa dillərinə əhatəli tərcüməsi XVII, xüsusən XVIII əsrlərə təsadüf edir*”[50, 4].

İlk Azərbaycan qadın şairələrimizdən olan Məhsəti Gəncəvi Azərbaycan intibahının parlaq nümayəndəsidir. O, Şərq poetikasının üsullarından məharətlə istifadə edərək sevən qəlbin hisslərini, sevincini, kədərini rəngarəng boyalarla qələmə almışdır.

Akademik Rafael Hüseynovun təbircə desək: *“XII əsrdə yaşayıb-yaratmış Məhsəti Gəncəvi və müasirlərinin ədəbi irsi o vaxtdan indiyədək yalnız bədii sözə məftun olan, onu oxumaqdan, dinləməkdən, əzbərləməkdən zövq alanları deyil, şərqşünasları, ədəbiyyat tarixçilərini və nəzəriyyəçilərini də daim cazibəsində saxlayıb”*[64, 17]. Məhsəti Gəncəvi keçmişin, indinin və gələcəyin şairi olub, sözün əsil mənasında mübariz, haqq, ədalət, sevda yolçusudur.

Təsadüfi deyil ki, Məhsəti Gəncəvinin fars dilində yazdığı rübailəri təkcə Azərbaycan dilinə deyil, digər dillərə də tərcümə edilmişdir. Azərbaycan intibahının parlaq nümayəndəsi olan Məhsəti Gəncəvinin müxtəlif mənbələrdən toplanmış rübailəri, qitələri, qəzəlləri və 200-ə yaxın şeir parçasından ibarət Divanı Şəhab Tahiri tərəfindən 1957-ci ildə ilk dəfə nəşr edilmişdir [33, s.26].

“Azərbaycan qızının yüksək şahmat istedadı alman alimi, şərqşünas F.Meyerin də diqqətini cəlb edir. 1963-cü ildə Visbadendə alman dilində nəşr etdirdiyi “Gözəl Məhsəti” kitabında o, şairənin həyat və yaradıcılığını öyrənmək, onun ədəbi irsini toplayıb nəşr etmək sahəsində faydalı addım ataraq, Məhsətinin Gəncədə doğulduğunu, onun şair, musiqişünas, xanəndə olduğunu, həm də çox gözəl arfa çaldığını göstərmişdir” [251]. O kitabda şairənin 257 rübai, 30-a yaxın şeir parçasını toplamışdır Məhsəti rübailərinin nəşr olunması haqda vaxtaşırı yeni-yeni məlumatlar əldə edilib, belə ki, sənətsünaslıq doktoru Rasim Əfəndiyev müsahibələrinin birində göstərmişdir ki, 1981-ci ilin payızında Parisdə, əslən təbrizli olan, YUNESKO-da dünya muzeylərinin Şərq ölkələri üzrə müdiri işləyən doktor Firuz Bəkirzadədən Londonda Viktoriya Albert muzeyində üzərində Məhsəti xanımın rübailəri haqq olunmuş bir sürəhinin saxlandığını öyrənmişdir [37].

1969 və 1971-ci illərdə Mirzə İbrahimovun redaktorluğu ilə Moskvada nəşr edilmiş “Azerbaijanian Poetry (Classic, modern, traditional)” antologiyalarına digər Azərbaycan klassikləri ilə yanaşı Qleyds Evansın tərcüməsində Məhsəti Gəncəvinin də rübailəri daxil edilmişdir [192; 193].

Məhsəti Gəncəvinin rübailəri fars dilindən Nigar Rəfibəyli və Xəlil Yusiflinin tərcüməsində 1970-ci ildə də nəşr olunmuşdur. Həmin nəşrin əsasında şairənin rübailəri 2004-cü ildə təkrar çapdan çıxmışdır. 2004-cü ilin nəşrindən götürülmüş bir neçə rübaini

və onların ingilis dilinə tərcümələrini nəzərdən keçirək:

*Eşqin mənbərinə çıxandan ki biz,
Eşqdən başqa söz bilmədik hərgiz.
Bizim bu mənzilə ayaq qoymasın
Eşq ilə yanmayan, buz kimi hissiz.*

[97, s. 97]

*From when we climbed that pinnacle – love`s minaret, mu dove
We both have known no other words but passionate words of love,
Best no one cross the threshold of this love, our dwellingplace ,
Whose heart is cold as ice, unkindled by love`s burning grace.*

[192, s.44]

Bu rübainin tərcüməsində, gördüyümüz kimi, qafiyələrin düz olması üçün sətirlərin sonuna tərcüməçi özündən əlavə sözlər salmış, ona görə də rübainin mətni bir qədər uzanmışdır:

*Xərabat – yeridir igid ərlərin,
Burda yeri yoxdur bədgövhərlərin,
Hörmətlə q1ədəm qoy bu yola, çünki
Yeri deyil bura hiyləgərlərin.*

[97, s.104]

*Museum of the Brave is Kharabat – the Hall of Fame
Here none ignoble, Mean or low, A place may ever claim
And who but sets his foot within must pay respect, esteem:
Here none through sophistry, deceit, a place may ever claim.*

[192, s.44]

Göründüyü kimi, bu rübainin 1-ci sətirində Xərabat sözünün izahı bütöv bir sətiri tutub, çünki Azərbaycan oxucusuna məlum olan Xərabat sözü ingilisdilli oxucuya naməlum olduğundan tərcüməçi onun geniş izahını verməyi lazım bilib.

2013-cü ildə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Məhsəti Gəncəvinin 900 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında sərəncamından sonra şairənin ölməz əsərlərinə sanki ikinci həyat verildi [46].

Bu gün Məhsətinin danışdığı dillərin sayı çoxdur. İndi onun rübailəri farsca və azərbaycanca nəşr olunur. Gəncəli şairənin poetik yadigarlarının sərhədi getdikcə böyüyür. Rübailər ingiliscəyə, almancaya, fransızcaya, italyancaya çevrilib. Məhsəti sözünün cazibəsi doqquz yüz il bundan əvvəl olduğu məqamında qalır, yenə oxucusunu heyran edir. Şairənin xarici dillərə tərcümə edilən rübailəri arasında ingilis dilinə tərcümələr xüsusi yer tutur.

2014-cü ildə Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi ilə ingilis dilində Suqra İbrahim qızının müəllifliyi ilə şairənin rübailəri “Rubaiyat of Mahsati Ganjavi” [228], Paul Smitin müəllifliyi ilə “The Life and Poetry of Mahsati Ganjavi” [241], Rafael Hüseynovun müəllifliyi ilə “Mahsati Ganjavi. Essai-Portrait” [207] və s. kitablar nəşr olunmuşdur. Kitablarda ingilis dilinə İrina Zubanova və Olqa Moyiseyenko tərəfindən tərcümə olunmuşlar. Adlarından da göründüyü kimi, kitablarda şairənin həyatı, mühiti, yaradıcılığı geniş şərh olunmuş, rübailərindən nümunələr verilmiş, eyni zamanda rübainin tarixindən də bəhs olunmuşdur. Tərcümələrin dəqiqliyini, orijinala uyğunluğunu göstərməkdən ötrü şairənin rübailərindən iki nümunə verməyi lazım bildik:

Yarım dedi ki, durma, ələ bir cam al.

Qəm çəkmə, mey iç, bu dünyadan ilham al.

Sordum ki, noğul, heyva, yoxsa nar olsun?

Alması dedi: - Şaftalı, ondan kam al.

[97, s.66]

Take the glass in your hand, said the beloved,

From grape water succed in your object.

I asked, “pomegranate, nogul or quince is good?”

- Peach, -the apple jaw answered.

[228,s.76]

Demək olar ki, rübai orijinala uyğun şəkildə, şeirə xələl gətirilmədən, oxucu tərəfindən asanlıqla qavranıla biləcək tərzdə tərcümə olunmuşdur.

Yaxud:

Sən qəssabsan, mənsə qurbanınam, bax,

Dözərəm çatsa da sümiyə bıçaq.

*Adətdir, satırsan kəsdiyini sən,
Məni öldürsən də, gəl, satma ancaq!*

[97, s.132]

*You are a butcher to me, while in your love, burning am I;
That your knife may reach these very bones...trying am I.
Your practice is to sell whatever you have butchered...
Heaven`s sake, if you kill me, dont sell me: begging, am I!*

[241, s.27]

Bu rübaidə isə tərcüməçi öz fikirlərini də mətnə əlavə etmişdir. O, sanki rübaini özünüküləşdirmişdir. Əsəri daha təsirli etmək üçün bir sıra vurğulayıcı sözlərdən istifadə etmişdi. Məsələn: yanaram mən, çalışaram mən, yalvararam mən (burning am I, trying am I, begging am I).

Tədqiqatçıların əksəriyyəti o fikirdədir, ki dünya şərqşünaslığında ən çox tədqiq edilən və əsərləri Avropa dillərinə, xüsusən də ingilis dilinə tərcümə edilən korifeylərdən başlıcası böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvidir [14, 80, 88 və s].

Ümumiyyətlə, Avropa nizamişünaslığının tarixi qədimdir. Lakin, Nizaminin tədqiqatçı İ.Həsənlinin sözləri ilə desək: “*Nizami yaradıcılığı , demək olar ki, ən çox ingilis şərqşünasları, ədib və şairlərini cəlb etmişdir. Nizamidən yazmaq, onun əsərlərini tərcümə etmək – Şərqi öyrənməklə yanaşı, həm də ədəbi-estetik məqsəd daşıyırdı*”[60]. Bu böyük şairin zəngin yaradıcılığına maraq əsasən XVIII yüzilliyin sonları, XIX yüzilliyin əvvəllərindən etibarən başlanmışdır. Tədqiqatlar göstərir ki, ilk dəfə 1786-cı ildə Kəlküttədə “Nizaminin nağılları və ibrətli hekayələri” adı ilə Nizami Gəncəvi yaradıcılığı ingilis ədəbi dünyasına çatdırılmışdır [103, s.11].

Azərbaycan-Britaniya ədəbi əlaqələrinin görkəmli tədqiqatçısı Şahin Xəlillinin göstərdiyi kimi, məşhur ingilis şərqşünası Vilyam Cons Nizami yaradıcılığını diqqətlə öyrənmiş, onun “Sirlər xəzinəsi” poemasını orijinaldan ingilis dilinə çevirmişdir. Əsər onun ölümündən sonra 1804-cü ildə Londonda nəşr olunmuşdur [70, s.32]. Şairin “Sirlər xəzinəsi”nin elmi-tənqidi mətnini hazırlamaqla İ.Blənd yeni istiqamətli bir tədqiqatın əsasını qoymuşdur [103, s11].

Nizaminin “Leyli və Məcnun” poeması ingiliscəyə ilk dəfə 1836-cı ildə ingilis

şərqşünası Ceymz Etkinson çevrilmişdir. 1966-cı ildə isə poemanın yeni tam tərcüməsi meydana çıxmışdır. F.Quliyevin “Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun”u ingilis ədəbiyyatında” adlı məqaləsindən göründüyü kimi, həmin əsərin müxtəlif vaxtlarda dörd dəfə ingilis dilinə tərcümə edilməsi klassik Azərbaycan poeziyasına və dahi Azərbaycan şairinə böyük maraqlardan xəbər verir [88].

Yeri gəlmişkən, şərqşünas Krımskinin yazdığına görə Nizaminin “Leyli və Məcnun” poeması Şekspirin “Romeo və Culyetta” əsərinə öz təsirini göstərmişdir. Tez-tez təkrar edilən bu mülahizə haqqında tanınmış tədqiqatçı, şəkspirşünas Ülfət Bədəlbəyli də yazır: *“XVI yüzilliyin sonu, XVII yüzilliyin başlanğıcı İngiltərə və Şərq arasında ticarət-diplomatik və mədəni əlaqələrin genişlənməsi kimi xarakterizə olunur. Şərq insanların elm və incəsənət cazibəsi kimi dahi Şekspirin də nəzərindən kənarda qala bilməzdi. Bir incəsənət xidmətçisi kimi Şekspir də həmçinin o dövrün müasirlərinin və eləcə də sələflərinin Şərqlə bağlı yazdıqları yol qeydləri və tarixi əsərləri oxuyaraq tanış olmuşdur. Leyli və Məcnun haqqında Şərq əfsanəsi, Nizami Gəncəvi şeirlərində təsvir edilən bu qəmli hekayə təbii ki, Şekspiri məftun etmiş və “Romeo və Culyetta” kimi bədii əsərin yaradılmasına zəmin yaratmışdır”*[175, s. 34]

Tədqiqatçı, əslən gəncəli Cahan Ağamirov da “Nizami Gəncəvi irsinin dünya ədəbiyyatına təsiri” adlı məqaləsində bu fikirləri təsdiqləyərək söyləyir: *“Dünya şərqşünaslıq elmində ingilis şərqşünaslarının xüsusi yeri vardır. İngilislər Nizami irsinə dərinədən maraq göstərməklə Şərq aləminə pəncərə açmışlar. “Kəlilə və Dimnə”, “Min bir gecə” kimi əfsanələr ingilislərdə Firdovsi, Xəyyam, Sədi ilə yanaşı Nizamini öyrənmək təbii hal olaraq qəbul edilmişdir. Şərqşünas Krımskinin yazdığına görə Nizaminin “Leyli və Məcnun” poeması Şekspirin “Romeo və Culyetta” əsərində öz təsirini göstərmişdir. İngilis şərqşünası Blend ilk olaraq Nizami Xəmsəsini tərcümə edib, onu öz xalqına təqdim edib. Tanınmış ingilis şərqşünasları S. Robinson, E.Braun, A.Arberi, C.Malkolm və başqaları Nizami irsinə xeyli əsərlər yazmışlar. İngilis dilində danışan nəhəng Amerika dövləti XIX əsrin sonundan başlayaraq şərqşünasların köməyi ilə Nizami yaradıcılığına bələd olmuş, ondan faydalanmağa başlamışlar. 1975-ci ildə P.Çelkovski “Gözəgörünməz dünyanın güzgüsü Nizami” əsərini Nyu-Yorkda çap etdirmişdir”*[248].

Şairin irsinin hərtərəfli öyrənilməsi müstəqillik dövründə daha geniş vüsət almışdır. Əsərlərinin təkrar nəşr olunması, haqqında saysız tədqiqat əsərlərinin, monoqrafiyaların yazılması buna bünə dəlalət edir. Avropada ən çox tanınan və əsərləri Qərb dillərinə tərcümə edilən şairlər arasında Nizami Gəncəvi indi də öndə gedir. İstər ingilis dilinə, istərsə də, Avropanın bir çox dillərinə tərcümə edilən Nizami Gəncəvi bu gün də böyük maraq və həvəslə xarici dillərə tərcümə edilir.

Akademik Teymur Kərimlinin dediyi kimi: *“Nizami dühası bu gün də dünya ədəbi-mədəni və ictimai-fəlsəfi fikrində öz mövqeyi, sayı-sanbalı olan qlobal əhəmiyyətli fenomenal hadisələrdən biridir. Buna görədir ki, dünyanın elmi-ictimai fikrində Nizami sənətinə olan maraq heç vaxt səngimir, zaman-zaman şairin ölməz əsərləri istər Qərb, istərsə də Şərq dillərinə tərcümə edilərək bəşəriyyətin mənəvi kamilləşməsi prosesində öz rolunu oynayır”*[84, s.9]. Buna ən bariz nümunə kimi 2014-cü ildə Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi ilə Nizaminin ingilis dilində çox nəfis şəkildə, qədim miniatürlərin surətləri ilə nəşr olunan əsərləri göstərilə bilər. Bunlardan ikisini xüsusilə vurğulamaq istərdik. Birincisi 1924-cü ildə Artur Probstain tərəfindən tərcümə olunmuş və Londonda nəşr edilmiş Nizami Gəncəvi. “7 gözəl” əsəri[216], ikincisi isə Dr.R.Gelpke tərəfindən tərcümə olunmuş və ilk dəfə 1976-cı ildə Bruno Kassirer tərəfindən Londonda dərc edilmiş “7 şahzadənin nağılı” əsəridir [215]. Əsərin ingilis versiyasının müəllifləri Elsie və George Hill olmuşlar [215]. Bunlardan başqa 2014-cü ildə Nizami Ganjavi “Leyli and Majnun” [214], Nizami Ganjavi “The seven beauties” [216], Nizami Ganjavi “The story of the seven princesses” [215], Nizami Ganjavi “Aphorisms” [212], Nizami Ganjavi [213], Hasanzadə Jamila. Nizami Ganjavi “Khamsa”- Miniatures [206] əsərləri də işıq üzü görmüşdür.

Təsədüfi deyildir ki, indi bütün Avropa ölkələrində, o cümlədən də İngiltərədə Nizami Gəncəvi ədəbi irsi öyrənilir və tədqiq edilir. Bu haqda Azərbaycan ədəbiyyatının xaricdə tanıtılmasında əvəzsiz rolu olan tədqiqatçı Vaqif Arzumanlının dünya şöhrətli Azərbaycan şairi Nizami Gəncəviyə həsr etdiyi “Nizami Gəncəvinin dünya şöhrəti” əsərində ətraflı bəhs olunur [14].

Müstəqillik dövründə böyük şairin müxtəlif çağlarda bir çox Qərb şərqşünasları tərəfindən ingilis dilinə tərcümə edilmiş əsərlərinin yenidən nəşr olunması onun ədəbi irsinə böyük məhəbbətin izharıdır.

Nizamidən sonra ingilis tədqiqatçılarının daha çox müraciət etdiyi şairlərindən biri Məhəmməd Füzuli olmuşdur. Böyük şairin ilk tədqiqatçılarından olan akademik Həmid Araslı Füzulinin Qərbdə yüksək qiymətləndirilməsindən danışaraq demişdir: *“Məşhur ingilis şərqşünası Gibb onu Günəşə oxşadığı zaman heç yanılmamışdır. Həqiqətən, Füzuli poeziyası Azərbaycan ədəbiyyatı üfüqlərində bir günəş kimi parladı və əsrlərcə Azərbaycan şairləri ondan işıq aldılar”*[13, s.13].

Füzulinin ingilis şərqşünaslığında öyrənilməsi tarixindən ilk dəfə görkəmli rus alimi A.Krımski danışmışdır. Sonralar B.Çobanzadə, H.Araslı, Ş.Babayev, R.Azadə, M.Quluzadə, F.Qasımzadə, L.Əliyeva və başqaları bu və ya digər dərəcədə Füzulinin əsərlərinin ingilis dilinə tərcüməsi problemlərinə toxunmuş, ingilis ədəbiyyatşünaslığının bu sahədəki uğurlarından və nöqsanlarından bəhs etmişlər [6, s.9]. 1970-ci ildə türk şairi Sofi Nuri tərəfindən “Leyli və Məcnun” poemasının edilmiş tərcüməsi bütün tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmiş və onun ədəbi-bədii keyfiyyətləri yüksək qiymətləndirilmişdir. S.Nurinin tərcüməsi Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsərinin ingilis dilində ilk tam nəşri hesab olunur [112, s.17].

Müstəqillik dövründə Şərqi və Azərbaycan xalqının dahi şairi, ərəb, fars və türk dillərində üç “Divan” yaratmış, “Leyli və Məcnun” poemasına yeni həyat vermiş Məhəmməd Füzulinin ingilis ədəbiyyatı ilə müqayisəli təhlili Leyli Əliyevanın “Füzuli və ingilis şərqşünaslığı” [50], Samirə Məmmədovanın “Füzulinin “Leyli və Məcnun” poeması ingilis dilində” [104], fəlsəfə doktoru Lalə Məsimovanın “Füzulidə və Şekspirdə eşq mövzusu” [105] adlı əsərlərində geniş və ətraflı şəkildə öz elmi əksini tapmışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatı, mədəniyyəti, incəsənətinin, tarixinin xarici ölkələrdə, o cümlədən də Böyük Britaniyada tanıtılmasında və geniş təbliğində 2004-cü ildən fəaliyyətə başlayan Heydər Əliyev Fondunun xidmətləri əvəzolunmazdır. Bu illər ərzində Heydər Əliyev Fondunun xətti ilə rus, ingilis, fransız, alman, italyan, macar, yapon, ərəb dillərində Azərbaycan mədəniyyətinin bütün sahələri ilə bağlı çoxsaylı əsərlər tərcümə və

nəşr olunub. Bu əsərlər mədəniyyətimizin, ədəbiyyatımızın qədimliyini, zənginliyini nümayiş etdirməklə, həm də Azərbaycanla həmin ölkələrin əlaqələrinə əvəzsiz töhfə vermişdir.

Yuxarıda Məhsəti Gəncəvi və Nizami Gəncəvinin yaradıcılığının Heydər Əliyev Fondunun xətti ilə Böyük Britaniyada tədqiqi və təbliğindən artıq bəhs olunmuşdur. Müstəqillik illərində Heydər Əliyev Fondunun təşəbbüsü və fəaliyyəti nəticəsində həmçinin Peter Tempestin tərcüməsində “İmadəddin Nəsimi” [119], İsmixan Rəhimov və Dorian Rottenberqin tərcümələrində “Mirza Alakbar Sabir” [209], Tom Botting, Peter Tempest, Walter May, Gladys Evansin tərcümələrində “Samad Vurğhun. Poems” [230], L.Qoldenfarbın tərcüməsində “Muslum Maqomayev” [210], Talat Sait Halman, Alex Miller, Peter Tempest, Louis Zelikoff, Dorian Rottenberqin tərcümələrində “Bakhtiyar Vahabzadeh. Poems” [242], Kamran Nazirli, Aynura Husseynovanın tərcümələrində “Jabir Novruz. Value the people while they’re alive [101 verses]” [217] və digər müəlliflərin əsərləri originallara yaxınlığı, tərtibatlarının nəfisliyi ilə fərqlənərək ingilisdilli oxucularda Azərbaycan ədəbiyyatının və ümumiyyətlə mədəniyyətinin qədimliyi, zənginliyi və rənhərarəngliyi haqqında dərin biliklər aşılayırlar.

Seyid İmadəddin Nəsiminin poeziyasını ingilis dilinə Peter Tempest tərcümə, Philip Taylor isə redaktə etmişlər. Bütövlükdə şeirlərin dili bir qədər çətin və digər mənalarla yükləndiyinə baxmayaraq, ümumi məzmun düzgün verilib. Məsəl üçün Nəsiminin bir şeirinə nəzər salaq:

Dünya duracaq yer deyil, ey can, səfər eylə!

Aldanma anın alına, andan həzər eylə!

Bir halə qərar eyləməz əyyam, keçər ömr,

Ey əhli-nəzər, baxma bu halə, nəzər eylə!

Payəndə degil dövləti, ey xacə, cahanın,

Əsbabinə aldanma, gəl andan güzər eylə!

*Gər aşiq isən sidq ilə şol dilbər üçün, gəl
Can ilə cahan ortaya qoy, tərki-sər eylə!*

*Düşdü saçının zülmətinə könlüm, ilahi,
Şol hali pərişanə bu şami səhər eylə!*

[116, s. 42]

İngilis dilində:

*The world is no fit place to live. O soul, Why linger there?
Be not deluded by the world's dishonest wiles, be aware!*

*The days are never standing still and life goes swiftly by.
O perspicacious ones, of this condition be aware!*

*O pilgrim, not eternal are the blessings of the world.
Renounce the world, remember that its wealth is but a snare.*

*If you are loyal to your love, for your beloved's sake
Go pawn your soul, renounce your life, for sacrifice prepare.*

*O God, my heart is lost amid the darkness of her hair.
Transform the night to day for one in such a deep despair!*

[211, s.46]

Eyni sözləri Azərbaycan Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığı haqqında da demək olar. Şairin “İki kor” şeirini ingilis dilinə Talat Sait Halman tərcümə etmişdir. Tərcüməçi şeiri sətiri tərcümədən çevirmiş və onun məğzini tuta bilmiş, məzmununu oxucuya düzgün çatdırı bilmişdir:

Bəxtiyar Vahabzadə:

*Bir kor tanıyıram, gözü korsa da,
özü kor deyil.*

*Bəzən qəm odunda qovrulursa da,
Ağlına, hissinə o nankor deyil.
Gecəli-gündüzlü yazır, oxuyur.
Ağlının gözüylə o görür, duyur.
Ancaq... biri də var... kor deyilsə də,
gözü görməyir.
Dostu göz önündə öldürülsə də, g
örmədim deyir...
Yaxşıya ortaqdır, yamanı görmür,
O, saata baxır, zamanı görmür.
Fikrini, hissinə ucadan deməz,
Bəzən gördüyünü görmək istəməz.
Gözləri görməyən kor deyil hələ,
Görmək istəməyən kordur, deyərdim.
Belə müqəvvaya, belə cahilə
Həyatın özü də gordur deyərdim.*

[137, s. 53]

Şeirin tərcüməsi:

Two Blind Men

*There's a blind man I know: His eyes are sightless,
But he is not blind.
Though he sometimes gets scorched in the fire of sorrows,
He does not turn a cold shoulder to his passion and his mind.
He reads and writes day and night,
In his mind's eye he sees, feels, knows.
But....There is someone else....Although he is not blind,
He cannot see, nonetheless.
His closest friend might be killed before his very eyes,
"I saw nothing", he says.
He claims whatever is good as his, but fails to see the bad;*

*Looks at the clock, but can't tell what time it is.
Nothing noble visits the thoughts and feelings of his;
Often he denies he saw something though he really had.
A man is hardly blind if his eyes have no sight;
Blind is he who does not want to see.
To such an ignorant troglodyte,
Life itself is a grave, if you ask me.*

[242, s.51]

Bu cür misalların sayını artırmaq da olar. Əsas odur ki, bu tərcümələrin vasitəsilə ingilisdilli oxucular həm klassik, həm də müasir Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında müəyyən təsəvvürə malik olurlar.

Azərbaycan ədəbiyyatının, ələlxüsus poeziyanın ingilisdilli oxuculara çatdırılmasında müxtəlif topluların da müəyyən rolu olmuşdur. 2005-ci ildə işıq üzü görmüş “Poetik tərcümələr” dərgisinin birinci buraxılışı xüsusi diqqətə layiqdir. Alim, şair və tərcüməçi Hamlet İsaخانlının redaktorluğu və “Poetik tərcümələr” adlı məqaləsi ilə nəşr edilmiş toplu orijinaldan tərcümə olunmuş və orijinal ilə birlikdə verilmiş şeirlər-tərcümələrdən ibarətdir. Kitabda 43 şairin 23 tərcüməçi tərəfindən 117 şeiri tərcümə olunmuş və onlar şeirlərin orijinaları ilə birlikdə verilmişdir. Azərbaycan poeziya nümunələrinin müxtəlif dillərə tərcümələri sırasında ingilis dilində də tərcümələr yer almışdır. Başqa dillərlə müqayisədə ingilis dilindən Azərbaycan dilinə [165, s.3-87] və əksinə, Azərbaycan dilindən ingilis dilinə [165, s.148-203] tərcümələr əksəriyyət təşkil edir.

Kitabda tərcüməçilər Firəngiz Nəsirovanın, Şəhla Nağıyevanın, Peter Makukun, Luka Vismantın, Juliya Fayın, Sabir Mustafanın tərcümələrində Cəfər Cabbarlının “Ölkəm” (“My country”), Hüseyn Arifin “Şeir deyilmi?” (“Isn't It a Poem, My lovely Friend?”), Bəxtiyar Vahabzadənin “Nə zaman istəsəm”, (“Whenever I Wish”), “Qızıma” (“To My Married Daughter”), “Mənim anam” (“My mother”), “Bir salama dəymədi” (“Unspoken Greeting”), “Mən kompasam” (“I am a Compass”), “Örtmə pəncərəni” (“Don't Shut the Window”), “Bir gəminin yolçusuyduq” (“Shipmates”), “Ata və oğul” (“Father and Son”), “Qorxu” (“Fear”), Əli Kərimin “İlk sevgi” (“Two loves”), Məmməd

Arazın “Dünya sənin, dünya mənim...” (The World is Yours, The World is Mine”), Hamlet İsxanlının “Təzadlar” (“Kontrasts”), “Tək qalmaq istəyirəm” (“I want to be alone”), “Yadımdamı?” (“Do You Remember?”), “Bu da bir həyatdı” (“This is a life as well”), “Yaşamağa nə var ki!...” (“The life would be so easy!...”), Zəlimxan Yaqubun “Çin qızı, Çin gözəli” (“Chinese girl, Chinese beauty”), “Şeyxim mənim, şahım mənim, şeirim mənim”) (“Sheykh of mine, shah of mine, poet of mine”) adlı şeirləri verilmişdir [165, s.148-203]. Kitabda həmçinin ingilis şairləri Walter Raleigh, Christopher Marlowe, William Shakespeare, Robert Herrick, William Blake, Walter Scott, Thomas Campbell, George Gordon Lord Byron, Percy Bysshe Shelley, Henry Wadsworth Longfellow, Edgar Allan Poe, Mathew Arnold, J.B.O'reilly, William Buttler Yeats, Rudyard Kipling, Langston Hughes, Sidney Keyes, Eric Clapton, Jim Gordon, Tina Arena, Howard Barnes, W.E.Hawkinsin müxtəlif sayda şeirləri orijinalda və ingilis dilindən Şəhla Nağıyeva, Ənvər Rza, Hamlet İsxanlı, Mərufə Mədətova, Fərəngiz Nəsirova, Sevil Gültən, Vahid Ərəb, Şahin Xəlilin tərcümələrində Azərbaycan dilində verilmişdir [165].

Dərginin müsbət cəhətlərindən biri odur ki, bu şeirlərin çoxusu ingilis dilinə ilk dəfə tərcümə olunmuşdur. Orijinaldan birbaşa edilən tərcümələrin əksəriyyəti öz dəqiqliyi, orijinala uyğunluğu, yüksək poetik səviyyəsi ilə fərqlənir. Məsələn üçün ingilis şairi Vilyam Bleikin bu kiçik şeirinə Hamlet İsxanlının tərcüməsində nəzər salaq:

The sick rose

O Rose, thou are sick

The invisible worm

That flies in the night

In the howling storm

Has found out thy bed

Of crimson joy,

And his dark secret love

Does thy life destroy.

[165, p.16].

Xəstə qızıl gül

Ah, qızıl gül, sən xəstəsən...

*Gözə görünməz bir böcək
Uğultulu fırtınada
Gecə vaxtı qanad çaldı,
Sənin sevinc dolu, alrəng
Yatağını nişan aldı,
Onun gizli qara eşqi
Gül ömrünü dərdə saldı.*

[165, s. 17].

Azərbaycan poeziyasından ingilis dilinə edilən tərcümələr də orijinala səsləşən, poetik təşbihlərlə, müqayisələrlə zəngin olan maraqlı nümunələrdir. Bu sözləri Cəfər Cabbarlının məşhur “Ölkəm” şeirinin tərcüməsinə də şamil etmək mümkündür. Şeiri ingilis dilinə Firəngiz Nəsirova çevirmişdir:

Ölkəm

*Şiş ucları buludlarla döyüşən
Dağlarında buzları var ölkəmin,
Göy otlardan ipək paltar geyinən
Tarlaları, düzləri var ölkəmin.*

*Verimli torpağı, geniş çölləri,
Çalışan ərləri, igid elləri,
Böyük zəmiləri, dəmir yolları,
Keçidləri, rizləri var ölkəmin....*

[165, s.148]

My country

*My country!
Your charm is greater than we know
Your mountain chains high covered with snow
Green dresses spread on valleys and meadows
My land, what a miracle fame you belong!*

*The country of wealth, your vast breast is endless
You're bound by the sea, your worriers are sleepless
Long railways and pipes lead to open sea vessels
My land, what a miracle wealth you belong!...*

[165, p.148]

Moskvanın “Proqres” nəşriyyatı tərəfindən ingilis dilində Səməd Vurğunun “Poeziya” kitabının [229], “Azərbaycan poeziyası” [192], “Azərbaycan nəsr” [193], “Azərbaycan nəsr” [194] antologiyalarının çapından sonra, artıq müstəqillik illərində, 2006-cı ildə Səlim Babullaoglu və Pərviz Kazımının tərtibi ilə “Azərbaycan nəsr” [195] antologiyası və 2010-cu ildə Eynulla Mədətlinin tərtibi ilə İslamabad şəhərində [Pakistan] ingilis dilində nəşr olunmuş “Azərbaycan Poeziyası. Okeanda bir damla” [“Poetry of Azerbaijan. A Drop in the Ocean”] almanaxı [226] ingilis oxucularının ixtiyarına verilmişdir.

345 səhifə həcmində olan “Azərbaycan Poeziyası. Okeanda bir damla” kitabında “Mündəricat” (Contents) belədir: “From the Editor” (Redaktordan); “Azerbaijani poetry: Tradition and Modernity” (Ənənə və müasirlik); “The Supremacy of the “Kitabi-Dede Gorgud” (“Kitabi-Dədə Qorqud”un aliliyi); “Selection of “Kitabi-Dede Gorgud” (“Kitabi-Dədə Qorqud”dan seçmələr); “Gatran Tabrizi” (Qətran Təbrizi); Mehseti-Khanum Ganjevi; Khagani Shirvani; Nizami Ganjevi; Shams Tabrizi; Izzeddin Hassan oğlu; Imadeddin Nasimi; Shah Ismail Khatai; Muhammad Fizuli; Ashig Gurbani; Govsi Tabrizi; Sahib Tabrizi; Ashig Abbas Divarganly; Mollah Panah Vagif; Mollah Veli Vidadi; Ashig Khasta Gasim; Gasim Bey Zakir; Heiran Khanum; Mirza Shafi Vazeh; Mirza Fatali Akhundov; Khurshid Banu Natavan; Seid Azim Shirvani; Mirza Alekper Sabir; Abbas Sahhat; Ashig Alesker; Ashig Hussein Bozalganly; Ashig Shamshir; Mirza Ali Mojuz; Hussein Javid; Ahmed Javad; Abdulla Shaig; Aliagha Vahid; Mikayil Mushfig; Samed Vurghun; Almas Ildirim; Ummugulsum Sadigzade; Osman Saryvelli; Suleiman Rustam; Muhammad Hussein Shahriyar; Mammad Rahim; Mir Mehti Seidzade; Rasul Rza; Nigar Rafibeyli; Mirvarid Dilbazi; Ali Kerim; Ahmed Jamil; Zeinal Khalil; Enver Alibeyli; Talet Eyyubov; Ibrahim Kebirli; Zeinal Jabbarzade; Balash

Azeroglu; Hamid Nutki Aytan; Islam Safarli; Gasim Gasimzade; Nabi Khazri; Hussein Arif; Ashig Hussein Javan; Ahmed Jafarzade; Ali Tude; Bakhtiyar Vahabzade; Adil Babayev; Hokuma Billuri; Medina Gulgun; Gabil; Sohrab Tahir; Aliagha Kurchaily; Nariman Hassanzade; Fikret Sadikh; Jabir Novruz; Isa Ismayilzade; Mammad Araz; Tofiq Bayram; Fikrat Goja; Khalil Rza; Ramiz Rovshan; Vagif Samedoglu; Sabir Rustamkhanly; Hamlet Isakhanly; Vaqif Bayatly; Vagif Mammadov; Lamiya Safarova; Bayati. Redaktordan qeydləri ingilisdilli oxucuya Azərbaycan poeziyasını ümumən təqdim etmək səciyyəsi daşıyır” [226, s. 1-4].

Akademik İsa Həbibbəyli kitaba yazdığı ön sözün (“Azərbaycan poeziyası: ənənə və müasirlik”) sonuncu abzasında belə bir elmi fikir yürüdür: *“Thus, in the century-old Azerbaijani literature, poetry has always had a superior place. From century to century, the poetry has improved and developed. This mighty poetry is the poetic biography of the Azerbaijani people. The historical traditions, national features, specific moral values of the Azerbaijani people can be learned from this poetry. At the same time, the rhythm of the new age, the notes of progress has also found its artistic reflection in the Azerbaijani poetry. That is why, the poetry created by the Azerbaijani people is an irreplaceable source for knowing and introducing this people. The Azerbaijani poetry is a successful and decent account before the countries of the world and the whole humanity”* [204, s.4].

Prof. Dr. İsa Həbibbəyli

Tərcüməsi:

“Beləliklə, qədim Azərbaycan ədəbiyyatında poeziya həmişə üstün yer tutmuşdur. Əsrdən-əsrə poeziya dərinləşmiş və inkişaf etmişdir. Bu qüdrətli poeziya Azərbaycan xalqının poetik tərcümeyi-halıdır. Tarixi ənənələr, milli xüsusiyyətlər, Azərbaycan xalqının özünəməxsus əxlaqi dəyərləri bu poeziyadan öyrənilə bilər. Eyni zamanda yeni əsrin ritmi, tərəqqinin təsirləri Azərbaycan poeziyasında öz sənət inikasını tapmışdır. Ona görə də Azərbaycan xalqının yaratdığı poeziya bu xalqı tanıyıb təqdim etmək üçün əvəzedilməz mənbədir. Azərbaycan poeziyası dünya ölkələri və bütün bəşəriyyət qarşısında uğurlu və layiqli hesabatdır” [204, s.4].

Xalq yazıçısı Elçinin kitabdakı “Kitabi-Dədə Qorqud”un aliliyi” adlı məqaləsi dərin tarixi-ədəbi təhlillərə söykənmişdir [203, s. 11-23]. Onu da qeyd edək ki, Elçinin ədəbi

yaradıcılıqda “*ən başlıca xidməti ədəbiyyatı ideoloji buxovlardan xilas edib, onu həyata, insanlara, mənəviyyata yaxınlaşdırmasından, daha doğrusu, ədəbi fikrin real həyat hadisələri ilə qaynayıb-qarışmasına nail olmasından ibarətdir...Elçin orijinal bir rəssam kimi öz qəhrəmanlarını heç kəsə, heç bir yazıçının əsərlərində olan sürətlərə bənzəməyən, bütün əsas cizgiləri ilə fərdiləşən rəsmini böyük məharətlə çəkə bilmişdir*”[226, s.355].

İngiltərədə Azərbaycan ədəbiyyatına marağın sönmədiyinə dəlalət edən faktlar çoxdur. Məsələn, ingilis jurnalisti Reis Tom “The Orientalist. Solving the Mystery of a Strange and Dangerous Life “Şərqsünas. Qəribə və təhlükəli həyat sirrinin təhlili” [Nyu-York, 2005] adlı əsərində Qurban Səidin həyatını təhlil edərək onun “Əli və Nino” əsərinə də toxunur [227].

2018-ci il oktyabrın 6-da Heydər Əliyev Fondunun vitse-prezidenti, şairə və rəssam Leyla Əliyevanın ingilis dilində nəşr olunmuş “The World Dissolves like a Dream” (“Dünya yuxutək əriyir”) şeirlər kitabının Londonda yerləşən Yunus Əmrə Mədəniyyət Mərkəzində ictimaiyyətə təqdim olunması da fikrimizi təsdiq edir. Azərbaycan ədəbiyyatının dünyada tanınması və təbliği istiqamətində Tərcümə Mərkəzi tərəfindən ərsəyə gətirilmiş bu kitab Böyük Britaniyanın “Hertfordşir Press LTD” nəşriyyatında çap edilib. Nəşrə daxil edilmiş 130 şeiri ingilis dilinə tanınmış ingilis şair və tərcüməçiləri Karolina Valton və Anna Mariya Cekson çeviriblər [254].

Tədbirdə kitabın redaktoru və tərcüməçisi Karolin Valton çıxış edərək deyib: “Bu vaxta qədər Leyla Əliyevanın yaradıcılığı haqqında heç bir məlumatım yox idi, lakin şeirlərinin tərcüməsi zamanı onun və Azərbaycan poeziyasının necə zəngin və dərin olduğunu anladım. Şeirlərin tərcüməsi zamanı çox böyük zövq aldım, Leyla Əliyevanın necə aydın və çoxşaxəli yaradıcılığının olduğunu gördüm. Onun çox gənc olması məni təəccübləndirdi. Leyla Əliyevanın başqa əsərləri ilə də tanış olmaq istəyirəm”.

Nəşrdə müəllifin “Mənə güc ver, Allahım”, “Elegiya”, “Tək deyilsən”, “Sevgi və nifrət”, “Kor olmuşam”, “Şeirim”, “İnsanlar”, “Getmə”, “Bakı” və s. şeirləri ilk dəfə olaraq ingilis oxucularına çatdırılmışdır [190].

Kitabın arxasında verilmiş dördmisralıq bənd oxucunu düşünməyə vadar edir:

We run? We fly away,

*We're so afraid; we thirst for love!
We launch shirs on the oceans
To carry us far out to sea!*

Sətri tərcümə bizimdir:

*Biz qaçıırıq, biz uçuruq uzaqlara,
Biz qorxuruq, sevgi üçün susamışıq!
Biz dəryaya gəmiləri buraxırıq,
Aparsınlar[bizi] uzaq-uzaq sahillərə....*

Beləliklə, Azərbaycan ədəbiyyatından ingilis dilinə yeni-yeni müəlliflərin əsərləri tərcümə olunmaqdadır, Böyük Britaniya və Azərbaycan tədqiqatçələrinin yeni-yeni tədqiqləri yazılmaqdadır və bu ikitərəfli ədəbi proses iki xalq arasında qədimdən yaranmış əlaqələrin davamlılığından və möhkəmlənməsindən əyani olaraq xəbər verir.

III FƏSİL

MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜ TƏRCÜMƏ VƏ TƏDQİQATLARDA MÖVZU YENİLİYİ

3.1. Yeni tədqiqat müstəvisində Azərbaycan və Böyük Britaniya ədəbiyyatı məsələləri

Azərbaycan öz müstəqilliyini əldə etdikdən sonra Azərbaycan xalqının milli varlığının daha geniş miqyasda – beynəlxalq səviyyədə öyrənilməsi, xalqımızın bağlı olduğu və yaratdığı elmi, ədəbi, mədəni dəyərlərin araşdırılması və tanındılması zəruri bir məsələyə çevrilmişdir.

Akademik İsa Həbibbəyli müstəqillik dövrünün ədəbi prosesini xarakterizə edərkən deyir. Onun fikrincə: *“Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı çoxmetodlu, çoxsəsli, çoxnəfəsli ədəbiyyatdır. Çoxmetodlu Azərbaycan ədəbiyyatı artıq meydandadır. Və dövlət müstəqilliyinin indiki mərhələsində mövcud bədii metod, üslub və janr müxtəlifliyi ədəbi istiqamətin simasını və yazıçının fərdi özünəməxsusluğunu müəyyən edir. Ədəbi mühitdə və bədii yaradıcılıq prosesində bu dalğa, bu meyil qüvvətlənməkdə, genişlənməkdə davam edir. Bu, müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının artıq özünün çoxsəsli yaradıcılıq yolunu müəyyən etdiyini, bütün istiqamətlər üzrə start götürdüyünü, ciddi inkişaf templərinə malik olduğunu nümayiş etdirir”*[58].

Azərbaycan və Böyük Britaniya ədəbiyyatının oxşar, yaxud müştərək məsələlərindən bəhs edərkən ilk növbədə dünya ədəbiyyatının ən ümdə məsələlərindən olan İnsan konsepsiyası önə çəkilir. Çünki bütün dövrlərdə bu məsələ istər nəsrə, istərsə də poeziyada başlıca mövzu olmuşdur. Bu mövzu bir çox ölkələrdə ayrı-ayrı vaxtlarda

alimləri, o cümlədən ədəbiyyatşünasların diqqət mərkəzində olmuşdur. Yeni dövrdə bu mövzu yeni çalarlar alaraq daha da aktuallaşmışdır. Misal üçün akademik Nərgiz Paşayevanın “Yeniləşən ədəbiyyatın yeni insanı [Xalq yazıçısı Elçinin yaradıcılığı əsasında]” adlı monoqrafiyasını [117], filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Nailə Aslanovanın “Amerika və Azərbaycan romantizmində şəxsiyyət konsepsiyası (Herman Melvill və Cəfər Cəbbarlıının yaradıcılığı əsasında)” [15], N.Vəliyevanın “XIX əsr Böyük Britaniya və ABŞ nəsrində maarifçi mühit və şəxsiyyət problemi” adlı tədqiqatlarını [139] göstərmək olar.

Azərbaycan və Böyük Britaniya yazarlarının yaratdığı istər nəsr və istərsə də nəzm əsərləri arasında müəyyən fərqli məqamlar olsa da, insan problemi bütün çalarları ilə eyniyyət təşkil edir. Tədqiqatçı-alim Cavidə Məmmədli qələmə aldığı “Azərbaycan və Böyük Britaniya poeziyası (1900-1930)” adlı monoqrafiyasında yazır: “*Azərbaycan və Böyük Britaniya ədəbiyyatında insan probleminin bədii həlli ilə bağlı bir sıra ortaqlıq baxış, düşüncə tərz və yaradıcılıq prinsipləri müşahidə edilməkdədir. Xüsusən, poeziya sahəsində hər iki xalqın şairləri yaradıcılıq axtarışlarında, daha çox isə insan konsepsiyasında ortaqlıq bir yol izləməkdədirlər. Belə ki, ingilis şeirində yeni mərhələnin başlanğıcı sayılan 1910-1920-ci illər Azərbaycan poeziyası üçün də fərqli janr və üslub keyfiyyətlərinin, müxtəlif ideya istiqamətlərinin vüsət tapması ilə səciyyələnən dövr olmuşdur. Başqa sözlə, bu dövrdə həm Azərbaycan, həm də Böyük Britaniya ədəbiyyatında poeziya yeni məna və məzmun kəsb etməklə növbəti inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur*” [99, s.5]. Alim eyni zamanda bu qarşılıqlı əlaqəni həm Azərbaycan poeziyasından və həm də Böyük Britaniya şairlərinin şeirlərindən verdiyi nümunələr əsasında izah etmişdir.

Tədqiqatçı Fərqanə Zülfüqarovanın “İngilis və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında insan konsepsiyası” mövzusunda yazdığı monoqrafiyasında müəllif bütün dövrlərdə önəmli olan insan problemindən söhbət açır və bu maraqlı mövzunu iki qadın yazıçısı - ingilis yazıçısı Virjiniya Vulf və Azərbaycan yazıçısı Afaq Məsudun yaradıcılıqları əsasında təhlil edir. Müəllifin apardığı müqayisələr nəticəsində o bu fikrə gəlir ki: “*Hər iki yazıçının əsərlərində qaldırdıqları problemlər bir ölkənin mənəvi dəyərləri çərçivəsinə sığmır. Məhz bu baxımdan onların qəhrəmanlarına xas olan psixoloji*

xüsusiyyətlər, təsvir etdikləri hadisələr dünyanın digər xalqları üçün də eyni dərəcədə maraqlıdır. Bəlkə də məhz bu səbəbdən A.Məsudun yaradıcılığına Avropada – Qərbi Berlində və Vyanada elmi tədqiqat aspektindən müraciət edilib”[143, s.24].

İnsan konsepsiyası ilə sıx bağlı olan eşq mövzusu da Azərbaycan və Britaniya ədəbiyyatlarında həmişə aktual olub. Hər iki xalqın ədəbiyyatlarında bu mövzuda saysız-hesabsız əsərlər yaranıb. Bu müştərək eşq mövzusunun Şərqi və Qərbi iki nəhəng şairlərinin Məhəmməd Füzulinin və Vilyam Şekspirin yaradıcılıqlarında təcəssümünə həsr olunmuş tədqiqat bu baxımdan böyük maraq doğurur. Lalə Məsimovanın “Füzulidə və Şekspirdə eşq mövzusu” adlı tədqiqat əsərində dünya ədəbiyyatının iki ölməz məhəbbət dastanı olan Füzulinin “Leyli və Məcnun”u ilə Şekspirin “Romeo və Culyetta”sı arasında aparılan bəzi tipoloji paralellər müəllifə “ümumilikdə bu mövzunun hərəkət istiqamətinin Şərqi Qərbi doğru yönəldiyini” deməyə əsas verir [105, s. 20].

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında yeni düşüncə tərz, müxtəlif dövr Qərbi (Britaniya) və Şərqi (Azərbaycan) ədiblərinin yaradıcılığının müqayisəli kontekstdə öyrənilib tədqiq olunması ədəbiyyat və həyat məsələlərinin daha aydın elmi dərəcəyə yeni bir körpü salmışdır. Bu baxımdan professor Qorxmaz Quliyevin “Cəlil Məmmədquluzadə və dünya dramaturgiyası” [89] adlı araşdırması bir çox məziyyətləri baxımından bir-birindən çox fərqli məkan və zamanda yaşamış Böyük Britaniya Renessansının cəhanşümul dramaturqu və şairi Vilyam Şekspirlə (1564-1616) Azərbaycan ədibi Cəlil Məmmədquluzadə (1866-1932) yaradıcılığı arasında paralelləri axtarmaq məramının uğurlu alındığını söyləmək olar. Alim kitabının I fəslində haqlı olaraq qeyd edir ki, “...Şekspirlə Məmmədquluzadənin yaxınlığını birinci dəfə R.Rza üzə çıxarmış və bu iki sənətkarı bir araya gətirmişdir” [89, s.6].

Mərhum Xalq şairi Rəsul Rza Azərbaycan bədii fikrində poetik və dramatik bağlar çevrəsində iki böyük sənət dühasının yaradıcılığında səsleşmələrin yeni tipini yaratmışdır. Prof. Qorxmaz Quliyev daha çox Rəsul Rza deyimindən çıxış edərək tədqiqatında Vilyam Şekspirin “Hamlet”i ilə Cəlil Məmmədquluzadənin “Ölülər”ini bir araya gətirərək öz tədqiqatçı alim sözünü və müəyyən hallarda mübahisə doğuracaq mühakimələrini qələmə almışdır. O yazır ki, “R.Rza bununla kifayətlənməmiş, xəşiş üsul

və işarələrlə bu yaxınlığın araşdırılmasının metodologiyasını və üzə çıxarılmasının ən kəsə yolunu da müəyyənləşdirmişdir: o sübuta yetirmişdir ki, Şekspirlə Məmməquluzadəni bir-birinə birləşdirən bağları obyektiv elmi biganəlik müstəvisində axtarıb tapmaq və dəyərləndirmək qeyri-mümkündür – tədqiqatçı gərək Hamletin və İskəndərin keçirdikləri hissləri, narahathği bölüşsün...” [89, s.7].

Prof. Qorxmaz Quliyevin Vilyam Şekspir yaradıcılığı ilə Cəlil Məmmədquluzadə dramlarının tarixi və müqayisəli-tipoloji metodla öyrənilib araşdırılması nəticəsində ikincinin – Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığının daha dərin qatlarına enməyin mümkünlüyünü göstərməsi təsadüfi deyildir. Və belə bir üsulla dramaturq Cəlil Məmmədquluzadənin dram əsərlərinin öyrənilib dəyərləndirilməsinin yeganə və “kəsə yol” olduğunu qeyd edən tədqiqatçı alimin araşdırmasında elmi hipotezasının əsaslı arqumentinin inandırıcı olduğunu qəbul etməyə bilmirsən.

Müəllifin aşağıdakı mühakiməsi Vilyam Şekspirlə Cəlil Məmmədquluzadənin ayrı-ayrı qütbləri təmsil etdiklərinə baxmayaraq, onların bənzərlik və bənzərsizlik əsasında bir-birinə “pərçimləndiyini” göstərməsi dialektik nəticə təsiri bağışlayır: *“Bu baxımdan bu iki sənətkarın dünya və insan haqqında düşüncələrini ifadə etmək üçün seçdikləri fərqli dramaturji janrlar onları nəinki bir-birindən uzaqlaşdırmamış, paradoksal şəkildə yaradıcılıqlarını vahid müstəvidə nəzərdən keçirməyə əsas yaradır; çox qərribə də olsa, komediyalar müəllifi Cəlil Məmmədquluzadə yeni dövrdə bu janrın klassik nümunələrini yaratmış Molyerdən və Azərbaycanda komediyanın əsasını qoymuş M.F.Axundovdan daha çox faciələr müəllifi Şekspirə yaxındır”* [89, s.8].

Müştərək mövzulardan, Azərbaycan və Britaniya ədəbiyyatlarında müşahidə edilən mövzu, süjet, ideya, bədii – təsviri vasitələrin oxşarlıqlarından bəhs edərkən son zamanlarda yazılmış bir sıra əsərləri diqqətdən kənarda qoymaq olmaz.

Azərbaycan-Böyük Britaniya ədəbi əlaqələrinin inkişafı tarixində Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyi dövrü ədəbiyyatşünaslığın ümumi real mənzərəsinin geniş-miqyaslı araşdırmalarının rolu təkzibedilməzdir. Bu baxımdan Böyük Britaniya ədəbiyyatı ilə Azərbaycan ədəbiyyatının tipologiyasını, yaxud səsleşmələrini araşdıran tədqiqatçı alimlərdən Dürdanə Mahmud qızı Vəkilovanın “Romantizmin tipologiya problemləri (Azərbaycan və ingilis ədəbiyyatları materiallarının qarşılıqlı tədqiqi əsasında)”

(Bakı, 2005), Səadət Xalid qızı Abdurəhmanovanın “Modernist nəsrin tipologiyası (ingilisdilli modernist ədəbiyyat və Yeni Azərbaycan nəsrində)” (Bakı, 2006), Nərgiz Cəfər qızı Gözəlovanın “C.Svift və XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan satirik ədəbiyyatı” (Bakı, 2010), Xuraman İlqar qızı Əliyevanın “XX əsr ingilis və Azərbaycan ədəbiyyatlarında ekzistensial problem (A.Merdok, U.Qoldinq, İ.Hüseynov və Y.Səmədoğlunun yaradıcılığı əsasında)” (Bakı, 2010), Günel Yunusovanın “İngilis ictimai gerçəkliyi Çarlz Persi Snou yaradıcılığında” (Bakı, 2012), Gülsərən Hamlet qızı Ömərovanın “İngilis və Azərbaycan ədəbiyyatında sosial mühit və insan problemi (U.Tekkerey və C.Məmmədquluzadənin əsərləri əsasında)” (Bakı, 2013), Nigar Eldar qızı Süleymanovanın “XX əsr ingilis və Azərbaycan ədəbiyyatında “kütlə və hakimiyyət” romanının tipoloji uyğunluqları (O.Haksli, C.Oruell – Y.Səmədoğlu)” (Bakı, 2015) və digər namizədlik dissertasiyalarında əsasən iki ədəbiyyatın müqayisəli şəkildə öyrənilib tədqiq edilməsi məsələsinə toxunulmuş, maraqlı nəticələr əldə edilmişdir.

Belə ki, Dürdanə Vəkilova Azərbaycan və Britaniya ədəbiyyatları materiallarının qarşılıqlı tədqiqi əsasında romantizmin tipologiyası problemlərindən danışır (2005) və hesab edir ki “bu iki regionun sənətkarları arasında özünəməxsus ədəbi qarşılıqlı maraq olmuşdur. Onun fikrincə “Qərb romantikləri, o cümlədən C.Bayron, P.B.Şelli, S.T.Korliç Şərqə meyl edib oradan yaradıcılıqlarına mövzular, süjetlər, obrazlar seçiblər. Eləcə də Şərq sənətkarları, xüsusən Azərbaycan romantikləri Qərbin tərəqqisinə, demokratiyasına müsbət münasibət bildirmişlər” [138, s.3].

Müşfiq Babayev ingilisdilli Amerika yazıçısı, “dünya ədəbiyyatında sosial-ictimai proseslərin tarixini, psixoloji və etnogenetik səbəblərini yüksək bədii səviyyədə araşdıran” Con Steynbekin yaradıcılığını XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının nümayəndələri N.Nərimanovun, İ.Şıxlının, Anarın, Elçinin yaradıcılıqları ilə müqayisəli kontekstdə tədqiq edir (Bakı, 2010), Mələhət Gərayzadə XX əsr dünya ədəbiyyatında müşahidə edilən və əsasında insan faktoru əsas yer tutan “magik realizm”i görkəmli ingilis yazıçısı Con Faulzun və Azərbaycan yazıçısının “yeni tipi” sayılan Sabir Əhmədovun yaradıcılıqları əsasında təhlil edir (Bakı, 2010) və s.

Qərb və Şərq ədəbiyyatının qarşılıqlı öyrənilməsi bir çox mütərcimlərin də diqqətində olmuşdur. Mütərcim Qabil Əhmədov ingilisdilli fantastik ədəbiyyatdan etdiyi

tərcümələri bir kitabda nəşr etdirmişdir. Kitabın ön sözündə (“Dünyalar ünsiyyətə girir”) o, yazır: *“Son illərdə respublikamızda Qərb ədəbiyyatından edilən tərcümə əsərlərində həm klassik, həm də müasir ədiblər təmsil olunmuşlar. Elmi-fantastik janr kimi cəlbedici bir sahə isə baxımdan toxunulmaz qalmışdır. Azərbaycanlı oxucu üçün sabahkı günün elmi-texniki tərəqqisi bəşəriyyəti gözləyən ümumdünyəvi tendensiyalar barədə müasir amerikan və ingilis fantastlarının düşüncələri ilə tanışlıq həmişə maraqlıdır”* [148, s. 3].

Kitabda amerikan və ingilis fantast yazıçılarından Ayzek Əzimovun “Kibrit götür”, Murrey Leynsterin “Dünyalar ünsiyyətə girir”, Pol Andersonun “Qələbənin qanadları”, Brian Aldisin “Bayır”, Rey Bredberinin “Şose yolu” hekayələri toplanmışdır. İlk üç hekayədə mərkəzi yer tutan kosmik gəmilərin gələcəyin məşinləri olması fikridir. Belə kamil nəqliyyat vasitələrini bəşəriyyət hələ ehtimal ki, beş-altı əsrdən sonra yaradacaq. Kitabdakı qalan iki əsər zaman baxımından bizim günlərimizdə, məkan baxımından isə Yer üzərində baş verən hadisələrdən bəhs edir. Hekayələrdə müasir kapitalist cəmiyyətinin iç üzə açılır, pulun əsas rol oynadığı burjua münasibətləri tənqid olunur.

İngilis dilindən tərcümə zamanı qarşıya çıxan bir çox dil çətinlikləri əsasən fantastik terminlərin qarşılıqlarını tapmaqla bağlı olmuşdur. Əminik ki, bu əsərlərlə tanışlıq xüsusilə gənc oxucuların dünyagörüşünün genişlənməsində faydalı olacaq.

Tanınmış ədəbiyyatşünas və mütərcim, professor Vilayət Quliyevin “Ədəbiyyatda Nobel mükafatı laureatları” kitabında ingilisdilli sənətkarların da portret-oçerkləri verilmişdir. Kitabda 1901-2008-ci illər arasında ədəbiyyat sahəsində Nobel mükafatına layiq görülmüş 105 sənətkarın həyat və yaradıcılığı haqqında müxtəsər oçerklər toplanmışdır. Nobel laureatlarının əksəriyyəti haqqında Azərbaycan oxucusuna ilk dəfə çeşidli qaynaqlardan əldə edilmiş biblioqrafik məlumat verilir. Eyni zamanda yaradıcılıqlarının əsas istiqamətləri və bəşər mədəniyyəti tarixindəki xidmətləri araşdırılır. Kitab filoloqlar, xarici ədəbiyyat mütəxəssisləri, mədəniyyətşünaslar və bütünlükdə geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bunların arasında Britaniyanı təmsil edən ədiblər bizim oxucular üçün böyük önəm daşıyır [90].

Müstəqillik dövrünün təxminən iyirmi beş ili ərzində Azərbaycan Respublikasının Qərb dövlətləri arasında əlahiddə yeri ilə seçilən Böyük Britaniya ilə qarşılıqlı

əlaqələrinin öyrənilməsi qloballaşma prosesində bir çox müddəaları ilə əhəmiyyəti və aktuallığı özündə ehtiva edir. Və eyni zamanda bu qarşılıqlı əlaqələr xalqların istər mədəni, istərsə də ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynadığı kimi, onların mənəvi inkişafına da böyük təsir göstərmişdir. Haqlı olaraq deyildiyi kimi: *“Azərbaycanın Avropa mədəniyyətinə integrasiyası milli-mənəvi dəyərlərimizin daha da zənginləşməsinə, bədii ədəbiyyatın geniş yaradıcılıq imkanları qazanmasına yardım etmişdir. Qarşılıqlı əlaqə və təsir ədəbi prosesin başlıca qanunauyğunluqlarından biridir. Hər bir ədəbiyyat başqa xalqların ədəbiyyatlarından şüurlu surətdə yararlanaraq qarşılıqlı əlaqədə zənginləşir, faydalı olanı əxz edərək inkişaf edir. Başqa sözlə desək, dünya ədəbiyyatının inkişafı müxtəlif xalqların ədəbiyyatlarının bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi sayəsində baş verir”*[98, s.1005].

Azərbaycanın müstəqillik dövrü mərhələsinin qarşılıqlı ədəbi əlaqələrin inkişafı sistemində bir çox uğurları ilə seçildiyini söyləmək olar. Bu mərhələdə ictimai, siyasi, iqtisadi, eləcə də mədəni və ədəbi sferalarda yaranan əlaqələrin keçdiyi yola nəzər salınması və onların dəyərləndirilməsi geniş tədqiqini və təhlilini gözləyən mühüm əhəmiyyətli və aktual məsələlərdən biridir. Bir məqamı da qeyd etmək istərdik ki, tədqiq etdiyimiz mövzunun özü də Azərbaycan-Böyük Britaniya əlaqələrinin möhkəmləndirilməsi baxımından yeni bir addım hesab edilə bilər.

Tarixin ayrı-ayrı inkişaf mərhələlərində coğrafi, iqtisadi və siyasi vəziyyəti ilə bir-birindən fərqli mövqelərdə dayanan Azərbaycan Respublikası ilə Böyük Britaniya arasında yaranan sıx əməkdaşlıq əlaqələrinin möhkəmləndirilməsində mənəvi dəyərlərin tərcüməsi ən etibarlı vasitələrdən biridir. Ölkələrarası bir sıra mədəni tədbirlərin keçirilməsi, ayrı-ayrı yazıçıların, yaxud alimlərin yazdığı müxtəlif əsərlər, kitab və dərs vəsaitləri heç şübhəsiz ki, Azərbaycan-Böyük Britaniya ədəbi əlaqələrinin daha da zənginləşdirilməsi istiqamətində mühüm yeri ilə seçilir. Belə qarşılıqlı əlaqələrdə bədii ədəbiyyatın tərcüməsinin rolu təkzibedilməzdir.

Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq üçün zəngin mənbə rolunu oynayan klassik və müasir Azərbaycan ədəbiyyatının, xüsusilə poeziyasının ümumi mənzərəsini əks etdirən əsas elementlərin və səciyyəvi xüsusiyyətlərin ümumiləşdirilmiş elmi əsaslarını təyin etmək üçün son dövr ədəbiyyatşünaslığın nəzəri əsaslarına istinad etmək xüsusilə vacibdir.

Məhsəti Gəncəvi, Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli və digər klassik şairlərin əsərlərinin ingilis dilinə tərcüməsi və nəşri, eləcə də son dövr monoqrafik nəşrlərin yenilikləri haqqında təhlil və şərhləri təyin etməyə çalışmışıq. Azərbaycan şeirinin dünya poeziyasına inteqrasiyasını əsaslandıran mənəvi-estetik dəyərlərin, xüsusilə Azərbaycan şeirinə xas dərin və elmi, bədii məfkurəli əsərlərin postmodern zamanın oxucularına aşılama biləcək mənəvi estetik zövqün, dəyərlərin meyarları haqqında tədqiqatçı fikir və mühakimələrinin əsas konturlarını müəyyənləşdirməyi tədqiqatımızın əsas məqsədlərindən biri kimi müəyyənləşdirmişik.

Azərbaycanın müqayisəli ədəbiyyatşünaslığında, tərcümə ədəbiyyatında, məxsusən Azərbaycan- Böyük Britaniya ədəbi əlaqələri kontekstində birbaşa orijinal material ilə işləyən Rüksarə Qayıbova, Səyyarə Məmmədova, İsmixan Rəhimov, Zeydulla Ağayev, Ənvər Rza, Qəzənfər Paşayev, Qurban Bayramov, Sabir Mustafa, Şahin Xəlilli, Leyli Əliyeva, Vilayət Quliyev, Fikrət Quliyev, Ülfət Bədəlbəyli, Nailə Nuriyeva, CavanşirYusifli, Rasim Nəbioğlu [Qurbanov] kimi, habelə başqa filoloqların və mütərcimlərin dəyərli xidmətləri vardır. Məsələn, prof. Məhərrəm Qasımlı tanınmış ədəbiyyatşünas və mütərcim Rasim Nəbioğlunun “Dərəzarat” kitabındakı “Ruhunu danışdıran adam” başlıqlı ön sözündə yazır: *“Rasimin tərcümə işlərində də maraqlı bir nüansıaçıq şəkildə görürük: bu da onun şair-tərcüməçi statusunda çıxış etməsidir. Çünki o, ancaq elə poetik mətnlərə müraciət edir ki, orada şairin lirik-emosional duyğuları ilə yaxın səsleşməni görə bilsin. Bəlkə də tərcümələrin şüurlu alınmasında bu amilin elə dilbilmə bacarığı qədər payı vardır”*[86, s. 10-11].

Bu baxımdan R.Nəbioğlunun Britaniya ədəbiyyatından etdiyi bəzi tərcümələri orijinal ilə müqayisə edək:

Bu WilliamShakespeare: A Madriqal

*Grabbed age and youth cannot live together;
Youth is full of pleasure, age is full of care;
Youth like summer moon, age like winter weather;
Youth like summer brave, agelike winter bare;
Youth is full of sport, age is breath is short;*

*Youth is nimble, age is lame,
Youth is hot and bold, age is weak and gold.
Youth is wild and age is tame.
Age, I do abhor thee; youth, I do adore thee.
O my love, my love is young.*

[200, s.28]

Rasim Nəbioğlu: Mahnı (Nəğmə)

*Qartımuş qocalıqla gənclik birgə yaşamaz!
Gənclik əyləncə dolu, heç vaxt ləzzətsiz aşmaz.
Qocalıq-tamam qayğı, istər özünə sayğı.
Gənclik-yayda xoş səhər, qocalıq- qış sazağı.
Gənclik-yayda xoş şəhər, qocalıq-qış sazağı.
Gənclik qurd ürəklidir, qocalıqsa ağciyər.
Gənclik necə dözümlü, qocalıq üzüntülü.
Gənclik-yüyrək bir kəhər, qocalıq-axsaq yabı.
Gənclik-qaynar su qabı, qocalıqsa-boş tuluq.
Gənclik-sərbəst, xam, şuluq; qocalıq-bir əl quşu.
Qocalıq! Sən bir zəhər! Gənclik-sən ömrə bəhər!
Ey ülvə məhəbbətim! Sənsən bahar nemətim!*

[95. s.97]

Onu da qeyd edək ki, Şeksprin bu şeirini tanınmış mütərcim, şair, alim-tədqiqatçı Ənvər Rza da tərcümə etmişdir. Biz aşağıda bu şairin də tərcüməsini təqdim etməyi lazım bildik:

*Qocalıqla cavanlıq bir yerdə tutmaz qərar,
Gənclik - ləzzət, ehtiras, qocalıq qayğı umar.
Gənclik – xoş yay səhəri, qocalıq-qış nəsimi,
Gənclik bahar kimidir, qocalıq xəzan kimi.
Gənclik iş, zəhmət, gücdür, qocalıq dözümsüzdür.
Gənclik cəlddir, çevikdir, qocalıq şikəst, müdhiş.
Gənclik coşqun dənizdir, qocalıq zəif, gücsüz,*

*Gənclik dəliqanlıdır, qocalıq əhlilənmiş.
Gocalıq, sənə nifrət! Gənclik, mən sənə fəqət
Qarşında diz çökürəm, sənə eşqim ümmandır,
Mənim məhəbbətim də, hər vaxt gənkdir, cava*

[122, s.162].

Şekspir yaradıcılığına sonsuz istək və maraqdandır ki, bu şeir başqa bir mütərcimin də tərcüməsində işıq üzü görmüşdür. Onu da qeyd edək ki, müxtəlif formada edilən bu tərcümələr müqayisə üçün bir qaynaq ola bilər. Tədqiqatçı alim, klassik ingilis poeziyasından Azərbaycan dilinə orijinaldan tərcümələr edən Leyli Əliyevanın da tərcüməsinə baxaq:

NƏĞMƏ

*Qocalıqla gənclik yaşamaz birgə;
Gənclik bir günəşdir, qocalıq kölgə;
Gənclik yay səhəri, qocalıq çiskin;
Gənclik cəngavərdir, qocalıq miskin.
Gənclik həyat eşqi, qocalıq sönük;
Gənclik coşub-daşır, qocalıq bükük;
Gənclik oddur, yanır, qocalıq solğun,
Gənclik dəliqanlı, qocalıq yorğun.
Qocalıq yamansan, gəncliyə heyran;
Ah! Mənim Sevgim də, Eşqimdə cavan*

[51, s.244].

Üç tərcüməçinin tərcümələrinin orijinala müqayisə etdikdə Ənvər Rzanın tərcüməsinə daha çox üstünlük verilməlidir, çünki onun tərcüməsində heç bir əlavə, yaxud əksilmə müşahidə olunmur.

Rasim Nəbioğlunun ingilis və amerikan ədəbiyyatı xəzinəsindən etdiyi digər tərcümələrinə nəzər salaq:

Çarlz Makey: NO ENEMIES

By Charles Macay

You have no enemies, you say?

*Alas! My friend, the boast is poor;
He who has mingled in the fray
Of duty, that the brave endure,
Must have made foes; if you have none,
Small is the work that you have done:
You've hit no traitor on the hip,
You've dashed no cup from perjured lip,
You've never turned the wrong to right,
You've never turned the wrong to right,
You've been a coward in the fight.*

Düşmənsiz insan

*Deyirsən, ey dostum, düşmənin yoxdur?!
Əfsus! Bu lovğalıq sənə yaraşmaz!
Axı, ədalətə borcumuz çoxdur,
Cəsurlar düşmənlə heç vaxt barışmaz.
Əgər görməmişən, xeyirli bir iş,
Demək ömrün sənə hədə keçibmiş.
Əgər qırmamışan bir xain beli,
Əgər kəsməmişən bir böhtan dili,
Heç axtarmamışan ədalət, ya haqq,
Deməli, həyatda olmusan qorxaq!*

[95, s.98]

DREAMS

By Langston Hughes

*Hold fast to dreams
For if dreams die
Life is a broken-winged bird
That cannot fly.
Hold fast to dreams*

*For when dreams go
Life is barren field
Frozen with snow .*

ARZULAR

*Əl çəkmə arzulardan,
Arzular dəysə daşa,
Onda həyat bənzəyər
Qanadı sınmış quşa.*

*Əl çəkmə arzulardan,
Arzular getsə əgər,
Onda ömür bağcanı,
Xəzan vurur, qar döyər .*

[95, s.101-102].

Təqdirəlayiq haldır ki, Rasim Nəbioğlu öz poetik tərcümələri ilə birlikdə onların orijinalını da yanaşı təqdim edir. Bu isə oxucu üçün qarşılıqlı müqayisə aparmaq imkanları yaradır. İngilis dilindəki orijinal ilə müqayisələr göstərir ki, Rasim Nəbioğlu tərcümələri adekvat səviyyədə yerinə yetirmişdir.

Rasim Nəbioğlu nəsr – Ceymz Törber. “Bağçada təkbuynuz at” hekayəsi [95, s. 102-104] və yumor [95, s. 105-110] tərcümələrinə də diqqət yetirir. Onun ingilis ədibləri Corc Bernard Şou [“Məşhur pyesi necə yazmalı”; “Nə üçün tənqidçilər həmişə səhv edirlər?”; “Həyatın şərhı” – 95, s. 11-115] və Vilyam Həzlit [“İngilis şairləri haqqında mühazirələr”][95, s.116-127] yaradıcılığından ədəbi-nəzəri tərcümələri diqqətəlayiqdir.

Tədqiqatçı professor Vaqif Sultanlının Londonda nəşr olunan “Reverse Flow. Novel and Short Stories” [231] və “TheHuman Sea” [232] əsərləri də Azərbaycan və Britaniya oxucuları arasında ədəbi və mədəni əlaqələrin daha da sıx olmasına zəmin yaradır. Belə əlaqələr müstəqillik dövründə daha geniş vüsət almış, xalqlar arasında yaradılmış mənəvi körpünü daha da möhkəmlətməmişdir.

Müstəqillik dövründə ədəbi əlaqələrin, xüsusilə Azərbaycan və Böyük Britaniya yazarlarının əsərlərinin müqayisəli təhlili Şərq və Qərb dünyası arasında əlaqələrin möhkəmlənməsinə xidmət edir. “Dramaturgiyada ədəbi əlaqələr” adlı monoqrafiyanın müəllifi Xəlil Rza Ulutürk dünya ədəbiyyatı ilə Azərbaycan dramaturgiyasının əlaqələrinə dair görkəmli ədəbiyyatşünas alim Yaşar Qarayevin aşağıdakı fikrini gündəmə gətirmişdir: *“...Təsir və əlaqə milli ədəbiyyatın fikri, mədəni səviyyəsini, onun dünya ədəbi irsindən, bəşər dühasının ideya və bədii zənginliyindən istifadə imkanını və bacarığını göstərir, əks etdirir. Bu məsələnin ciddi beynəlmiləl əhəmiyyəti vardır. Aydın ki, qarşılıqlı təsir və münasibətlər nəticəsində bu və ya başqa milli ədəbiyyatın müsbət təcrübəsi dünya xalqlarının nailiyyətinə çevrilir və hər hansı milli yazıçı bu ümumi nailiyyətin səviyyəsinə yüksəlməyə çalışır. Bu, milli ədəbiyyatların və dünya ədəbiyyatının qanunauyğun inkişafını təmin edir”* [67, s. 12].

Cavidə Məmmədlinin “Azərbaycan və Böyük Britaniya poeziyası [1900-1930]” əsəri də bu baxımdan böyük maraq kəsb edir. Əsərdə aparılmış müqayisəli təhlillər müəllifə aşağıdakı fikri yürütməyə imkan vermişdir: *“Hüseyn Cavid poeziyamıza marş, sonet kimi Avropa şeir janrlarını gətirmiş, heca və əruz vəznini birləşdirərək qarışıq bir vəzndə maraqlı, son dərəcə ahəngdar şeirlər yaratmışdır. Şairin yaratdığı bəhr də “Cavid həzəci” kimi hər kəsə tanışdır. Aydın olduğu kimi, dövrün poeziyasında istər mövzu, istərsə də forma baxımından bir sıra yeniliklərə, xüsusən, Avropa şeir janrlarına daha çox Hüseyn Cavidin yaradıcılığında təsadüf edilir”* [99, s.61].

Məhz bu baxımdan müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Azərbaycan və Böyük Britaniya ədəbiyyatı nümayəndələrinin yaradıcılığının tədqiqi məsələsi xüsusilə diqqəti çəkir. Qeyd olunmalıdır ki, son illərdə bu mövzuda Azərbaycan tədqiqatçıları bir sıra maraqlı kitablar dərc etdirmiş, namizədlik və doktorluq dissertasiyaları müdafiə etmiş, məqalələrər yazmışlar. Məsələn, Mətanət Məmmədovanın “Şah İsmayıl Xətai ingilisdilli qaynaqlarda” [102], Şəfiqə Atayevanın “M.F.Axundzadə ingilisdilli ədəbiyyatşünaslıqda” [16], Elxan Səmədovun “İngilis ədəbiyyatı Azərbaycanda (İngilis-Azərbaycan ədəbi əlaqələri problemləri)” [186], Samirə Məmmədovanın “Klassik Azərbaycan poeziyası ingilisdilli ədəbi-mədəni mühitdə” [103], Sevinc Həməzəyevanın “Azərbaycan-ingilis ədəbi əlaqələrinin

inkişafında bədii tərcümənin rolu”[59], Ətrabə Hüseynovanın “XX əsr Azərbaycan poeziyasının ingilisdilli mənbələrdə dəyərləndirilməsi” [65], Elnarə Abdullayevanın “Müasir dövrdə (1921-2011-ci illər) ingilisdilli ədəbiyyatşünaslıqda Azərbaycan ədəbiyyatının öyrənilməsi problemləri” [6], Lalə Məsimovanın “Füzulidə və Şekspirdə eşq mövzusu” [105] və s. elmi əsərlər bu sahədə qələmə alınmış uğurlu tədqiqatlardır.

Azərbaycan-Böyük Britaniya və Böyük Britaniya-Azərbaycan qarşılıqlı mədəni əlaqə və münasibətlərin tarixində və müasir inkişafında bədii söz yaradıcılığının xüsusi yeri vardır. Bu qarşılıqlı əlaqələrin daha da möhkəm olması sahəsində son zamanlar çox işlər görülmüşdür. Qərb dünyasının sənət incilərinin doğma dilimizə və eləcə də Azərbaycan ədəbiyyatının bütün formalarında yazılan ədəbi nümunələrin Avropa dillərinə tərcümə edilməsi üçün müxtəlif adda jurnalların dərc olunması, həmçinin Tərcümə mərkəzlərinin açılması, təcrübəli mütəxəssislərin bu mərkəzlərə cəlb edilməsi yönündə böyük addımlar atılmışdır.

Fərəhli bir haldır ki, 1993-cü ildə Piruz Xanlı və onun həyat yoldaşı Betti Bleyer ABŞ-da ingilis dilində nəşr olunmağa başlayan və Azərbaycan mədəniyyəti və tarixi haqqında dolğun informasiya verən ilk jurnal –“Azerbaijan International” jurnalını təsis etdilər [258]. “Bu jurnalın dərc olunması, ingilis dilində çap olunan “Azərbaycan poeziyasının antologiyaları”, “Dünya ədəbiyyatı dərgisi”nin işıq üzü görməsi qarşılıqlı ədəbi-əlaqələrin daha da möhkəmlənməsinə xidmət edir. Xüsusilə “Azerbaijan International” jurnalı müstəqil Azərbaycanın həyatında, ümumiyyətlə, dünyada Azərbaycana məxsus olan çox əlamətdar və nadir bir hadisədir. Azərbaycan daima öz milli mədəniyyətini, nailiyyətlərini, xalqımızın ənənələrini dünya xalqlarına, ictimaiyyətinə tanıtmğa çalışmışdır. Bu sahədə Azərbaycanın mütəfəkkir insanların tarix boyu göstərdikləri xidmətləri biz daim qiymətləndirməliyik. Ancaq bu söylər nə qədər oludursa da, Azərbaycan dünyada, dünya xalqları içərisində indiyədək heç vaxt tanınmamışdır”[62, s.120].

Tədqiqatçı-alim Gülər Həsənova “Azerbaijan International” jurnalında ingilis dilinə tərcümə olunan müxtəlif şair və nasirlərin əsərlərini xarakterizə edərkən haqlı olaraq yazır: *“Azerbaijan International” redaksiyası poetik nümunələrin tərcüməsini, təəssüf ki, əksər hallarda peşəkar mütərcimlərə və ya ədəbi istedadı olan ingilis dili və*

ədəbiyyatı mütəxəssislərinə deyil, bədii tərcümə sahəsində heç bir səriştəsi və təcrübəsi olmayan azərbaycanlı əməkdaşlarına həvalə edir. Həmin əməkdaşlar ingilis dilini nə qədər gözəl bilsələr də, faktlar göstərir ki, onlar Azərbaycan dilindən ingilis dilinə və ya əksinə poeziya tərcüməsi ənənələrindən, praktika və nəzəriyyəsindən yetərinə xəbərdar deyillər...nəticədə belə tərcümələr daha çox sətri tərcümə effekti verir”[62, s.122]. Amma buna baxmayaraq Azərbaycan ədibləri haqqında məlumatlar, şair və yazıçılarımızdan edilən tərcümələr ingilisdilli oxucuları Azərbaycanla, adət-ənənələrimizlə, yazıçılarımızla tanış edərək böyük iş görür. Bu jurnalın yaradılmasında ən böyük xidmətləri olan, Azərbaycanı qəlbən sevən xanım Betti Bleyer və onun həyat yoldaşı Piruz Xanlıdır [259]. Jurnalda müxtəlif şairlərin şeirləri ingilis dilinə tərcümə edilərək işıq üzü görmüşdür. Bu baxımdan tanınmış xalq şairi Vəqif Səmədoğlunun bir neçə şeirinin də verilməsi fərah doğurur. G.Həsənovanın qeyd etdiyi kimi, bu şeirin verilməsi təbii və düzgündür. Həmin şeir parçasında deyilir:

*Telefon nömrələri
Oxşamaz bir-birinə
Amma hamısında
İnsan səsi...
...pis günlər
Oxşamaz bir-birinə
Birində özün susarsan
Birində telefon.*

İngilis dilinə tərcümə:

*Telephone numbers aren't all alike.
But there are human voices at the end of all of them.
Bad days aren't all alike,
Sometimes it is you who remains silent;
Sometimes, the telephone.*

[62, s.139].

Gülər Həsənovanın fikrincə: “Əminliklə deyə bilərik ki, ideya və məzmunca dəqiqliyi bu tərcüməni yaradıcı-poetik tərcümə nümunəsi kimi səciyyələndirməyə əsas

verir. Tərcüməçi öz işinin öhdəsindən uğurla gələrək, həmin poetik mətnin orijinaldakı mənə və üslub xüsusiyyətlərini olduğu kimi ABŞ və digər ingilisdilli oxuculara çatdırıb bilmişdir”[62, s.139].

“Anılanlar danışa bilməz” başlıqlı yazısında jurnal öz oxucularını daha bir maraqlı müzakirəyə cəlb etmiş, “Əli və Nino” romanının Yusif Vəzir Cəmənzəminliyə yoxsa Qurban Səidə mənsub olması haqqında jurnalın redaktoru Betti Bleyerin aşkar etdiyi maraqlı faktlarla, mülahizələrlə tanış etmişdir. Həmin yazı o qədər böyük maraq doğurmuşdur ki, Azərbaycan xarici işlər nazirinin sabiq müavini, Azərbaycan Diplomatıya Akademiyasının rektoru Hafız Paşayev “Ədəbiyyat qəzeti”ndə bununla bağlı öz fikirlərini bildirmişdir: “*Betti xanım böyük iş görüb...Əslində bu çox ciddi bir elmi tədqiqatdır, bir dissertasiyadır. Elə bilirəm yaxın gələcəkdə Betti xanım bu toplunu bir elmi əsər kimi çap edəcək, bizim elmi şuralara təqdim edəcək...*”[167].

Betti Bleyr özü də jurnalda çıxış edir, şeirlər yazır. Azərbaycan realiləri ilə tanış olan xanım Bettinin jurnalda dərc olunmuş çox aktual səslənən şeirlərindən birini Aynurə Hüseynovanın tərcüməsində dissertasiyada verməyi lazım bildik:

Demokratiya [Los Anceles, 4 iyul, 2003]

“Yox” deyə bilmək hüququdur

Demokratiya

Lakin hərdən yox,

Həmişə.

Diktatorlar bizi “bəli” deyərək boyun əyməyə məcbur edirlər,

Neyçün dünya liderləri

“Yox” demək haqqımıməndən oğurlayırlar?

Neyləmək gərəkdir görəsən,

Yenidən bir hecayə sığan

Lakin hər şeyə qadir bu qüdrətli kəlməni,

“Yox”!

Demək haqqımı geri almağa?

[145]

“Azərbaycan-Britaniya ədəbi əlaqələrində xüsusi yeri olan Britaniya ədəbiyya-

tında bu və ya digər aktual mövzunun tədqiq olunmasının müəyyən təsir meyarlarından çıxış edərək nəzərə almaq lazımdır ki, qloballaşma prosesində, eləcə də ədəbiyyatın və xalqların bir-birinə yaxınlaşmasında onların mənəvi irsinin tərcüməsi ilə yanaşı, tədqiqatların aparılması da mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Britaniya ədəbiyyatının ayrı-ayrı problemlərinə həsr olunmuş tədqiqat əsərləri Azərbaycan-Britaniya ədəbi əlaqələrinin inkişafına və möhkəmlənməsinə xidmət edir. Tədqiqatçıların nəzər diqqətini cəlb edən problemlərdən biri də dünya ədəbi prosesində bu gün də aktuallığını itirməyən ədəbi hadisə və faktların yeni tədqiqat prizmasından araşdırmaların tədqiqat obyektinə çevrilməsidir. Məsələn, gənc tədqiqatçı alimlərdən Sevinc Saday qızı Zeynalovanın “Klassik ingilis ədəbiyyatında portret problemi (C.Çoser, U.Şekspir və C.Qolsuorsi yaradıcılığı əsasında)” (Bakı, 1998), Pakizə Gülməmməd qızı Əliyevanın “İngilis romantizmində Vilyam Bleykin mövqeyi” (Bakı, 2007), Nərgiz Mübariz qızı Əliyevanın “XX əsrin 1-ci yarısında ingilis roman janrının yeniləşməsi problemi (C.Qolsuorsinin “Forsaytlar haqqında saqa” trilogiyasının materialları əsasında)” (Bakı: 2010), G.Ağabəyin “Bayron yaradıcılığında azadlıq motivləri” (Bakı, 2013), GünelYunusovanın XX əsrdə İngiltərədə yaşayıb- yaratmış görkəmli realist yazıçı və ictimai xadim Çarlz Persi Snouya həsr olunmuş “İngilis ictimai gerçəkliyi Çarlz Persi Snou yaradıcılığında” (Bakı,2012), Vəfa Səməd qızı Əliyevanın “XX əsr ingilis ekzistensial romanında qəhrəman axtarışı (K.Uilson, M.Spark, Q.Qrinin yaradıcılığı əsasında)”(Bakı, 2014) və s. əsərlər bu silsilədənir.

Müstəqillik dövründə Azərbaycan dilində nəşr olunmuş müxtəlif poetik nümunələr, şeir kitabları, hekayə, roman və pyeslər Azərbaycan- Böyük Britaniya mədəni münasibətlərin və ədəbi əlaqələrin yüksələn xətlə inkişaf etdiyini göstərir. Bu baxımdan iki dəfə müstəqillik dövründə nəşr edilmiş və əvvəlki fəsillərdə geniş bəhs etdiyimiz “İngilis ədəbiyyatı antologiyası”nın nəşrlərini [152; 153; 154] xüsusilə vurğulamaq lazımdır.

Antologiyaya Britaniya xalq nağılları, xalq mahnıları, şotland xalq mahnıları, İrland xalq mahnıları, Uels xalq mahnıları, habelə V.Şekspir, D.Defo, C.Svift, U.Bleyk, R.Börns, V.Scott, C.Bayron, P.Şelli, Ç.Dikkens, L.Kerroll, B.Stoker, R.Stivenson,

O.Uayld, B.Şou, C.Kiplinq və başqalarının, ümumilikdə isə otuz yeddi Britaniya müəllifinin əsərləri daxil edilmişdir.

Britaniya ədəbiyyatına aid maraqlı faktlar, ayrı-ayrı əsərlər Azərbaycan dilinə tərcümə olunaraq qəzet və jurnallarda da oxuculara çatdırılır. Məsələn, “Ədəbiyyat qəzetində” ədəbiyyat sahəsində 2005-ci ilin Nobel mükafatı laureatı görkəmli ingilis ədibi, müasir dünya dramaturgiyasının klassiki adını qazanmış Harold Pinterin şəxsiyyəti, fəaliyyəti və ədəbi yaradıcılığı haqqında filologiya elmləri namizədi Əmin Əfəndiyevin məqaləsi [35, s.1-2] və Xəyalə Məmmədovanın tərcüməsi və ön sözü ilə Pinter Haroldun “Tənha yolçu” əsəri [164], R.Abbasın tərcüməsində Ketrik Mensfeldin “Bir fincan çay” hekayəsi [159, s.7], professor Akif Abbasovun tərcüməsində ingilis yazıçısı və dramaturqu Qreham Qrinin “Canlılar yaşayan otaq” kitabı [kitab haqqında ətraflı məlumat “Təhsil və zaman” qəzetində verilmişdir [158, s.4], A.Abbasovun tərcüməsində “Kristi Tökerin ölümü” adlı hekayələr kitabı [156], Ramiz Abbaslının tərcüməsində Ceyms Coysun “Ərəbi” hekayəsi [147], Qəzənfər Paşayevin tərcüməsində A. Kristinin “Mavi qatarın sirri” [157], Dünya uşaq ədəbiyyatı seriyasından “Britaniya adalarının xalq nağılları” [146], Rafiq Yusifoğlunun redaktorluğu, Şahin Xəlilli və Səadət Əliyevanın tərcüməsində “Britaniya uşaq ədəbiyyatı” [76] dərsliyi (dərsliyə bir sıra ingilis müəlliflərinin əsərləri də daxil edilmişdir- İ.Q.), Şahin Xəlillinin tərcüməsində bir zamanlar Qafqaz universitetində ingilis dili və ədəbiyyatı kafedrasının müdiri vəzifəsində işləmiş F.Aleksander Magillin “Məkan duyumu, yurd həsrəti” adlı müasir şotland ədəbiyyatının icmalılı dərc olunmuşdur [150]. Təbii ki, bu cür istər nəsr, istərsə də nəzm əsərlərinin sayı daha çoxdur və yəqin ki, onlar nə vaxtsa elmi tədqiqatın materialına çevriləcəklər.

İngilisdilli ədəbiyyatın tanınmış tərcüməçisi və tədqiqatçısı, mərhum prof. Zeydulla Ağayev vaxtilə yazırdı: “Azərbaycan tərcümə məktəbi XIX əsrin son dekadasından başlayaraq [Haşım bəy Vəzirov V.Şekspirin “Hamlet” faciəsini tərcümə etmişdi] ardıcıl surətdə ingilis ədəbiyyatına müraciət edir” [152, s.8]. Alimin uzaqgörənliklə söylənmiş bu mülahizəsinin nə qədər düzgün olduğunu ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilən yeni-yeni müəlliflər, yeni-yeni tədqiqat əsərləri sübut edir.

Bu sahədə görülmə işlər arasında AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun adı ayrıca qeyd olunmalıdır. İnstitutun direktoru akademik İsa Həbibbəylinin xüsusi təşəbbüsü və təşkilatçılığı nəticəsində 12 may 2017-ci il tarixli iclasın qərarı ilə “Ədəbi proses” toplusu [149] və “Plyus bədii yaradıcılıq” ədəbi almanaxı çap edilməyə başlamışdır [163].

“Ədəbi proses” toplusunun V buraxılışında İngiltərə yazıçılarının dilimizə çevrilən əsərləri xüsusilə diqqəti cəlb edir. Yalnız bir il ərzində Britaniya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri Julian Barsın “Aqibət duyğusu” romanından parça, Somerset Moem, Doris Lessinq, Cerom Klapka, Hektor Hyu Munqo, Hillari Mantel, Ceyms Hedli Çeyz, Canet Vintersonun hekayələri, Daniel Defonun gündəliyindən qeydlər, Artur Konan Doylun “Din yeni vəhy işığında” adlı essesi, Qrem Qrinin müsahibəsi, Oskar Uayldın “İdeal ər” komediyasından dörd pərdə, Tomas Sternz Eliotun “Bəhrəsiz torpaq” poeması, Nobel nitqi, eləcə də şeirlər və digər bədii nümunələr tərcümə olunmuşdur. Məcmuədə əksini tapan nümunələrin böyük əksəriyyəti orijinaldan və rus dili vasitəsilə Səlim Babullaoğlu, Seyfəddin Hüseynli, Cavanşir Yusifli, Qismət, Şəfiqə Şəfa, İlahə Əkbər, Azad Yaşar, Rövsən Əhədoğlu, Kamran Nəzərlinin təqdimatında işıq üzü görüb [150, s.252].

Almanaxın ayrı-ayrı saylarında R.Nəbioğlu, N.Cabbarlı, İ.Həmidov, C.Yusifli, X.Zairova, E.Babayeva, A.Paşayevanın və b. ingilis, fransız, ərəb, türk ədəbiyyatlarından orijinal tərcümələri əksini tapmışdır. Almanaxı təhlil edən tədqiqatçı və tərcüməçi Mərcan Sofiyevanın fikrincə: *“Məcmuədə R.Nəbioğlunun C.Q.Bayron yaradıcılığından tərcümə etdiyi “Ayrılıb gedəndə biz” (“When we two parted”) şeirinin tərcüməsi zamanı müəllif Bayronun incə ruhunu oxucuya çatdırmaqla yanaşı orijinala sadıq qala bilmiş, qafiyə sistemində xələl gətirməmişdir”* [127, s. 28-29].

2019-cu ildə nəşr olunmuş Almanaxın 3-cü kitabında da ingilis ədəbiyyatından maraqlı tərcümələr yer alıb. Bunların sırasında Cavidə Məmmədova Uilyam Balter Yeytsdən “İnsanın dörd dövrü” və “İkinci gəliş”, Mərcan Sofiyevanın Robert Bernsdən “Al qırmızı qızılgül”, “Ürəyim dağlarda döyünür mənim”, Persi Şelli Bişdən “Sevgi fəlsəfəsi”, Cavanşir Yusiflinin Elis Osvalddan iki şeir, Leyli Əliyevanın yenə də Robert Bernsdən “Məhəbbətim bənzər al qızılgülə” şeirləri tamaşaçılara təqdim olunub [163,

3-cü kitab, s.368-370, 371-372, 378-379, 390-393].

Eyni şairin eyni şeirini tərcümə edən Mərcan Sofiyeva və Leyli Əliyeva şairin oxucuya çatdırmaq istədiyi duyğuları, fikirləri tam olduğu kimi, dəqiq ifadə edə bilmişlər. Şeirin mövzu və məzmununu dəyişmədən Baxmayaraq ki, Robert Berns şeiri dövrünün indi artıq arxaıkləşmiş sözlərdən geniş şəkildə istifadə edərək ana dilində, yəni şotland dilində və hətta şotland dialektində qələmə almışdır, hər iki tərcümə oxucuya şairin duyğularını, həyəcanlarını ifadəli və aydın şəkildə çatdırır. Müəlliflər yeni sözlər, ifadələr işlədərək həm şairin, həm də özlərinin hiss və duyğularını verə bilmiş, bir-birinə bənzəməyən iki əsər yaratmışlar.

By Robert Burns:

A Red, Red Rose

O my Luve is like a red, red rose

That's newly sprung in June;

O my Luve is like the melody

That's sweetly played in tune.

So fair art thou, my bonnie lass,

So deep in love am I;

And I will love thee still, my dear,

Till a' the seas gang dry.

Till a' the seas gang dry, my dear,

And the rocks melt wi' the sun;

I will love thee still, my dear,

While the sands o' life shall run.

And fare thee weel, my only love!

And fare thee weel awhile!

And I will come again, my love,

Though it were ten thousand mile.

Mərcan Sofiyevanın tərcüməsi:**Al qırmızı qızılgül**

*Mənim Eşqim iyunda qönçə açan
 Al qırmızı qızılgülə bənzəyir.
 Mənim Eşqim öz kökündə sızlayan
 Həzin bir nəğməyə, sözə bənzəyir.*

*Sən eşqin zirvəsi, ey gözəl Pəri,
 Bir haqq aşiqi tək sənə sadıqəm.
 Dənizlər qurusa, dönüb qum olsa
 Dönmərəm səndən mən, ey eşq İlahəm.*

*Əzizim, dəniz də dönüb qum olsa,
 Dağlar da ərisə günəşin altda,
 Sevgim bitməyəcək, tükənməyəcək,
 Bu dünya durduqca, hey fırlandıqca.*

*Əlvida deyirəm yeganə Sevgim,
 Yox-yox, əlvida yox, hələlik, gülüm.
 Arada keçilməz yollar olsa da,
 Bir gün dönəcəyəm, bil ki, mən gülüm!*

[163, s. 390-391]

Leyli Əliyevanın tərcüməsi:**Məhəbbətim bənzər al qızılgülə**

*Məhəbbətim bənzər al qızılgülə,
 O yazda yetişən tər bir qönçədir.
 Məhəbbətim bənzər bir nəğməyə ki,
 O nəğmə dillərdə gəzən nəğmədir.*

*Hüsnün bir tamaşa, gözəlim mənim,
Bu təmiz eşqimi qüvvə yox silə.
Səni sevəcəyəm, inan, əzizim
Dənizlərin suyu qurusa belə.*

*Dənizlərin suyu qurusa belə,
Gündən ərisə də, bil, sərt qayalar,
Səni sevəcəyəm, inan, əzizim,
Nə qədər ki, mənim canımda can var.*

*Əlvida, əlvida, ilk məhəbbətim!
Əlvida, əzizim, sən də, əlvida!
Qayıdıb gələcəm, yenidən, eşqim,
Qayıdıb gələcəm olsam da harda.*

[163, s.368-369]

Britaniya ədəbiyyatından tərcümə edilən əsərlərin məzmunundan görünür ki, həm topluda, həm də almanaxda XIX-XXI əsrlər ədəbiyyatının çox görkəmli nümayəndələrinin müxtəlif janrlarda əksini tapan ədəbi nümunələri – roman, povest, hekayə, esseləri ilə yanaşı, elmi-nəzəri, fəlsəfi və hətta dini görüşləri təqdim olunmuşdur. Belə bir yanaşma hətta ingilis ədəbiyyatı ilə tanış olmayan oxucuda bu ədəbiyyat haqqında geniş təsəvvürlə yanaşı, göstərilən dövr ədəbi mühitinin inkişaf və dəyişikliklərini izləmək imkanı yaradır [128, s.252].

3.2. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının qarşılıqlı ədəbi əlaqələrdəki rolu (Qulamrza Səbri Təbrizinin yaradıcılığı əsasında)

1 aprel 1991-ci ildə Bakıda AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin, “Vətən” Cəmiyyətinin, Azərbaycan Milli Yaradıcılıq Qurumunun və Ankaradakı Azərbaycan Kültür Dərnəyinin birgə təşkil etdikləri Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatına həsr olunmuş ilk Beynəlxalq elmi simpoziumun birinci [plenar] iclası olmuşdu. 5 gün davam edən simpozium göstərdi ki,

Azərbaycan öz sərhədlərindən kənarda yaranmış ədəbiyyatına, mədəniyyətinə, ictimai-siyasi təfəkkür bacarığına heç vaxt biganə qalmamışdır. Bu simpozium ədəbi-elmi ictimaiyyətin diqqətinin bu mövzuya yönəldilməsində, sözügedən istiqamətdə araşdırmaların aktuallığının və zəruriliyinin əsaslandırılmasında və onlara müəyyən təkan verilməsində mühüm rol oynadı.

2013-cü ildə AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda yaradılmış Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı şöbəsinin təşkilatçılığı ilə 2016-cı il oktyabrın 10-11-də keçirilmiş “Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı: reallıqlar, problemlər, vəzifələr” mövzusunda II Beynəlxalq elmi konfrans da milli mühacirətşünaslığımızın son illərdəki diqqətəlayiq uğurlarından oldu. Konfransın təşkilatçılarından olan Nikpur Cabbarlının dediyi kimi: *“1991-ci ildə Bakıda keçirilmiş ilk simpoziumdan 25 il sonra baş tutan bu tədbir, eyni zamanda, Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpasının 25 illiyinə həsr edilən tədbirlər silsiləsinin tərkib hissəsi kimi düşünülmüşdü. Beynəlxalq standartlar səviyyəsində keçirilən II konfransa Azərbaycandan 21, Türkiyədən isə 4 iştirakçı qatılmışdır. Plenar iclasdan sonra 3 bölmədə davam edən konfransda Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının toplanılması, nəşri, tədqiqi, təbliği və tədrisi ilə bağlı aktual problemlərə həsr olunmuş məruzələr dinlənilmiş, səmərəli müzakirələr olmuşdur. Konfransın ikinci günü “Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı kitabxanası” kitablar seriyasının “Məhəmməd Əmin Rəsulzadə” cildinin təqdimat mərasimi də keçirilmişdir. Heç şübhəsiz, sözügedən konfransın Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının tədqiqi perspektivləri baxımından əhəmiyyəti böyük olacaqdır. Belə ki, konfransda müstəqillik illərində bu istiqamətdə görülmüş işlər təhlil edilmiş, sahənin uğurları və problemləri təsbit olunmuş, qarşıda duran vəzifələr dəqiqləşdirilmişdir*[26, s.14].

Zaman bu fikrin düzgünlüyünü sübut etdi. Bu sahədə yeni əsərlər, yeni ideyalar, yeni görüşlər baş tutdu, prioritet istiqamətlər təyin olundu. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının tədqiqi perspektivlərindən bəhs edilərkən bu zəngin irsin çoxcildli “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”nin uyğun cildində əksi ilə bağlı spesifik problemlərə xüsusi diqqət yetirildi və yetirilir.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun uyğun şöbəsində nəşrə hazırlanan “Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı

kitabxanası” seriyasının mühacirətşünaslığa marağı artırmaq, bu yöndəki tədqiqatlar üçün sanballı biblioqrafik baza yaratmaq məqsəd kimi qarşıda durur. Məhz bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpası humanitar və ictimai elmlər qarşısında yeni inkişaf perspektivləri açmışdır. Keçmiş sovetlər dönəmindəbəzi ideoloji-siyasi mülahizələrlə əlaqədar olaraq dövrə və xalqın mənafeyinə zidd olan bir çox məsələlərin düzgün və real araşdırılması, həlli və tədqiq edilməsi üçün hər yöndə obyektiv və münbit zəmin yaratmışdır. Sonda Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının toplum halında toplanması, nəşri və tədqiqi istiqamətində bir sıra diqqətəlayiq işlər görülmüşdür. Həmin işlərin böyük əksəriyyətindən müxtəlif məzmununda yazılan əsərlərdə, məqalə və monoqrafiyalarda bu mövzu ilə bağlı geniş bəhs edilmişdir[26; 27; 56; 129; 130 və s.].

Onu da qeyd edək ki, bu sahədə görülmən işləri hələ yetərincə qənaətbəxş hesab etmək düzgün sayılmaz. Çünki bu istiqamətdə xeyli sayda görülməyən işlər hələ öndədir. Bu baxımdan böyük məsuliyyətin əsas yükünü öz üzərinə götürəcək bir şöbənin – AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda 2013-cü ildə Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı şöbəsinin yaradılmasının vacibliyini əsas şərt kimi səciyyələndirmək olar.

Şöbənin yaradılmasından ötən dövrdə şöbə əməkdaşlarının bir neçə kitabı, çoxsaylı elmi və elmi-publisistik məqalələri işıq üzü görmüşdür. Nikpur Cabbarlının “XX əsr Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı (türkdilli örnəklər əsasında)” monoqrafik tədqiqatı ədəbi mühacirətşünaslığımız sahəsində vaxtında yazılmış bir əsər kimi qiymətləndirildi (Elçin). Azərbaycan Respublikası Prezidentinin uyğun sərəncamlarına əsasən, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin 130, Əli bəy Hüseynzadənin 150 və Ceyhun Hacıbəylinin 125 illik yubileyləri ilə əlaqədar olaraq, bir sıra elmi və elmi-təşkilati tədbirlər təşkil olundu.

2016-cı il oktyabrın 11-də AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elektron akt zalında “Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı kitabxanası” kitablar seriyasının “Məhəmməd Əmin Rəsulzadə” cildinin, 2018-ci il fevralın 7-də isə növbəti kitabın - görkəmli yazıçı-publisist, tərcüməçi, nəşir və ictimai xadim Ceyhun Hacıbəylinin “Seçilmiş əsərləri”-nin təqdimat mərasimləri keçirildi.

Qeyd etdiyimiz kimi, ədəbi əlaqələrin qarşılıqlı təsiri prosesində milli mənəvi

sərvətlərimizin ingilis dilinə tərcüməsi ilə yanaşı, onun ciddi elmi tədqiqinin rolu daha böyükdür. Bu baxımdan Azərbaycanın milli müstəqilliyi dövründə tədqiqatçıların bu sahəyə xüsusi diqqət yetirməsi və milli ədəbiyyat nümunələrimizin ingilis dilinə edilmiş tərcümə materialları bazasında tədqiqatı onu təmsil edən bir çox ədəbi şəxsiyyətlərin uzun illik bir qütbət həyatı yaşadığını, fəqət bu şəxsiyyətlərin ədəbi-kulturoloji fəaliyyətlərinin bəhs olunan dövrdə genişləndiyindən xəbər verir. Bu məsələni xüsusi vurğulayan prof. Vaqif Sultanlınınhaqlı olaraq Azərbaycan ədəbiyyatının əsas qollarından biri olan mühacirət ədəbiyyatının ədəbi-şəxsiyyətlərinin yaradıcılıq irsinin tədqiq olunmasının vacib olduğunun gündəmə gətirilməsi fikri təsadüfi deyildir[130].

Biz isə elə düşünürük ki, Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının yaradıcılarının ən mühüm missiyasından biri onların mühacir olduğu ölkələrdə həmin ölkənin ədəbiyyatı ilə Azərbaycan ədəbiyyatı arasında mədəni və mənəvi körpünün yaradılmasıdır. Bu baxımdan mühacirət ədəbiyyatını qarşılıqlı ədəbi əlaqələrin ən güclü vasitəsi olduğunu da qeyd etmək lazımdır.

Prof. V.Sultanlının qeyd etdiyi kimi, *“Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının çağdaş mərhələsi yanr baxımından zəngin və rəngarəngdir. Mövcud ədəbi nümunələr içərisində poeziya, nəsr, dramaturgiya, tənqid və ədəbiyyatşünaslıqla bağlı əsərlərə təsadüf olunmaqdadır. Mühacirətin poetik irsi Həmid Nitqi, Məhəmmədali Mahmud, Qulamrza Səbri Təbrizi, Əlirza Miyanalı və başqa imzaları əhatə etməkdədir. Onların əsərləri ədəbiyyatımıza yeni mövzu və çalar gətirmiş, onu üslub baxımından zənginləşdirmişdir”* [130, s.11].

Adları çəkilən müəlliflər sırasında 85 yaşını haqlayan, Şotlandiyada Edinburq və Azərbaycan Respublikasında Bakı Dövlət Universitetinin professoru vəzifəsində çalışmış Qulamrza Səbri Təbrizi öz geniş fəaliyyət arealı ilə seçilir. Qulamrza Səbri Təbrizi aşağıdakı monoqrafik nəşrlərin müəllifi kimi tanınır: “Vilyam Bleykin cənnəti və cəhənnəmi” (“The Heaven and Hell of William Blake”, London - New York, 1973), “İran: bir uşağın xatirəsi, bir böyüyün təcrübəsi” (“Iran: A Child’s Story, a Man’s Experience”, Edinburgh - New York, 1989), “Vətən həsrəti” (Bakı, 1993) “Mənim iki dünyam” (Bakı, 1997), “Həyat fəlsəfəsi” (Bakı, 1997), “Fikir dalğaları” (Bakı, 1997), “Baxışlar, düşüncələr, arzular” (Bakı, 1999), “Sönməz ocaq” (Bakı, 2001), “Seçmə

şeyrlər” (Bakı, 2002), “Ümid çırağı” (Bakı, 2003), “Qürbət harayı” (Bakı, 2003), “Xudafərin” (Bakı, 2005), “Sahilsiz dəniz” (Bakı, 2009) və digər kitabları müəllifin mühacirət ədəbiyyatının qədim tarixi ənənələrini ötən əsrin ikinci yarısında və yeni əsrin əvvəllərində ləyaqətlə davam etdirən müasir dövrün məhsuldar yazarı kimi böyük xidmətləri olduğunu göstərir.

Onu əlavə edək ki, dünyanın ayrı-ayrı universitetlərində Böyük Britaniya və Şərq ədəbiyyatlarından mühazirələr oxumuş Qulamrza Səbri Təbrizi 1989-1990-cı illərdə Böyük Britaniyada “Odlar ölkəsi” adlı türk və fars dillərində aylıq qəzetin nəşrində Azərbaycan ziyalıları Məhəmmədəli Mahmudla birgə fəaliyyət göstərmiş, Azərbaycan mədəniyyəti, ədəbiyyatı və həqiqətləri haqqında müxtəlif yazıların müəllifi kimi çıxış etmişdir.

Mərhum tədqiqatçı alim Nazim Rizvanın Qulamrza Səbri Təbrizinin “Qürbət harayı” adlı kitabına yazdığı “Poeziyanın qürbət harayı” başlıqlı ön sözdə şairin şeyrlərindəki qürbət harayı ilə onun uzun illər məskunlaşdığı Böyük Britaniyada, xüsusilə Qərbi Şotlandiyanın coğrafi çevrəsində yerləşən Arran adasının adında Azərbaycanın qədim Aranının paralelizmini hipoteza kimi diqqətə çəkir. O yazırdı: *“Şair (Qulamrza Səbri Təbrizi – İ.Q.) qürbətdə milli varlığını o qədər düşünür ki, hətta Qərbi Şotlandiyada, Atlantik okeanı sahilində dayanıb qayalı, qumlu Arran adasını seyr etdiyi zaman öz Vətənin şimal bölgəsi olan qədim Aranı yada salır, onun qüdrətini, əbədi-əzəli dilini xatırlayır. Axı, Aran-Əran “ərlərin yeri” deməkdir. Qəribə deyilmi? Axı məşhur səyyah-alim Tur Heyerdal demişkən, min illər əvvəl avarlı qayıqla şimala köçən azəri türkləri bu adaya da ad qoya bilərdilər”*[120, s. 7].

Britaniya romantik ədəbiyyatında poetik sözü ilə romantik ədəbi cərəyanının özül daşını qoyan Vilyam Bleyk (William Blake, 1757-1827) poeziyası haqqında alim tədqiqatçı polemikasını yaradan Qulamrza Səbri Təbrizinin monoqrafiyasının “Giriş” hissəsində aşağıdakı alim mühakiməsinə diqqət yetirək: *“Vilyam Bleyk ədəbiyyat və incəsənətdə bir tapmacadır, bəziləri üçün o [mistikdir] sufidir, özünün şəxsi “Cənnət” və “Cəhənnəm”inə sözlə gələn bir sufidir. Bəziləri onu mövcud sosial sistemə qarşı mübarizədə çılğın bir şəxs kimi görür. O, özünün inqilabi ideyalarını qəribə obraz və simvollarla əsərlərində verə bilir. Bleyk həqiqətdə sufi deyildir. Onun sosial tənqidi və*

inqilabçılığı Cakob Branovskinin “Maskasız adam” və David Erdmanın “Bleyk: Peyğəmbərlər imperiyaya qarşı” əsərlərində çox güclü şəkildə nümayiş etdirilir. A.L.Morton “Ədəbi ayələr” əsərində göstərir ki, Bleykin simvolizmi [rəmzləri] ingilis inqilabının sol qanadının solunu yaşayan “Yerusəlim” cərəyanı haqqında obrazlı şəkildə özül tapdığını göstərir”[233, s. 7].

Edinburq Universitetinin professoru kimi fəaliyyət göstərən Azərbaycan türk alimi Qulamrza Səbri Təbrizi yalnız tədris sahəsində deyil, eləcə də elmi arealda bir sıra tədqiqat əsərlərinin müəllifi kimi Böyük Britaniyada yaxşı tanınır.

Qulamrza Səbri Təbrizinin həyat-fəaliyyətinə həsr olunmuş Sabir Nəbioğlunun “Əsrin övladı” [115] əsərinə Azərbaycanın xalq şairi Balaş Azəroğlunun yazdığı müqəddimədə bir vaxtlar Şotlandiyada Edinburq Universitetində çalışmış, əsl Təbriz şəhərindən olan azərbaycanlı alim və tərcüməçi Qulamrza Səbri Təbrizinin yaradıcılığını geniş xarakterizə etmiş və demişdir ki, “*Qulamrza Səbri Təbrizinin “Vilyam Bleykin dialektik fikri: ədəbi və sosial görüşləri” doktorluq işi kitab şəklində (“Vilyam Bleykin cənnət və cəhənnəmi”) kitabı ingilis dilində Londonda “The Heaven and Hell of William Blake” adı ilə nəşr olunmuşdur – İ.Q.) yayıldıqdan sonra elm aləmi üçün o qədər də xarakterik olmayan belə bir mülahizə İngiltərəni dolaşmağa başladı: Bu Qulamrza Səbri Təbrizi kimdir ki, Şərqdən gəlib Bleyki bizim özümüzə tanıtırdır?” [21, s. 4].*

Prof. Qulamrza Səbri Təbrizi Londonda nəşr etdirdiyi “Canla könlün vəhdəti” (“The Unity of Body and Soul”) adlı şeirlər kitabına yazdığı “Ön söz”də düşündürücü məqamlara münasibətini aşağıdakı kimi açıqlamışdır: “*Buna görə də onu deyə bilərəm ki, könüllə can qovuşmasa, ya da Şərqlə Qərb birləşməsə, qloballaşmanın qeyri-mümkünlüyü də yanlış olardı və onunla bağlı fəlsəfinin izlənilməsinin davam etdirilməsi də səhv yola apara bilər*”[235, s.4].

Böyük Britaniyada Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının tanınmış simaları sırasında Turxan Gənceyi, Həmid Nitqi, Məhəmmədəli Mahmud, Nigar Həsənzadə, Qulamrza Səbri Təbrizinin elmi, ədəbi, poetik əsərlərinin ədəbi-kulturoloji arealda mühüm və aktual əhəmiyyət kəsb etdiyini söyləmək olar. Doğrudan da, qürbət bir ölkədə yaşayan, ömrünün sonunadək bu ayrılığın əzabını çəkən və daima vətən eşqi, vətən sevgisi ilə yazıb-yaradan bu şairlərin yaradıcılığını araşdırmaq, tədqiq etmək vacibdir və gərəklidir.

Hər bir ədəbi şəxsiyyətin öz dünyası var. Məhz bu dünyaya uzaqdan nəzər yetirdikdə onların qərrib ölkələrdə nələr keçirdiyinin şahidi olmaq çətindir, lakin əsərlərinə nüfuz etdikdə bu mənzərə hamı üçün aydın olur. Onu da qeyd edək ki, mühacirət həyatı keçirən hər bir Azərbaycan vətəndaşı eyni zamanda yaşadığı ölkənin adət-ənənəsini, mədəniyyətini əks edən nəzm və nəsr əsərləri qərb-şərd dünyası arasında bir əlaqə yaradan vasitədir. Ona görə də bu ədəbiyyatı dərinlən öyrənmək və tədqiq etmək zəruridir.

Klassik irsin ən tanınmış tədqiqatçılardan biri olan Turxan Gənceyinin orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı yazdığı silsilə məqalələr bu gün də öz dəyərini lazımınca almamışdır. Eləcə də Həmid Nıtqının saysız məqalələri mühacirət ədəbiyyatını öyrənmək baxımından faydalı sayıla bilər.

Ömrünün çox illərini qütbətdə keçirən və çox dəyərli əsərlər yazan Qulamrza Səbri Təbrizinin əsərlərinin doğma dilimizə tərcümə edilməsi də vacib bir məsələ kimi qarşıda durur. Xüsusilə, onun Böyük Britaniyada yaşadığı çağlarda ingilis dilində nəşr etdirdiyi monoqrafik əsər olan “Vilyam Bleykin cənnəti və cəhənnəmi” (“The Heaven and Hell of William Blake”.London, New York, 1973) [233] və yaxud “İran: bir uşağın xatirəsi, bir böyüyün təcrübəsi” (Iran: A Child’s Story, a Man’s Experience”, Edinburgh –new York,1989) [234] əsərlərinin doğma dilimizdə səslənməsi qütbət eldə yaşayan bir şairimizin varlığından, keçirdiyi yaşantıdan xəbər verir.

Şairin 2002-ci ildə London şəhərində qələmə aldığı “Senceyms parkında” adlı şeirindəməmimi poetik etirafı əslində bir şair ürəyindən qopan nidaya bənzəyir. Həmin şeirin bir yerində oxuyuruq:

*Elə gözəllərimiz var ki,
Vermərəm bir xalını Londona
Elə şairlərimiz var ki,
Alar-satar Şekspiri,
Bayronu, Bleyki.*

[134, s.80]

Hər bir xalqın, millətin ədəbiyyatı zəngin, böyük olur. Qulamrza Səbri Təbrizinin ürək çırpıntılarında doğma Azərbaycan poeziyasına sevgisi, heç şübhəsiz ki, ona ana

südü, sevgisi qədər əziz olan minillik şeir tariximizi, onun klassik şairlərini dərin mütaliə edib öyrənməyi ilə bağlıdır. Elə onun poeziyaya üz tutması da Vətənə olan həsrətindən doğmuş, qidalanmışdır. “Sahilsiz dəniz” şeirlər toplusunda o özü bu haqda deyir: “Dərdlərimdən qaçmaq üçün yalnız şeirə, yaradıcılığa pənah gətirdim. Qaranlıq gecələrdə mənim yar-yoldaşım bir kağız, bir də qələm oldu:

*Tarixin çərxi şairlərin
Haqq səmindən fırlanır.
Şairlərin səsi batırılanda
Tarix dayanır”.*

[136, s.11]

Gənclik illərində – 1964-cü ilin fevralında ingilis qızı Jaklinlə ailə həyatı quran Qulamrza Səbri Təbrizinin “... mənim Jaklin Sparksla evlənməyim Azərbaycanla Böyük Britaniyanı – bu iki uzaq məmləkəti bir-birinə yaxınlaşdırdı” sözlərinin sonrakı yaradıcılıq fəaliyyəti ilə Azərbaycan-Britaniya ədəbi əlaqələrinə xidmətinin yeni qırılmaz trayektoriyasını çəkdiyini söyləmək olar.

Müəllim, alim, şair və ictimai xadim Qulamrza Səbri Təbrizinin sonrakı yaradıcılığında onun yaşadığı Londonda itirdikləri həyat faciəsi də dolğun poetik ifadəsini tapmışdır. Şairin çoxsaylı şeirləri içərisində doğma övladı Leylanın vaxtsız ölümünə həsr etdiyi şeirini olduğu kimi təqdim edirik:

*Gecə –
Londonun başı üstündə ulduzlar,
Qara buludları gözlərinə sıxıb
Hönkür-hönkür ağlayır.
İldırım od çaxan qırmancla
Minillik küçələri dağlayır.
Londonda başıma dağlar yağır,
Mənim dərdim necə dözülməz, necə ağır!
Mən Leylanı itirmişəm.
Qərrib küçələrin nə vecinə ki,
Bir şərqli gözəlin bu dünyaya*

*gözləri qapandı.
Bir şərqli atanın ruhu alışdı,
yandı...
Mən harda ağı deyim,
harda car çəkim
Mən Leylanı itirmişəm.*

[52, s. 161]

Şair Balaş Azəroğlunun “Mənim iki dünyam” kitabının müəllifi Qulamrza Səbri Təbriziyə həsr etdiyi şeirində misraların poetik ovqatında Azərbaycanla Britaniya arasında mənəvi körpünün qurucusu, şair və aliminin yaddaqalan portret cizgiləri diqqəti cəlb edir. Şeirdə oxuyuruq:

*Dumanlı İngiltərədə
Təbrizi düşündün,
Bakını, məni düşündün
Qardaşım Səbri.
İnsan qürbətə düşəndə tükənir səbri.
Bir məhrəm, bir həmdəm istəyir:
Dumanlar içində
Bir günəşli aləm istəyir
Əridə içinə hopmuş
Hicranın buzunu,
Yenidən tapa özünü,
Qayıda cavanlıq qucağına.
Qardaşım Səbri,
Oxudum “İki dünya”nı
Biri günəşli,
Biri dumanlı dünya.
Biri Səhəndli, Savalanlı,
Biri dumanlı dünya.*

[52,s. 94].

Sadə, səmimi, poetik lövhələrin unudulmaz anlarını şair Qulamrza Səbri Təbrizinin həyatında və yaradıcılığında iki dünya ilə birləşdiyini göstərən Balaş Azəroğlunun yekun misralarında oxuyuruq:

*Hər ikisi bir qəlbın naxışdır,
Qəmli çağlarda
Yazmaq yaxşıdır,
Yaratmaq yaxşıdır .*

[52,s. 95].

Azərbaycan- Böyük Britaniya ədəbi əlaqələrində özünəməxsus yeri və xidməti olan Qulamrza Səbri Təbrizinin belə bir mülahizəsində gördüyü işlərin məqsəd və məramı bütün aydınlığı ilə diqqəti çəkir. O yazır: *“Mühacirət sözünün məna yükü çox ağırdır. Bu həyatı yaşamayanlar onu çətin anlar. Mühacir olmaq ikinci dəfə doğrulmaqdır... Mühacirət təkcə vətəndən xaricdə yaşamaqla bitmir. Mühacir gərək vətəninə maraqlarını, dərini-sərini, acısını, şirinini yaşadığı ölkəyə çatdırmağı bacarsın”*[133, s. 170-171]. Həqiqətən də şair bir mühacir kimi öhdəsinə düşən mənsub olduğu xalqı layiqincə təmsil etmiş, onun mədəniyyətini yaymış və istəyinə nail olmuşdur.

Fikrimizcə, elmi ədəbi-bədii yaradıcılığı mühacirət ədəbiyyatına şamil edilən Qulamrza Səbri Təbrizinin söz yaradıcılığında Azərbaycan-Britaniya qarşılıqlı əlaqələrinin konturları az deyildir. Əslində ədəbi əlaqələrin yaradıcısı kimi çıxış edən alim, şair və ictimai xadim hər hansı bir problemdən, yaxud həyat hadisəsindən yazanda istər-istəməz müqayisəli tipoloji təhlil metoduna əsaslanıb öz sözünün, mühakiməsinin təsdiqi yollarını axtarır onların məntiqi cavabını tapır. Onun *“Şərq və Qərb kultürünün vəhdəti və ayrılıqları”* adlı elmi araşdırmasında problemin qoyuluşu və onun elmi həlli xüsusilə diqqəti çəkir.

Bəzi Qərb müəlliflərinin Qərb Qərbdır, Şərq isə Şərq - onların qovuşması, yaxud birləşməsinin qeyri-mümkünlüyünü gündəmə gətirməsi azərbaycanlı alimi narahat etdiyindən o, bu məsələyə aydınlıq gətirərək yazır: *“... 1960-cı ildə mən ingilis şairi, alimi, filosofu və nəqqası Vilyam Bleykin tədqiqinə başladım və neçə ildən sonra anladım ki, bu böyük mütəfəkkir bəşəri düşüncəsinə görə, Şərqi qabaqcıl mütəfəkkirlərinə, o*

cümlədən İmadəddin Nəsimiyə, Cəlaləddin Rumiya, Məhəmməd İqbala yaxındır. Hətta bəzən onların arasında fərq qoymaq belə olmur. Bu nəticəyə gələndən sonra məndə belə bir sual yarandı: Bu necə olur ki, Şərqi Qərbi fəlsəfi baxışları bu qədər bir-birinə yaxındır və onlar necə ortaq şəkildə düşünülər, daha doğrusu, ortaq düşüncəyə gəliblər?”[133, s.72]. Yuxarıda qeyd etdiyimiz araşdırmasında alim öz narahatlığını Şərqi və Qərbi dünyası alimlərinin birgə əməkdaşlığı ilə bağlayır: “... Şərqi və Qərbi alimlərinin vəhdəti-vücudə və insan təxəyyülünə nə qədər etiqadları var və inanırlar”[133,s.74].

“...Amma tarixə real baxanda Avropa və xüsusilə, ingilis imperatorları XVII əsrdən bu yana Hindistan, Orta Şərqi və Afrikani öz əllərinə keçirdilər, o zamandan “şərqşünaslıq” adına universitetlərdə bölmələr, fakültələr, kafedralar yaratmağa başladılar”[133, s.74].

Lakin Şərqi məsələsinin öyrənilməsinin vüsət aldığını qeyd edən alim şərqşünaslıq adı ilə Şərqi ölkələrinin mədəniyyət və ədəbiyyatının çox hallarda siyasət pərdəsi altında damğalandığını, bir çox məsələlərin, o cümlədən Azərbaycan türk ədəbiyyatının fars ədəbiyyatı adı altında təqdim edilməsini ön plana çəkərək bu məsələlərin sanki “şərqşünaslıq” adı ilə yeni bir cəbhə olduğunu göstərir.

Aşağıdakı fikir Qulamrza Səbri Təbrizinin təbliğ etmək istədiyi yeni, pozitiv ideya kimi diqqəti cəlb edir. O yazır: “*Eyni zamanda, düşünürəm ki, nə üçün “qərbşünaslıq” elmi olmasın? Şərqi öyrənilən kimi Qərbi də öyrənilməsin, elə “şərqşünaslıq” olsun? Düşünürəm ki, əgər qərbşünaslığın əsası qoyularsa, Qərbi həqiqi simasını üzə çıxarmaq, Şərqi dövlətlərini istismar etmələrinin əsl mahiyyətini anlatmaq olar*”[133, s.75].

Yuxarıda göstərilənləri yekunlaşdırıb onu qeyd etmək istərdik ki, Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının Qərbi (Britaniya) – Şərqi (Azərbaycan) qarşılıqlı ədəbi əlaqələri çevrəsində mühüm əhəmiyyətli əsərlərinin məzmun və mahiyyəti qarşılıqlı anlaşma arealında həmişə öz aktuallığını qoruyub saxlayacaqdır.

Qərbi və Şərqi ədəbi mühiti arasında sıx elmi əməkdaşlığın yaradılması üçün edilən təşəbbüs xüsusən müstəqillik dövründə peallaşmış, fərəhli haldır ki, bu məqsədlə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası tərəfindən akademik Nərgiz Paşayevanın təşəbbüsü və köməkliyi ilə 2013-cü ildə Oksford Universiteti nəzdində Nizami Gəncəvi

adına Azərbaycanşünaslıq və Qafqazşünaslıq Mərkəzi [252]. [ing. The Nizami Ganjavi Programme for the study of languages and cultures of Azerbaijan and the Caucasus] yaradılmışdır^[11]. Mərkəz Azərbaycanın zəngin tarixi-mədəni irsinin öyrənilməsi və beynəlxalq elmi ictimaiyyətə tanıtmaq məqsədilə Böyük Britaniyada Oksford Universitetinin nəzdində yaradılmış ilk elmi-tədqiqat ocağıdır. Böyük Britaniyada Oksford Universiteti ilə Nizami Gəncəvi Elmi mərkəzi arasında elmi əməkdaşlıq üçün müqavilə bağlanmış və bu müqaviləyə əsasən mütəxəssislərin elmi mübadiləsi üçün lazım olan hər cür şərait yaradılmışdır.

Qeyd olunmalıdır ki, bi əlamətdar hadisə heç də asanlıqla başa gəlməmişdir. Millət vəkili Elmira Axundovanın “525-ci qəzet”ə verdiyi müsahibədən görünür ki, *“Britaniya tərəfi böyük şairin milli kimliyinə münasibətin birmənalı olmamasını bəhanə gətirərək Nərgiz xanımın mərkəzə Nizami Gəncəvinin adının qoyulması təklifiylə dərhal razılaşmayıb”* [11].

2016-cı ildə isə professor Nərgiz Paşayeva Britaniyada təsis edilmiş və rəsmi qeydiyyatdan keçmiş (qeydiyyat nömrəsi 1169381) “Azərbaycan və Qafqazı öyrənən Britaniya Fondu”nun (“The British Foundation for the Study of Azerbaijan and the Caucasus”) Qəyyumlar Şurasının sədri seçilib.

Oksford Universitetinin zəngin kitabxanasında və arxivində işləmək, böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi ilə bağlı zəngin ədəbiyyat əldə etmək üçün bu sahə üzrə mütəxəssislərin cəlb edilməsi də fərəhli haldır. Qısa bir müddət ərzində bu böyük işin ərsəyə çatması yönündə xeyli işlər görülmüş, Oksford Universitetinin və həmçinin Nyu-York Universitetinin professoru Robert Hoylandın birgə köməkliyi ilə həmin Universitetdə Nizami Gəncəvi adına Azərbaycan və Qafqazşünaslıq Elmi Mərkəzinin açılması və fəaliyyət göstərməsi böyük uğurdan xəbər verir. Bu mərkəzin yaradılmasında böyük xidmətləri olan professor Robert Hoyland Qərb və Şərq dünyası arasında sıx elmi əməkdaşlığın yaradılmasında da göstərdiyi fəaliyyətinin nəticəsi kimi həm özü və həm də akademik Nərgiz Paşayeva ən yüksək mükafat olan “Azərbaycan Respublikasının Nizami Gəncəvi adına Qızıl medalı” ilə mükafatlandırılmışlar [243].

Belə bir yüksək mükafata layiq görülən professor Robert Hoyland Bakıda olarkən öz müsahibəsində demişdir: *“Akademik Nərgiz Paşayeva ilə birlikdə belə bir medala*

layiq görülməyimiz bizim gərgin əməyimizə verilən qiymətdir. Bu, xüsusilə professor Nərgiz Paşayevaya aiddir. Çünki o, Azərbaycan tərəfindən gördüyümüz işlərin təşkil olunmasına və həyata keçirilməsinə böyük səylər göstərib. Bundan əlavə, artıq 4 ildir ki, Azərbaycana gəlirəm və məni həmişə burada gülərüzlə, xoş məramla qarşılayırlar. Azərbaycan artıq mənim ikinci evimə çevrilməyə başlayıb. Bu baxımdan belə bir mükafata layiq görülməyimiz mənim üçün xüsusilə çox xoşdur”[243].

Məhz müstəqillik dövrünə təsadüf edilən bu mərkəzin yaradılmasının eyni zamanda elmin müxtəlif sahələrinin araşdırılmasında, indiyədək elmə məlum olmayan sahələrin tədqiq edilməsində də əhəmiyyəti böyükdür.

İlk olaraq qeyd edə bilərik ki, Nizami Gəncəvi Elmi Mərkəzi möhkəm əsası olan və hər iki dövlət tərəfindən rəsmi qəbul edilmiş bir qurumdur. Bu elmi mərkəzdə təkcə şərq dilləri üzrə elmi işlər yox, eyni zamanda müxtəlif sahələrdə də iş aparılır. Xüsusilə, professor Robert Hoylandın təşəbbüsü ilə Azərbaycanın bir çox guşələrində, o cümlədən ən qədim diyarlardan və mədəniyyət mərkəzlərindən sayılan Bərdədə arxeoloji qazıntıların aparılması bir daha Azərbaycan dövlətinin qədim bir diyar kimi dünyada tanındılmasına zəmin yaradar.

Məlumdur ki, Bərdə Roma dövründən İslamın yarandığı dövrədək ən qədim mədəniyyət mərkəzi olmuşdur. Məhz burada arxeoloji qazıntıların aparılması və əldə edilən faktların və materialların eyni zamanda xarici dillərə tərcümə edilərək dünyaya yayılması dövlətimizin qədimliyi haqqında Qərb dünyasında geniş təsəvvür yarada bilər. Bu eyni zamanda iki dövlət arasında – Azərbaycan və Böyük Britaniya arasında elmi mübadilənin genişlənməsinə, hər iki dövlətdən doktorantların və tələbələrin, eləcə də alimlərin birgə iş qurmasına köməklik edir. Əldə edilən elmi nəticələrin istər rus və istərsə də ingilis dilinə çevrilməsi, bu dövlət haqqında dünyada tam təsəvvür yaratmağa şans verir.

Qədim bir diyar olan Bərdədə aparılan arxeoloji qazıntıların və əldə edilən nəticənin professor Robert Hoyland üçün ən maraqlısı dahi şair Nizami Gəncəvinin mənsub olduğu dövrüdür. Çünki çoxlarında belə təsəvvür yaranmışdır ki, XII yüzillikdə hələ Bərdə düşünüldüyü kimi heç də inkişaf etməmişdir. Uzun müddət orada aparılan arxeoloji qazıntıların və arxeoloqların gəldiyi nəticəyə əsasən Bərdənin daha qədim bir

dövrə aid olduğu qənaətinə gəlindi və bu tədqiqatlar indi də davam etdirilir.

Nizami Gəncəvi Elmi Mərkəzinin Oksford Universiteti ilə birgə gördüyü ən mühüm işlərdən biri də Azərbaycanın qədim ərazilərindən olan Qəbələ və Şəmkir şəhərlərində aparılan arxeoloji qazıntılardır. Bu qazıntılarda Azərbaycan arxeoloqları ilə bərabər rus və ingilis tədqiqatçıları da iştirak edir. Əlbəttə, belə işlərin nəticələri, eləcə də qədim Azərbaycanı təmsil edən tarixi sənədlərin ingilis dilinə tərcüməsi çox vacibdir. Çünki bu tərcümələr vasitəsilə bütün Qərbi dünyasının qədim Azərbaycan haqqında müəyyən təsəvvürü yaranır.

Yeri gəlmişkən, Oksford Universitetinin Nizami Gəncəvi Mərkəzi təsis edildikdən dərhal sonra M.V.Lomonosov adına Moskva Dövlət Universiteti Bakı filialında “Oxford Room” adlı xüsusi şöbə yaradılmışdır. Və həmin şöbə Mərkəzlə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən bütün elmi müəssisə və təşkilatların əlaqələrini təmin etmək funksiyasını həyata keçirir [30, s.42].

Böyük Britaniyada yaradılan Nizami Gəncəvi adına Azərbaycan və Qafqazşünaslıq Elmi Mərkəzinin gördüyü işlərdən ən önəmlisi Nizami Gəncəvi haqqında akademik Yevgeni Bertelsin [1890-1957] yazdığı “Böyük Azərbaycan şairi Nizami” [“The Great Azerbaijani Poet, Nizami”] [197] elmi tədqiqat əsərinin ingilis dilinə tərcümə edilməsidir. Elmə məlumdur ki, hələ 1940-cı ildə bu əsər rus dilində işıq üzü görmüşdü. Və eyni zamanda bu əsər heç bir vaxt nəşr edilməmişdi. Bu dəyərli tərcümə ilə bağlı professor Robert Hoyland öz təəssüratını belə bildirir ki, bu iş Elmi Mərkəzin müxtəlif sahələrini əhatə edən əsərlərin rus və ingilis dilinə tərcümə etdiyi ilk uğurlu işdir.

Əlamətdar haldır ki, bu əsərin ingilis dilinə tərcümə edilməsindən az sonra Londonun mərkəzində yerləşən ev muzeyində (4-7 iyun 2017) onun təntənəli təqdimatı keçirildi[244]. Təqdimatda respublikamızın ən nüfuzlu alimləri, akademiklər Akif Əlizadə, Nizami Cəfərov, Nərgiz Paşayeva, Rasim Əliquliyev də iştirak etmişlər. Kitabın tərcüməçisi, Oksford Universitetinin iranşünaslıq professoru, eləcə də Nizami Gəncəvi Proqramının Direktoru Edmund Hersiq “Böyük Azərbaycan şairi Nizami. Həyatı, yaradıcılığı və dövrü” kitabının Yevgeni Bertels tərəfindən hansı mürəkkəb ictimai-siyasi və ideoloji şəraitdə yazıldığı, lakin buna baxmayaraq, müəllifin öz elmi vicdanına sadıq qaldığı, dahi şair-mütəfəkkirin dövrünü, həyatını, dünyagörüşünü onun bilavasitə

yaradıcılığı əsasında araşdırdığı barədə danışdı. O qeyd etdi ki, *“Nizaminin məhz Azərbaycan şairi olduğunu bir daha təsdiq edən bu əsər nə qədər akademik məzmun daşısa da, eyni zamanda hər kəs üçün anlaşılqlı olacaq sadə bir dildə qələmə alınmışdır. Doğrudur, Nizami dahi şairdir, ancaq demək olmaz ki, onu Qərbi Avropada yaxşı tanıyırlar... Odur ki, professor Nərgiz Paşayevanın təşəbbüsü ilə həyata keçirilmiş bu tərcümə-nəşr öz xeyirxah intellektual-mədəni missiyasını layiqincə yerinə yetirəcəkdir”*[29, s.35-36].

Əsərin ingilis dilinə tərcümə edilməsi eyni zamanda böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəviyə də böyük töhfədir. Çünki dünya şöhrətli şairin ədəbi irsi, yaşadığı tarixi dövr, mənsub olduğu xalqın mədəniyyəti, adət-ənənəsi ilə bütün Qərb dünyası tanış olacaqdır. Bu gün də bir çox qərb ölkələrində orta əsr fars dilində yazan Azərbaycan şairlərimiz, o cümlədən Xaqani Şirvani, Fələki Şirvani və eləcə də Nizami Gəncəvi yanlış olaraq fars şairi kimi tanınılır. Məhz bu baxımdan Bertelsin *“Böyük Azərbaycan şairi Nizami”* əsərinin ingilis dilinə tərcümə edilməsi çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Tərcümə edilmiş əsər Avropanın, eləcə də Londonun ən çox tanınmış kitabxanalarına təqdim edilmişdir ki, bu da ingilis oxucularının bu əsərlə yaxından tanış olmalarına imkan vermişdir. Sonrakı mərhələdə böyük Nizamiyə həsr edilmiş digər əsərlərin də ingilis dilinə tərcümə edilməsi təbii ki, nəzərdə tutulmuşdur.

Onu da qeyd edək ki, ən dəyərli alimlərin iştirak etdiyi bu təqdimatda Nizami Gəncəvinin əsərlərini, xüsusilə son dövrlərdə *“Yeddi gözəl”* poemasını ingilis dilinə tərcümə edən görkəmli şərqşünas, fars və ərəb dilinin gözəl mütəxəssisi professor Guliya Skott Meysami də iştirak etmişdi. Qonaqlara, eləcə də kitabın ərsəyə gəlməsində yaxından iştirak edən dəyərli insanlara böyük məmnuniyyət hissi ilə yanaşan və təşəkkür edən akademik Nərgiz Paşayeva öz çıxışında demişdir: *“Bizim məqsədimiz Nizaminin, məhz onun dahi yaradıcılığının etik-estetik qayəsinə uyğun olaraq təqdim və təsdiq etməkdir. Şeyx Nizami heç bir zaman parçalayıcı, ixtilaf yaradan fiqur olmayıb və ola da bilməz. Çünki onun yaradıcılığı insanları və məmləkətləri birləşdirici qüvvəyə malikdir. Nizamiyə görə, müxtəliflik qaçılmaz və obyektivdirsə, deməli, bir araya gəlmək bacarığı və istəyi də, vəhdətə can atmaq arzusu da inkarsız, labüd və mütləqdir”*[245].

Kitabın redaktoru, professor Edmund Herzik Mərkəzin yaranmasının çox böyük

əhəmiyyət daşıdığını qeyd edərək demişdir: *“Bu gün Nizami dünyada məşhurdur. Bu, həm yaradıcılıq baxımdan belədir, həm də cismani baxımdan. Nizami adı Azərbaycanda ən geniş yayılmış adlardan biridir... Nizaminin adı bu gün də alimlərimizin, akademiklərimizin adlarında yaşayır və ona görə də mən bu hadisəni rəmzi hesab edirəm... Əminəm ki, bu Mərkəz zaman keçdikcə daha müsbət nailiyyətlər əldə edib yeni töhfələr verəcək”*[265].

Biz də ingilis alimi, professor Edmund Herzikin bu niyyətini alqışlayır və inanırıq ki, İngiltərənin paytaxtı qədim London şəhərində yaradılmış bu müqəddəs ocaq, Nizami Gəncəvi adına Azərbaycan və Qafqazşünaslıq Elmi Mərkəzi bundan sonra daha gözəl nailiyyətlərə imza atacaq.

Dissertasiyamızın sonunda biz də öz tərəfimizdən Azərbaycan – Böyük Britaniya ədəbi əlaqələrinin inkişafına kiçik bir töhfə kimi ingilis yazıçısı, publisisti, tənqidçisi və filosofu, 50-yə yaxın roman, esse, şeirlər və digər əsərlərin müəllifi olan Aldus Leonard Hakslinin [26 iyul 1894-22 noyabr 1963] bir əsərinin ingilis variantı ilə yanaşı bizim tərcüməmizdə Azərbaycan variantını da təqdim edirik. “Perblossom Qarğaları” adlı bu novella 1944-cü ildə yazılmış və ilk dəfə 1967-ci ildə Barbara Kuninin illüstrasiyaları ilə “Rendom Haus” nəşriyyatı tərəfindən çap olunmuşdur.

2011-ci ildə həmin kitab Sofi Blekxollun illüstrasiyaları ilə “Abrams Books for Young Readers” nəşriyyatı tərəfindən Londonda təkrarən nəşr edilmişdir. Bizim tərcüməmiz həmin nəşrdən edilmişdir və ümid edirik ki, digər tərcümələrimizlə yanaşı yaxın zamanda çap olunaraq oxuculara çatdırılacaqdır.

Aldous Huxley

The Crows of Pearblossom

Abrams Book for Young Readers London

Illustrated Sophie Blackall

“Once upon, a time there were two crows who had a nest in a cottonwood tree at Pearblossom.”

At the bottom of the tree lived a Rattlesnake. He was very old and very big and when shook his rattles the noise was so loud that it could be heard by the children school

in Littlerock.

Most of the time he slept but every afternoon punctually at half past three o'clock, he used to crawl out of his hole, climb the tree and look into the crow's nest. If there was an egg in the nest-which generally there was-he would swallow it in one mouthful, shell and all. Then he crawled back into his hole and went to sleep again.

When Mrs. Crow came back from the store where she went every afternoon to buy her groceries, she would find the nest empty. "What can have happened to my darling little egg?" she would say as she hunted high and low. But she never found it: so after tea she laid another one. This had gone on for a long time when, one day, Mrs. Crow came home earlier than usual and caught Mr. Snake in the act of swallowing her latest egg.

"Monster!" she cried. "What are you doing?"

Speaking with his mouth full, the snake answered: "I am having breakfast." And he down the tree and went to into his hole.

When Mr. Crown came home that evening from Palmdale, where he worked as Assistant Manager in the drugstore, he found his wife looking very pale and haggard, pacing up and down the branch outside their nest.

- "What is the matter, Amelia?" he said. "You look quite ill. You haven't been overeating again, have you?"

"How can you you be so coarse and unfeeling?" Mrs. Crow burst out. "Here am I, working myself to the bone for you: when I am not working, laying a fresh egg every single day- except Sundays, of course, and public holidays- two hundred and ninety-seven eggs a year, and not a single chick hatched out. And when I think of that dreadful snake, I go all of a tremble."

"Snake?" said Mr. Crow. "What snake?"

"The one that ate all my darling little eggs," said Mrs. Crow and ones again burst into tears.

When at last she was able to explain what had happened, Mr. Crow shook his head. "This is serious," he said. "This is the sort of thing that somebody will have to do something about."

“Why don’t you go down into the snake’s hole and kill him?” asked Mrs. Crow.

“Somehow, I don't feel that that's a very good idea,” Mr. Crow answered.

“Abraham, you're scared!” said Mrs. Crow.

“Scared?” repeated Mr. Crow. I never said I was scared.

All I said was that I didn’t think your idea was a very good one. Your ideas are seldom good, I may add. That' s why I shall go and talk to my friend Owl. Owl' s a thinker. His ideas are always good.”

So he flew off to the tall poplar in Mr. Yost’s garden, where Old Man Owl had his home. Old Man Owl, who worked on a night shift and slept all day, was just getting up when Mr. Crow knocked at his door.

“Come in, Abraham,” he said. “Excuse my being in bedroom slipping.”

Mr. Crow took a seat, and while Old Man Owl shaved and combed his feathers, he told him the whole story.

“Well,” said Old Man Owl, when he had finished, “there is obviously only one thing to be done.”

“What is that?”

“Wait and see.”

And with that, Old Man Owl opened the door and flew down into the middle of Mr. Yost' alfalfa patch, which had been irrigated that day and was still quite wet. “Oh, it's all muddy,” said Mr. Crow as he landed beside his friend.

“Abraham, you talk too much,” said Old Man Owl. “Keep your beak shut and do exactly what I do. “So saying, he took a big handful of mud and began to shape it into the form of egg. Mr. Crow did the same, and when they had finished, Old Man Owl flew up to the roof of Olivia’s house, just where the chimney came up from the living room. The stove was burning and the chimney was very hot. Old Man Owl dropped the two eggs into an old can and placed the can on top of the chimney.

Then the two friends flew back to Owl’s house and had supper. By the time they had finished washing up and listened to the evening concert on the radio, it was ten o’clock and the moon was shining brightly over the mountains.

“I guess those eggs will be cooked by now,” said Old Man Owl.

So they flew back again to the chimney, and sure enough, the clay eggs had baked though and through and were hard as stone.

“What colour are your wife's eggs?” asked Old Man Owl.

“Pale green,” said Mr. Crow, “with small black spots.”

Well, it’s lucky that Siggy has been doing some painting around the place,” said Old Man Owl.

And, taking the can with the eggs, he flew down to the table outside the kitchen door where there several pots of paints and some brushes. When the eggs had been painted so as to look exactly like real eggs, Old Man Owl and Mr. Crow dried them over the chimney, and then, about midnight, when the paint was quite hard, they flew back to the old cottonwood tree, where Mrs. Crow was impatiently waiting for them.

“Well, she cried, which one of you has decided to go down the hole and kill the snake?

Neither of us,” said Mr. Crow.

“Neither of you?” screamed Mrs. Crow. “Then must two hundred and ninety-seven of my darling eggs disappear down that vile serpent's throat? Must my heart go on being broken, day after day, forever?”

“Amelia,” said Mr. Crow, “you talk too much. Keep your beak shut and get out of your nest.”

Mrs. Crow did as she was told and Old Man Owl took the eggs out the can and placed in the nest. “What are those for?” asked Mrs. Crow.

“Wait and see” said Old an Owl; and with that he flew off toward Llano, where he had an appointment with a friend to go gopher hunting.

Next Afternoon Mrs. Crow went down to the store as usual to do her shopping. While she was gone, Mr. Snake woke up and feeling hungry, came gliding out of his hole, up the tree, and along the branch to Mr. and Mrs. Crow' s nest.

“Two eggs today!” he said; nyum-nyum. And he smacked his lips, for his mother neglected his education and he had very bad manners. Then he stuck out his neck and swallowed the two eggs whole, first one and then the other.

After that at he stretched himself along the branch in the sunshine and began to sing a little song.

I cannot fly- I have no wings;

I can not run- I have no legs:

But I can creep where the blackbird sings

And eat her speckled eggs, ha, ha,

And eat her speckled eggs.

Suddenly he broke off. "Those eggs must have had very thick shells." he said to himself. Generally, they break before they even get to my stomach. But this time it seems to be different. All at once he began to have the most frightful stomach-ache. "Ow," he said. "Ooh, aie, eeh." But the stomach-ache only got worse anti worse. "Ow, ooh, aie." Mr. Snake began to writhe and wriggle and twist and turn.

And he twisted and turned so much that without knowing what he was doing, he tied his neck in a running bowline knot around a branch and couldn't get loose again. But his tail was still free, and he went on lashing about with that.

And he lashed so furiously, he coiled and corkscrewed into such complicated convulsions that at last he got his tail up in a clove hitch around another branch of the tree. So there he was and the harder he tried to get loose, the tighter the knot became. And all the time the clay eggs in his insides were giving him the most excruciating stomach-ache.

By and by Mrs. Crow came back from the store, and at first, when she saw the snake, she was frightened. But-as soon as she noticed how tightly he had tied himself up she felt very brave and proceeded to give the snake a very long lecture on the wickedness of eating other people's eggs.

Since that time Mrs. Crow has successfully hatched out four families of seventeen children each. And she uses the snake as a clothesline on which to hang the little crows' diapers[191].

OLDOS LEONARD HAKSLİ PEARBLOSSOM QARĞALARI

Biri var idi, biri yox idi. Bir zamanlar iki qarga var idi və bu qarğaların Pearblossomda qovaq ağacının təpəsində yuvaları var idi. Qovaq ağacının altındakı yuvada isə Zıncırovlu ilan yaşayırdı. Bu ilan çox qoca və çox da böyük idi. O öz

zınqrovlarını tərpəyəndə elə gurultulu səs çıxarırdı ki, hətta Littlerok məktəbindəki uşaqlar da onu eşidirdi.

Günün çox vaxtını o yatırdı, amma hər gün günorta saat üçün yarısında ilan öz yuvasından çıxır, sürünərək ağaca qalxır və qarga yuvasına baxırdı. Yuvida yumurta olanda ilan onu bütöv, qabıqlı-qabıqlı udub sonra geriye, öz yuvasına qayıdıb yenidən yatırdı.

Xanım Qarga hər gün günorta vaxtı getdiyi alış verişdən geri qayıdanda yumurtanın yuvadan yox olduğunu görürdü. “Mənim sevimli balaca yumurtam necə olub, onun başına nə gəlib?”- deyərək o, ağacın ətrafında yuxarı - aşağı ucaraq yumurtanı axtarırdı. Amma hər dəfə olduğu kimi o, yumurtanı tapa bilməyərək yeni yumurta yumurtlayırdı.

Bu hal xeyli müddət beləcə davam etdi. Nəhayət bir gün xanım Qarga yuvasına hər dəfəkindən tez qayıtdı və İlanı öz yuvasında sonuncu yumurtanı udarkən gördü.

“Canı!” deyərək xanım Qarga qışqırdı, ağladı. “Sən nə edirsən?”

Agzı dolu ilan cavab verdi: “Görmürsən, səhər yeməyi yeyirəm.” Bu sözləri deyərək ilan sürüşüb öz yuvasına girdi.

Cənab Qarğa Palmdeyde əczacı köməkçisi işləyirdi. Axşam işdən evə qayıdanda o öz həyat yoldaşını rəngi qaçmış, halsız vəziyyətdə yuvada o baş bu başa çırpınarkən gördü.

- Nə olub, Ameliya? - deyərək o soruşdu. Sən çox xəstə görünürsən. Düşünürəm, sən yenə çox yemək yemirsən ki?

- Sən necə belə kobud və duyğusuz ola bilirsən?- deyərək Xanım Qarga qəzəblə dilləndi. Mən bütün günü səhərdən axşama kimi işləyirəm, özümü sənə üçün həlak edirəm. İşdə olmayanda isə hər gün yeni yumurta yumurtlayıram. Əlbətdə şənbə- bazar günlərindən, birdə bayramlardan başqa. Bu ilə 277 yumurta edir, amma çox təəssüf ki, bir dənə də balamız yoxdu. Və mənim yadıma o dəhşətli ilan düşəndə mən qorxudan tir-tir əsirəm.

- İlan? Nə ilan? - deyərək Cənab Qarğa soruşdu.

- Mənim bütün yumurtalarımı udan ilan - deyərək Xanım Qarga təzədən ağlamaya başladı.

Bir müddətdən sonra Xanım Qarga özünə gəlib hər şeyi danışdıqdan sonra Cənab Qarğa dedi: “Bu çox ciddi məsələdi. Bu halı aradan qaldırmaq üçün nəsə etmək lazımdır.”

- Niye sən ilanının yuvasına düşüb onu öldürməyəsen? – deyə Xanım Qarga soruşdu.
- Məncə bu elə də yaxşı fikir deyil - deyə Cənab Qarga cavab verdi.
- Avraham, sən qorxursan?!

- Qorxuram? Cənab Qarga təkrarladı.: Qorxuram? Mən qorxduğumu demədim! Dediym təkcə bir şey var, sənin ideyan o gədər də yaxşı deyil. Demirəm bütün ideyaların pisdır, bəzən çox yaxşı fikirlərin olur. Bu məsələyə görə isə mən öz dostum Bayquşun yanına gedəcəm və onunla məsləhət edəcəm. O, çox ağıllıdır. Onun fikirləri həmişə yaxşı olur.

Beləliklə, Cənab Qarga Cənab Yostanın bağında uca qovaq ağacında yaşayan yaşlı bayquşun yuvasına ucdı. Qoca Bayquş bütün gecəni işləyir, gündüz isə yatırdı. Amma Cənab Qarga onun qapısını döyəndə o yuxudan oyandı və qapını acdı.

- Xoş gəlmisən Abraham, yatdığımıza görə üzr istəyirəm. Cənab Qarga içəri girdi. Qoca Bayquş üzünü gırxana, tüklərini darayana kimi, Cənab Qarga baş verən bütün əhvalatı ona danışdı.

- Deməli belə - deyə Qoca Bayquş dilləndi. Bu vəziyyətdə ediləsi yalnız bir şey var.
- Nə? – Cənab Qarga soruşdu.
- Səbrin olsun, görərsən - deyə Qoca Bayquş cavab verdi.

Bu sözləri deyib Qoca Bayquş qapını açıb Cənab Yostun bağına endi. Bu gün Cənab Yost təzəcə qarayonca əkmışdi və şumlanmış torpag hələ də nəm idi.

- Bura bütün palçıqdır, - deyə Cənab Qarga Qoca Bayquşun yanına qonaraq söyləndi.
- Abraham, sən çox danışırısan. Dimdiyini yum və mən nə edirəmsə eynisini et - deyə qoca Bayquş cavab verdi.

Bu sözləri dedikdən sonra Qoca Bayquş bir topa palçıq götürdü və onu yumrulayaraq yumurtaya oxşatdı.

Cənab Qarga da eynisini etdi və işini bitirdikdən sonra Qoca Bayquş palçıqdan düzəlmiş yumurtanı götürüb uçdu və Olivin evinin damına qondu. Evin qonaq otağının damında yanan sobanın bacası görünürdü. Baca çox isti idi. Qoca Bayquş palçıqdan düzəlmiş yumurtaları köhnə bir qaba yerləşdirdi və qabı bacanın üstünə qoydu.

Sonra iki dost Qoca Bayquşun yuvasına qayıdaraq şam etdilər. Onlar yeməyi yeyib, yığışdırıb radioda konsertə qulaq asana qədər artıq hava qaralmışdı. Və ay dağların

üstündən boylanırdı.

- Elə fikirləşirəm ki bu saata artıq gildən düzələn yumurtalar quruyar, deyə Qoca Bayquş dilləndi.

Beləliklə onlar damın bacasına ucdular. Artıq kənardan gildən yumurtaların daş kimi qurudugu görünürdü.

- Xanim Qarganın yumurtaları nə rəng olur?- deyə Qoca Bayquş soruşdu.

- Acıq yaşıl, üzərində də cillər – diyə Cənab Qarga cavab verdi.

- Nə yaxşı, bəxtimiz gətirdi, Zigi buralarda şəkil çəkirdi- deyə Qoca Bayquş sevindi. Və qabı götürərək astaca mətbəxin qapısının arxasındakı stolun üstünə qondu. Stolun üstündə bir necə boya qabı və fırca var idi. Onlar gildən yumurtaları əsl yumurta kimi boyadılar və boyanı qurutmaq üçün yenə bacanın üstünə qoydular. Nəhayət gecə yarısına iş bitəndən sonra Cənab Qarga və Qoca Bayquş qədim qovuq ağacına ucdular. Burada onları Xanim Qarga səbirsizliklə gözləyirdi.

Xanim Qarga ağılıaraq onlardan soruşdu: “Hə, deyin görüm, indi kim ilanın yuvasına girib onu öldürəcək?

- Hec birimiz – Cənab Qarga cavab verdi.

- Onda belə çıxır mənim 297 yumurtam o acgöz ilanın mədəsində tələf olub gedəcək?” ağlayaraq Xanim Qarga soruşdu. Deməli sonsuza kimi mənim qelbim hər gün qan ağlayacaq ?

Cənab Qarga dilləndi: Ameliya, sən çox danışsın. Sus, get yat. Xanim Qarga yoldaşının dediyinə əməl etdi və uçub getdi. Qoca Bayquş gil yumurtaları qabdan çıxarıb yuvaya qoydu.

- Bu nədi?- deyə xanim Qarga soruşdu.

- Gözlə, görəcəksən, deyə Qoca Bayquş cavab verdi. Sonra Qoca Bayquş öz dostu Liyanoylanonun yanına uçub getdi. Qoca Bayquş dosdu ilə sünbülqıran [suslik] ovlamaga getdi. Növbəti gün Xanim Qarga həmişə olduğu kimi günorta alış verişə getdi. Xanim Qarga olmadığı vaxt İlan həmişəki kimi yuvasından çıxıb sürünərək Qargaların yuvasına qalxdı.

- O, bu gün iki yumurta var - dedi, “nyam – nyam”. O öz agzına vurdu, çünki onun anası ona çox pis tərbiyə vermişdi və o özünü heç aparmayı bacarmırdı. Sonra o

boynunu uzadaraq iki yumurtanı da bir birinin ardınca uddu. Yumurtaları udduqdan sonra ilan günün altında budaqda yaylanıb uzandı və mahnı oxumağa başladı:

Mən ucmağı bacarmıram – mənim qanadım yoxdu.

Mən qaça da bilmirəm – mənim ayagım yoxdu.

Amma sürünərək mən qara quşun yuvasına girə bilirəm

Və onun cil – cil yumurtalarını uda bilirəm. Ha-ha-ha.

Qəflətən o duruxdu. “Diyəsən bu yumurtaların çox qalın qabığı var idi”- o öz özünə dedi. Adətən onlar mənim mədəmə çatmamış sınırdılar. Amma bu dəfə deyəsən fərqlidirlər. Birdən birə ilanın qarnından möhkəm sancı tutdu. “Ayyy” – o sızıldadı. Onun mədəsindəki ağrı get gedə daha da kəskinləşirdi. “Oy, Ay” - Cənab İlan qarnındakı ağrıdan burulmaga, qıvrılmağa başladı. İlan ağrıdan o qədər qıvrıldı ki, axırda özü də bilmədən budaqda özünə düyün vurdu və yenidən açıla bilmədi. Amma onun quyruğu hələ də sallanır və zəng calırdı. İlan elə hirsələndi ki, buruldu, dartıldı, ən nəhayət iki budaq arası dolaşb qaldı. Və nə qədər düyünü acıb canını qurtarmaq istəsə də alınmadı. O, hərəkət etdikcə düyün daha da sıx dartılırdı. Gil yumurtalar isə ilanın mədəsində dözülməz ağrı və sancı verirdi.

Tezliklə Xanım Qarga alış verişdən qayıtdı. O ilanı görəndə birinci çox qorxdı. Amma ilanın özünü necə budağa düyünlədiyini görəndə ürəkləndi. Və İlana başqalarının yumurtalarını oğurlamağın necə pis hərəkət olduğunu deyib giley eləməyə başladı.

O vaxtdan ehtibarən Xanım Qarga 4 ailə və hər ailədə 17 cücə yumurtladı. Və o vaxtdan bu günə kimi Xanım Qarga ilanı balaca qarğaların əskilərini asmaq üçün istifadə edir[160].

Düşünürük ki, tərcümə etdiyimiz bu əsər bizim kiçik yaşlı balalar üçün maraqlı ola bilər.

Beləliklə, Azərbaycan – Böyük Britaniya ədəbi əlaqələri müasir dövrdə gündən-günə daha da inkişaf edir, yeni-yeni layihələrin, tədqiqatların, ikitərəfli tərcümələrin hesabına zənginləşir.

Bu məqamda “bir zamanlar tez-tez səslənən bir mülahizə yada düşür: Qərb – Qərbdir, Şərq isə - Şərq - bunların qovuşması, birləşməsi mümkün deyil” [133, s.72]. Amma indi əminliklə demək olar ki, dövlətimizin sülhsevər siyasəti və dünyanın bütün sadə

insanlarının səmimiyyəti Qərb ilə Şərqi çoxdan yerindən tərpədiblər və onları bir-birinə yaxınlaşdırıblar”[181, s.3].

Ürəkdən inanırıq ki, bu iki dünya – Şərq və Qərb dünyaları arasında elmi ədəbi əlaqələrin, eləcə də elmi əməkdaşlığın daha sıx olması üçün bundan sonra da Böyük Britaniyanın Oksford Universitetində yaranan Nizami Gəncəvi Elmi Mərkəzi kimi möhkəm mənəvi körpülərin sayı gündən günə artacaqdır.

NƏTİCƏ

Beləliklə, apardığımız araşdırma və təhlillərə ümumiləşdirici yekun vuraraq aşağıdakı nəticələrə gəlirik.

Azərbaycan -Böyük Britaniya ədəbi əlaqələri kontekstində Azərbaycan folklorunun və ədəbiyyatının ingilisdilli qaynaqlarda öyrənilməsi və qarşılıqlı şəkildə Böyük Britaniyadakı ingilis ədəbiyyatının Azərbaycan dilinə və Azərbaycan ədəbiyyatının ingilis dilinə tərcüməsinin elmi-nəzəri problemləri ilə bağlı bir sıra ciddi işlər görülmüşdür.

Ədəbiyyatşünaslığımızda milli tərcümənin və tərcüməşünaslığın tarixi əyani şəkildə göstərir ki, XIX yüzillikdə A.A.Bakıxanov, M.F.Axundzadə, N.B.Zərdabi və digər mütəfəkkir şəxsiyyətlərin və ədiblərin rus və Avropa ictimai-fəlsəfi və ədəbi-mədəni fikrinə maarifçilik nöqteyi-nəzərindən diqqətlə, maraqla yanaşmaları həmin xalqların yazıçı və şairlərinə müraciətləri şərtləndirdi və getdikcə bu prosesi intensivləşdirdi.

Artıq XX yüzilliyin əvvəllərindən başlayaraq Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd Ağaoğlu, Əbdürrəhman Haqverdiyev, Həşim bəy Vəzirov, Abdulla Şaiq, Abbas Səhhət, Məhəmməd Hadi, Nəriman Nərimanov, Cəlil Məmmədquluzadə, Hüseyn Cavid və digər böyük qələm sahibləri Qərb ədəbiyyatının, həmçinin ingilisdilli əsərlərin tərcümə və nəşri zərurətindən bəhs edirdilər. Sonrakı onilliklərdə Cəfər Cabbarlı, Məmməd Arif, Səməd Vurğun, Məmməd Cəfər, Əkbər Ağayev, Mikayıl Rəfil, Əli Sultanlı, Cəfər Cəfərov, Mehdi Hüseyn və digər ədiblər Avropa söz sənətinin, o cümlədən Böyük Britaniya ədəbiyyatını öyrənmək, tərcümə və nəşr etmək istiqamətində böyük işlər gördülər. Tərcümələr əsasən rus dili vasitəsilə olsa da, ara-sıra orijinaldan edilmiş

tərcümələr də çap edilirdi.

XX yüzilliyin ikinci yarısından 90-cı illərədək olan dövrdə Azərbaycan klassik irsinin Avropada tanıtılmasında böyük xidmətləri olan alimlərdən Rüksarə Qayıbova, Səyyarə Məmmədova, İsmixan Rəhimov, Ənvər Rza, Manaf Süleymanov, Sabir Mustafa, Zeydulla Ağayev, Vilayət Quliyev, Leyli Əliyeva, Şahin Xəlilli, Ülfət Bədəlbəyli, Rasim Nəbioğlu və başqaları ingilis ədəbiyyatını həm orijinaldan tərcümə edir, həm də filoloji və müqayisəli tədqiqatlar aparırdılar. Bu sahədə İsa Həbibbəyli, Anar, Elçin, Cəlil Nağıyev, Vəqif Arzumanlı və digər yazıçı və tədqiqatçılar da ingilis-Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin inkişafına dəyərli töhfələr vermişlər.

İngilis dilində yaranan çoxəsrlilik Böyük Britaniya ədəbiyyatı dünya ədəbiyyatını zənginləşdirməklə onun mühüm qollarından birinə çevrilmişdir.

XIX-XX yüzilliklərdə ingilisdilli söz sənəti, o cümlədən Böyük Britaniya ədəbiyyatı milli ictimai və estetik fikrimizin diqqətini cəlb etmişdir. Tarixən Çar Rusiyası işğalını (1804-1920) və sovet-bolşevik istilasını (1920-1991) əhatə edən təxminən iki əsr ərzində, habelə qısamüddətli hakimiyyətdə olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920) dövründə Azərbaycan-Britaniya ədəbi-mədəni əlaqələri, münasibətləri bu və ya digər dərəcədə təşəkkül tapıb inkişaf etmişdir. Böyük Britaniya ədəbi nümunələri çox vaxt rus dili vasitəsilə, epizodik olsa da bəzi hallarda birbaşa ingilis dilindən ana dilimizə tərcümə edilmişdir. Bu baxımdan C.Çoser, U.Şekspir, C.Milton, D.Defo, C.Svift, C.Bayron, V.Scott, B.Şou, K.Marlo, L.Stern, R.Börns, M.Şelli, U.Bleyk, P.B.Şelli, Ç.Dikkens, R.L.Stivenson, A.K.Doyle, T.Hardi, R.Kipling, V.Vulf, E.L.Voyniç, C.Coys, R.Oldinqton, A.Kristi, U.H.Oden, Q.Qrin və b-nin əsərləri Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir. Eyni zamanda, ümumiyyətlə, Böyük Britaniya ədəbiyyatı, onun ayrı-ayrı görkəmli simaları, klassik və müasir nümayəndələri haqqında ictimaiyyətə geniş informasiyalar verilmiş, elmi-tənqidi məqalələr, dissertasiya, monoqrafiya və kitablar yazılmışdır.

İngilis ədəbiyyatının tərcüməsi, tədqiqi və nəşri keçmiş SSRİ-nin süqutu ilə Azərbaycanda dövlət müstəqilliyinin bərpası illərində (1991-2015) yeni bir vüsət almışdır. Bu mənada qarşılıqlı ədəbi əlaqələrimizin bu dövr üçün əsas xüsusiyyətləri özünü onda göstərir ki, Böyük Britaniya ədəbiyyatının ölkəmizdə birbaşa – Moskvanın

və rus dilinin vasitəsi olmadan tədqiqi və nəşri başlanıb genişləndiyi kimi, orijinaldan tərcümə işinin həcmi və səviyyəsi də dəfələrlə artmışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatının və folklorunun ingilisdilli qaynaqlarda tədqiqi və tərcüməsinin nəzəri məsələləri sahəsində, habelə hər iki ədəbiyyatdan qarşılıqlı şəkildə olunan praktik tərcümə istiqamətində M.İbrahimov, M.Arif, M.Cəfər, Anar, Elçin, İ.Həbibbəyli, İ.Rəhimov, T.Abbasquliyev, S.Məmmədova, R.Qayıbova, M.Süleymanov, Ə.Rzayev, S.Mustafa, L.Əliyeva, Ş.Xəlilli, O.Musayev, N.Axundov, İ.Həsənli, Z.Ağayev, A.Həsənova, Ş.Atayeva, V.Quliyev, M.Məmmədov [Tağısoy], Y.Mürşüdoğlu, Ş.Nağıyeva, Ü.Bədəlbəyli, C.Məmmədli, Ş.Balakışiyev, N.Nuriyeva, F.Quliyev, C.Yusifli, R.Qurbanov (Nəbioğlu) kimi qələm sahiblərinin xidmətlərini ayrıca qeyd etmək lazımdır.

Azərbaycanın xarici ölkələrlə əlaqələri gücləndikcə Azərbaycan ədəbiyyatının xaricdə, o cümlədən Böyük Britaniyada, həmçinin digər coğrafi məkanlarda ingilis dilində öyrənilməsi və tanınması ilə bağlı yazılan elmi əsərlərin və tərcümələrin də sayı artmaqdadır.

Nəticədə Nadir Axundovun “Azərbaycan sovet ədəbiyyatı xaricdə”, İmperial Arzumanlının (Həsənli) “Nizami yaradıcılığı ingilisdilli ədəbiyyatşünaslıqda”, “Mürəfiə vəkilləri” ingilis dilində”, Mail İsmayılovun “Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” poeması ingilis dilində (şərhlər, tərcümələr, səsləşmələr)”, Şəfiqə Atayevanın “M.F.Axundzadə ingilisdilli ədəbiyyatşünaslıqda”, Mətanət Məmmədovanın “Şah İsmayıl Xətai ingilisdilli qaynaqlarda”, Sabir Mustafanın “İngilisdilli xalqların folklorundan nümunələr”, Oqtay Həsənovun “Şekspir yaradıcılığının tarixi-bədii özünəməxsusluğunun Azərbaycan dilində canlandırılması problemləri”, Fikrət Quliyevin “Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” poeması ingilis qavramında”, Aida Həsənovanın “Kitabi-Dədə Qorqud” ingilisdilli qaynaqlarda”, Şəhla Nağıyevanın “Müasir Azərbaycan poeziyasının ingilis dilinə tərcüməsində milli koloritin saxlanması”, T.Abbasquliyevin “İngilis atalar sözləri və məsəlləri və onların azərbaycanca, rusca qarşılıqları”, Ülfət Bədəlbəylinin “İngilis intibah ədəbiyyatında Şərq motivləri”, Səyyarə Məmmədovanın “Qərbi Avropa şərqşünasları Füzuli haqqında”, Xədicə Əhmədovanın və İsmixan Rəhimovun “Azərbaycanca-ingiliscə, ingiliscə-azərbaycanca müxtəsər frazeoloji lüğət”, Oruc

Musayevin (Türksevər) “İngilis dilinin qrammatikası” kimi dəyərli elmi araşdırmalar, dissertasiyalar, dərsliklər, lüğətlər, kitab və məqalələr ortaya çıxmışdır.

Azərbaycanla Avropanın elmi-mədəni əlaqələrinin tarixi qədim olsa da, Azərbaycan-Böyük Britaniya ədəbi əlaqələrinin öyrənilməsinin tarixi nisbətən sonrakı dövrlərdə başlanılmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatının xaricdə öyrənilməsi ilə bağlı yazılmış ilk araşdırmalar sırasında Rüxsarə Qayıbovanın “Azərbaycan ədəbiyyatı ingilis alimlərinin əsərlərində” adlı tədqiqatını qeyd edə bilərik. Alim bu tədqiqatında orta yüzilliklər Azərbaycan ədəbiyyatının ingilisdilli qaynaqlarda öyrənilməsi ilə bağlı araşdırma aparmış, qədim və orta yüzilliklər Azərbaycan ədəbiyyatının mövzusu, ideyası, əsas nümayəndələri və onların bədii irsi ilə bağlı ingilisdilli alimlərin yazdıqlarını dəyərləndirmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatının Avropada, ingilisdilli qaynaqlarda öyrənilməsi ilə bağlı tədqiqatlar sırasında görkəmli filoloq İsmixan Rəhimovun “C.Q.Bayronun “Şərq poemaları”nda şərq sözləri” tədqiqatında daha çox dilçiliklə bağlı məsələlərə yer veriləndə, bir sıra ingilis alimlərinin Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı fikirləri, araşdırmaları da tədqiq edilmişdir.

Bu növ araşdırmalardan birini də tanınmış mütərcim və şair Ənvər Rzayev yazmışdır. Onun “İngilis poeziyasının Azərbaycan dilinə tərcümə məsələləri (Bayronun “Şərq poemaları”nın materialları əsasında)” adlı tədqiqatında ingilis şeirinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi ilə bağlı problemlər araşdırılmış, ikitərəfli əlaqələrlə bağlı məsələlərə toxunulmuşdur. Alim bu elmi əsərində bütövlükdə tərcümə sənəti ilə bağlı öz nəzəri görüşlərini açıqlamış, konkret misallarla fikrini əsaslandırmış, bir sıra ingilis alimlərinin bu məsələlərə dair düşüncələrinə də yer ayırmışdır.

Səyyarə Məmmədovanın “Qərbi Avropa şərqşünaslığında XIV-XV əsr Azərbaycan poeziyasının öyrənilməsi tarixindən” adlı tədqiqatında Orta əsr Azərbaycan şeirinin Qərbi Avropada öyrənilməsinin aktual problemlərinə toxunulmuşdur.

Həm klassik Azərbaycan ədəbiyyatı, həm də müasir Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrinin ingilis dilinə tərcüməsini əhatə edən və 1970-ci illərdə Moskvada çap olunmuş “Azerbaijani Poetry” (“Azərbaycan poeziya antologiyası”) və “Azerbaijani prose” (“Azərbaycan nəsr antologiyası”) kitabları ayrıca yer tutur, çünki həmin nəşrlər

ilk dəfə Azərbaycan folklorunu və ədəbiyyatını (üçüncü – rus dili vasitəsilə və müəyyən qüsurlarla olsa da) ümumən tarixi-xronoloji aspektdə ingilisdilli oxucuya təqdim etmişdir. Bu antologiyalar sonrakı onilliklərdə və müstəqillik dövründə Böyük Britaniya-Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin sanballı bünövrə daşları olmuşdur. Həmin bazaya söykənməklə Azərbaycanın müstəqillik dövründəki müasir milli komparativistika və tərcüməşünaslıq Azərbaycan -Böyük Britaniya ədəbi əlaqələrinin inkişafında yeni stimul tapmışdır.

Müstəqillik dövründə Azərbaycan-Böyük Britaniya ədəbi əlaqələrinin öyrənilməsi ilə bağlı bir sıra işlər görülsə də, bu mövzu indiyədək ayrıca bir tədqiqat obyekti olmamışdır. Sözügedən problem ilk dəfədir ki, bu dissertasiya işində sistemli şəkildə tədqiq edilir.

Tədqiqat işində Azərbaycan ədəbiyyatının ingilis dilinə tərcümələri, ingilisdilli qaynaqlarda daha dəqiq və sistemli şəkildə tədqiq edilməsi və ingilis dili vasitəsilə istər İngiltərədə, istərsə də Azərbaycandakı nəşrlərdə tanıtılması, habelə ingilis ədəbiyyatının Azərbaycanda tərcüməsi, nəşri və tədqiqi ilə bağlı görülməsi zəruri olan məsələlər göstərilmişdir.

XX yüzilliyin 80-90-cı illərindən başlayaraq, və xüsusilə xalqımızın qazandığı müstəqillik dövründə Azərbaycan- Böyük Britaniya ədəbi əlaqələrinin öyrənilməsi ilə bağlı görülən işlərin sayı xeyli artmışdır.

Ədəbiyyatşünaslığın bir çox sahələrində olduğu kimi komparativistika, ədəbi əlaqələr və tərcümə sənəti haqqında da geniş tədqiqatlar aparılmış və sanballı məqalələr yazmış akademik İsa Həbibbəylinin bu istiqamətdəki fəaliyyəti nəzəri-estetik fikrimizdə yeni mərhələdir.

Prof. Qəzənfər Paşayevin ingilis dilində tərcümələri, çap olunmuş kitabları, məqalələri Azərbaycan-Böyük Britaniya ədəbi əlaqələri kontekstində mühüm dəyər kəsb edir. Bu əsərlərdə alim Azərbaycan və Britaniya haqqında, həm Azərbaycan ədəbiyyatının ayrı-ayrı nümunələri və şəxsiyyətləri (“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı, M.Füzuli, M.F.Axundov və s.), həm İraq və İraq türkmənləri haqqında oxuculara zəngin və maraqlı məlumatlar verir.

Professor Zeydulla Ağayev ümumiyyətlə ingilisdilli ədəbiyyat, o cümlədən

Azərbaycan-Böyük Britaniya ədəbi əlaqələri sahəsində görkəmli mütəxəssis kimi yorulmadan böyük işlər görmüşdür. Onun ingilis dilindən Azərbaycan dilinə və əksinə, Azərbaycan dilindən ingilis dilinə etdiyi tərcümələr, ədəbi əlaqələrimiz üzrə apardığı tədqiqatlar müstəqillik dövrümüzün ən səmərəli və parlaq səhifələrini təşkil edir.

Azərbaycan ədəbiyyatının ingilisdilli qaynaqlarda öyrənilməsi ilə bağlı ardıcıl iş görən Leyli Əliyeva və Şahin Xəlillinin elmi əsərləri bu sahədə və istiqamətdə yazılmış ciddi əsərlər sırasında önəmli yer tutur. Bu baxımdan Leyli Əliyevanın “Füzuli və ingilis şərqşünaslığı” kitabını, eləcə də alimin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı və bir sıra orta yüzilliklər Azərbaycan şairlərinin ingilisdilli qaynaqlarda öyrənilməsi ilə bağlı yazdığı məqalələri ayrıca qeyd etmək istəyirik.

Şahin Xəlilli Azərbaycan folklorunun və ədəbiyyatının ingilisdilli qaynaqlarda öyrənilməsi ilə bağlı “Ədəbi əlaqələr işığında”, “Azərbaycan-ingilis ədəbi əlaqələri” və “Klassik poeziya və ədəbi əlaqələr” adlı sanballı monoqrafiyalar, onlarla məqalələr çap etdirmiş və praktik tərcümə ilə məşğul olmuşdur.

Tanınmış mütərcim, şair və tərcüməşünas Sabir Mustafanın Böyük Britaniya-Azərbaycan ədəbi əlaqələrinə verdiyi dəyərli töhfələr, onun elmi-nəzəri və praktik fəaliyyəti xüsusi olaraq araşdırma obyektini kimi seçilməyə layiqdir.

Ümid edirik ki, apardığımız tədqiqat, əldə olunmuş nəticə və yeniliklər Azərbaycan -Böyük Britaniya ədəbi əlaqələri ilə bağlı ədəbiyyatşünaslığın digər sahələrinin müəyyən dövrlər üzrə ümumnəzəri tədqiqi üçün metodiki təcrübə, nəzəri qaynaq, təhlil və təsvir nümunəsi kimi faydalı ola bilər. Dissertasiya problematikasına görə, ədəbi əlaqələrin tarixinə aid əsər olduğundan, ali məktəblərin filologiya fakültələrində Dünya ədəbiyyatı ixtisası üzrə dərs vəsaiti, mühazirə və xüsusi kurslarda, həmçinin Azərbaycanla digər Avropa xalqlarının ədəbi əlaqələrinin tədqiqi zamanı, Böyük Britaniya ədəbiyyatının Azərbaycanda və əksinə tədqiqi və nəşrinin biblioqrafik göstəricisinin hazırlanmasında mənbə kimi istifadə oluna bilər.

Bununla belə, fikrimizcə, mövzu tükənməmiş və bizim apardığımız tədqiqat da mövcud materialı tamamilə əhatə etməmişdir. Dissertasiyada bəzən yalnız adını çəkdiyimiz və ya ötəri toxunduğumuz bir sıra ədəbi-bədii faktlar, tədqiqatlar və tərcümələr müstəqillik dövrü Azərbaycan -Böyük Britaniya ədəbi əlaqələri baxımından

əhəmiyyətli olub, xüsusi araşdırmaya layiqdir. Deməli, yeni dövr, yəni müstəqillik illərinin Azərbaycan -Böyük Britaniya ədəbi əlaqələrinin təhlili və tədqiqi davam edir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abbasquliyev T.Ə. İngilis dilindən tərcümənin qrammatik əsasları. –Bakı: Elm,–1971. –144 s.
2. Abbasov İ.İ. Azərbaycan qəhrəmanlıq eposu. Koroğlu. –Bakı: Lider, –2005. – 344 s.
3. Abbasova Ü.V. İngilis dilinə bədii tərcümədə epitetlərin verilmə üsulları (Çingiz Abdullayevin əsərləri əsasında): /filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasının avtoreferatı / –Bakı, 2015. – 22 s.
4. Abbaszadə H.A. O bir məşəl idi... Ədəbiyyat və incəsənət. –1985, 25 oktyabr. –s. 7.
5. Abdullabəyova G.H. / Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı.: [2 cildə]Elmi redaktor akademik İ.Ə. Həbibbəyli. – Bakı: Elm və təhsil, c.2, f. 8. – 2016. – 1890 s.
6. Abdullayeva E.K. Müasir dövrdə (1991–2011–ci illər) ingilisdilli ədəbiyyatşünaslıqda Azərbaycan ədəbiyyatının öyrənilməsi problemləri. / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasının avtoreferatı / –Bakı, 2018. – 22 s.
7. Abdullayeva F.B. Peşəkar tərcümənin əsasları. –Bakı:UntiPrint, –2010. – 218 s.
8. Ağabəy G.Ş. Bayron yaradıcılığında azadlıq motivləri // – Bakı, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2013, №1,– s. 114–118.
9. Ağayev Ə.H. Şekspirin “Otello”su və Şillerin “Qaçaq”ı tatar dilində. Rus dilindən tərcümə edən Vilayət Quliyev //525–ci qəzet. – 2019, 31 avqust. –s.6-7.
10. Ağayev Z.A. Azərbaycan–Amerika ədəbi əlaqələri/ filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasının avtoreferatı / – Bakı, 1997.–377 s.
11. Axundova E.H. Müsahibə// 525–ci qəzet.– 2015, 7 fevral. – s.18-19.
12. Allahverdiyev B.V. Ön söz / Səmədova L. H. Tərcümə mətninin redaktəsi. – Bakı: Sabah, –2016. –124 s.
13. Araslı H.M. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri / Seçilmiş əsərləri:[1 cildə]

- / Redaktor N.H. Araslı. –Bakı:Gənclik, –1998. –732 s.
- 14.Arzumanlı V.M. Nizami Gəncəvinin dünya şöhrəti. –Bakı: Qartal, –1997. – 181 s.
15. Aslanova N.Ə. Amerika və Azərbaycan romantizmində şəxsiyyət konsepsiyası (Herman Melvill və Cəfər Cəbbarlıının yaradıcılığı əsasında: /filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası / –Bakı , 2014. – 130 s.
- 16.Atayeva Ş.Y. M.F.Axundzadə ingilisdilli ədəbiyyatşünaslıqda : / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasının avtoreferatı / –Bakı, 2005. –18 s.
- 17.Azərbaycan KP MK–nın “Respublikada tərcümə işinin vəziyyəti və onu yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında” qərarı //Ədəbiyyat və incəsənət. –1983, 20 may.
- 18.Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası: /Baş redaktor C.B.Quliyev [10 cildə], Bakı: Azərbaycan Elmlər Akademiyası, –c.I, c. 4. – 1980,– 592 s.
19. Azərbaycan çoxdilli ünsiyyətin inkişafı tədbirlər planı (Yeni qlobal kontekstdə Azərbaycanda tərcümə, dilmanlıq və terminologiyanın gələcək perspektivləri) //Konfrans materialları. –Bakı: Azərnəşr, –2001, –208 s.
20. Azərbaycan musiqi tarixi / Layihənin rəhbəri və elmi redaktoru Z.Səfərova:[2 cildə], Bakı: Elm,–c.2, –2017. – 584s.
- 21.Azəroğlu (Abizadə) B.A. Ümid verən şair / Sabir Nəbioğlu. Əsrin övladı.– Bakı: Turan evi, –2004. – 144 s.
22. Balakışiyev Ş.S.“Koroğlu” dastanı Avropada: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası / –Bakı, 2005. – 146 s.
23. Bayramov A.B. Fridrix Bodənştedtin Mirzə Şəfi Vəzəh haqqında xatirələri. –Bakı:Printed in Turkey, –2015. – 93 s.
24. Bayramov Q.H. Tərcümə sənəti / Dərslik.– Bakı:Oka Ofset,– 2008. –218 s.
- 25.Bəşər tarixinin möhtəşəm siması – Corc Bayron / Metodik vəsait. [Tərtibçilər: Aynurə Əliyeva, Şəhla Əliyeva]– Bakı, 2018.– 20 s.
- 26.Cəbbarlı N.M.Mühacirətşünaslığın uğur və perspektivləri: ədəbiyyatşünaslıq aspekti //525–ci qəzet. – 2018, 14 iyul,– s.14.
27. Cəbbarlı N.M. Azərbaycan mühacirət poeziyasının araşdırılma vəziyyəti // Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, –2014, № 2,– s. 12–20.
28. Cəfər Cəbbarlıının tərcümələr toplusu //Yol, –2014, 24 oktyabr.

29. Cəfərov N.Q. Londonda Nizami günləri / Cəfərov N.Q. Ədəbiyyat söhbətləri / Redaktor Dəyanət Osmanlı. –Bakı: Elm və təhsil, –2018, 388 s.
30. Cəfərov N.Q. Oksford Universitetində. / Cəfərov N.Q. Ədəbiyyat söhbətləri / Redaktor Dəyanət Osmanlı. –Bakı: Elm və təhsil, –2018, 388 s.
- 31.Cəfərova K. Vilyam Şekspir sonetlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi zamanı adekvatlığın qorunub saxlanması // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri [BSU]–Bakı, –2005, №3. – s.6–9.
- 32.Dadaşzadə M.A. Seçilmiş əsərləri: [3 cildə], – Bakı: Elm,–c. 3.– 1970.– 427 s.
33. Dünya şöhrətli rübailər ustası Məhsəti Gəncəvi / Metodiki vəsait. [Məhsəti Gəncəvinin 900 illik yubileyi münasibəti ilə F. Köçərli Adına Respublika Uşaq kitabxanası].– Bakı,– 2013, 38 s.
- 34.Əfəndiyev E.İ. Koroğlu ölməzliyi. // Bakı,–2018, 24 fevral.
- 35.Əfəndiyev Ə. Harold Pinter 2005–ci ilin Nobel mükafatı laureatı//Ədəbiyyat. –Bakı, 2005, 21 oktyabr, s.1–2.
36. Əfəndiyev P.Ş. “Koroğlu” dastanı rus mətbuatında –// Bakı: Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, İctimai elmlər seriyası– 1958, № 1, –s. 53–63.
- 37.Əfəndiyev R.S. Azərbaycan xalçası//Ədəbiyyat və incəsənət. –1982, 26 fevral.
38. Əliyev H.Ə. Böyük Britaniya Kral Beynəlxalq münasibətlər İnstitutunda çıxışı [23 fevral 1994] / Müstəqilliyimiz əbədidir [çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr]: [46 cildə], / H.Əliyev. Bakı:Azərnəşr, – c. 1. – 1997.– 597 s.
39. Əliyev H.Ə. Azərbaycan yazıçılarının VII qurultayında nitqi. 1981, 12 iyun. / Heydər Əliyev və mədəniyyət: müraciətlər, çıxışlar, müsahibələr, təbriklər, məlumatlar: [3 cildə], H.Əliyev.–Bakı: Nurlar NPM,– c. I, 1969–1982, 1993–1996 –cı illər. – 2008. – 486 s.
40. Əliyev H.Ə. “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 2 yanvar 2003. // Azərbaycan. –2017, 27 yanvar , № 18.
41. Əliyev H.Ə.Müdrək fikirlər:[2 cildə], H.Əliyev. – Bakı :Çaşıoğlu, c. 2. – 2009.– 415 s.
- 42.Əliyev İ.H. Dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin əsərlərinin Azərbaycan dilində nəşr edilməsi haqqında sərəncam :–Bakı, 2007, 24 avqust.

- 43.Əliyev İ.H. Dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin Azərbaycan dilində nəşri nəzərdə tutulan əsərlərinin siyahısının təsdiq edilməsi haqqında sərəncam.– Bakı, 2007, 30 dekabr.
- 44.Əliyev İ.H. “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı” haqqında sərəncam: – Bakı, 2013, 9 aprel.
- 45.Əliyev İ.H. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Tərcümə mərkəzi haqqında əsasnamənin və mərkəzin strukturunun təsdiq edilməsi haqqında fərman : – Bakı, 2014, 16 may.
46. Əliyev İ.H. Məhsəti Gəncəvinin yaradıcılığının 900 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Sərəncam: – Bakı, 2013,16 yanvar.
- 47.Əliyev S. “Kitabi–Dədə Qorqud” ingilis dilində // Ədəbiyyat və incəsənət. –1990, 28 sentyabr.
- 48.Əliyev S. “Dədə Qorqud kitabı”nın ingilis dilinə P.Mirabl tərcüməsinin linqvistik poetik özəllikləri / Türk dastanları türk xalqlarının ədəbi salnaməsidir. Beynəlxalq konfransın materialları. –Bakı, 2004. – s. 337–343.
- 49.Əliyeva H. Qədim türk epik təfəkkürünün Qərbi Avropa eposlarında passionar rolunun komparativistika aspektindən dəyərləndirilməsi / I Türkoloji Qurultayın 90 illiyinə həsr olunmuş “Türkoloji elmi–mədəni hərəkətdə ortaq dəyərlər və yeni çağırışlar” mövzusunda Beynəlxalq konfransın materialları [2 hissə]:–Bakı, hissə 2. –2016, 14–15 yanvar.
- 50.Əliyeva L.Ə. Füzuli və ingilis şərqşünaslığı / Elmi redaktoru A.Rüstəmovə.– Bakı: Ozan, –1997.– 143 s.
51. Əliyeva L.Ə. “U.Şekspir. Nəğmə [“A Madriqal”] şeirinin tərcüməsi // AMEA Z.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun Elmi araşdırmaları / Elmi redaktorlar: Şahin Mustafayev, Məsiəğa Məhəmmədi, Səadət Şıxıyeva. – Bakı:Nurlan, – 2002, IV buraxılış,– 246 s.
- 52.Güney Azərbaycanın iki Xalq şairi: Balaş Azəroğlu, Qulamrza Səbri Təbrizi. Şeirlər / Tərtib edəni və redaktoru Vaqif Sultanlı. –Bakı: Azərnəşr , –2010, 220 s.
- 53.Hacıyev T. İ. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi [2 hissə]:–Bakı: Elm, hissə 2. –2012. –

392 s.

54.Hacıyeva M. Azərbaycan və ingilis dillərinin müqayisəli tədrisi //Azərbaycan müəllimi. –2012, 5 oktyabr. – s.10.

55.Həbibbəyli İ.Ə. Ədəbi şəxsiyyət və zaman / Əsərləri:[10 cildə] / İ.Ə.Həbibbəyli. Bakı: Elm və təhsil,–c.2. – 2017. – 1068 s.

56.Həbibbəyli İ. Ə. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının tədqiqi yeni tarixi mərhələdə // Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı: reallıqlar, problemlər, vəzifələr. II Beynəlxalq elmi konfransın materialları, –Bakı: Elm və təhsil. – 2016. –335 s.

57.Həbibbəyli İ. Ə. Ədəbi–mədəni proses. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı. [2 cildə] / Elmi red.: akademik İ.Ə. Həbibbəyli. –Bakı: Elm və təhsil, c.2. – 2016. – 1088 s.

58. Həbibbəyli İ.Ə. Ədəbi proses hərəkətində yeni dalğa // Ədəbiyyat. –2019, 7 sentyabr, s. 3-5.

59.Həmzəyeva S.S. Azərbaycan–İngilis ədəbi əlaqələrinin inkişafında bədii tərcümənin rolu: /filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasının avtoreferatı / –Bakı, 2009. – 28 s.

60.Həsəni İ.H. “Leyli və Məcnun” ingilis dilində [Qəpkenin Nizamidən etdiyi tərcümə haqqında] //Ədəbiyyat və incəsənət. –1973, 13 yanvar, s.14

61. Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. – Bakı: Maarif, –1988. – 306 s.

62. Həsənova G. S. Bədii tərcümə və Azərbaycan–ABŞ ədəbi əlaqələri / Elmi redaktor və ön sözün müəllifi Vaqif Arzumanlı. –Bakı: Qartal,– 2013. – 188 s.

63. Hümətova A.Ş. Bədii tərcümədə adekvatlıq və yayınmalar: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasının avtoreferatı / –Bakı, 2015. – 21 s.

64. Hüseynov R.B. Məhsəti Gəncəvi – özü, sözü, izi.– Bakı:Nurlan, 2005. – 560 s.

65. Hüseynova Ə.B. XX əsr Azərbaycan poeziyasının ingilisdilli mənbələrdə dəyərləndirilməsi:filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası nın avtoreferatı. –Bakı, 2007. – 23s.

66. Hüseynova K.S. Azərbaycan bədii ədəbiyyatında ingilis dilindən birbaşa tərcümənin bəzi mühüm amilləri // Müasir dilçiliyin problemləri [dil əlaqələri], II Beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı, 2007, – 22–23 noyabr.

67.Xəlil Rza.(Xəlilov Xəlil Rza oğlu) Dramatugiyada ədəbi əlaqələr. – Bakı: Elm, –1987.– 279 s.

- 68.Xəlilli Ş.H. Azərbaycan–ingilis ədəbi əlaqələri. Folklor materialları əsasında.–Bakı: “Azərbaycan Milli Ensiklopediyası” NPB, – 2002. – 216 s.
- 69.Xəlilli Ş. H. Ceyms Oldric və Azərbaycan. – Bakı: Yazıçı, –1992.– 95 s.
- 70.Xəlilli Ş.H. Ədəbi əlaqələr işığında. – Bakı: Qartal, –2002.– 166 s.
71. Xəlilli Ş.H. Klassik poeziya və ədəbi əlaqələr/ Elmi redaktor və ön sözün müəllifi: V.Arzumanlı. – Bakı: “Azərbaycan Milli Ensiklopediyası” NPB, 2003. – 164 s.
72. Xəlilli Ş.H. “Kitabi–Dədə Qorqud” dastanında şamançılıq [Azərbaycan, türk və ingilis mənbələri əsasında] //“Türk Dastanları Türk xalqlarının ədəbi salnaməsidir” Beynəlxalq konfransın materialları. – Bakı, 2004.– s.133–138.
- 73.Xəlilli Ş.H. “Kitabi–Dədə Qorqud” və “Koroğlu” dastanlarıingilis şərqşünaslığında / Azərbaycan–ingilisü ədəbi əlaqələri. Folklor materialları əsasında. – Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası NPB,– 2002. –216 s.
- 74.Xəlilli Ş. H. Şekspirin sonetləri / Dərs vəsaiti. – Bakı: Mütərcim, –2009.– 247 s.
- 75.Xəlilli Ş. H. Azərbaycan–İngilis ədəbi əlaqələri.– Bakı: Elm və Təhsil,– 2014.– 248s.
76. Xəlilli Ş. H. və Əliyeva S.N. Britaniya uşaq ədəbiyyatı. Dərs vəsaiti / Red. R.Yusifov. – Bakı: Elm və təhsil, –2018. – 462 s.
- 77.Xudiyev N.M. Tərcümə ədəbiyyatı və ədəbi dilimiz. – Bakı: Elm, –1991. – 120 s.
- 78 İbrahimov M.Ə. Müqəddimə /Tərcümə sənəti : məqalələr məcmuəsi /Azərbaycan SSR EA Nizami adına Xalqlar Dostluğu Ordenli Ədəbiyyat İnstitutu; red. heyəti: M.Z.Cəfərov, Ə.M.Mirəhmədov, F.A.Vəlixanova . –Bakı: Elm, –1990. – 344 s.
79. İbrahimova A.C. Azərbaycan koroğluşünaslığı: tarixi və inkişaf mərhələləri. –Bakı:Nurlan, –2014.–156 s.
80. İbrahimova V.İ. Azərbaycan folklorunun ingilisdilli qaynaqlarda tədqiqi və tərcümə məsələləri. – Bakı:Şəms, –2010. – 186 s.
- 81.İbrahimova V.İ. “Kitabi–Dədə Qorqud” dastanı ingilisdilli alimlərin tədqiqatlarında // Xalq cəbhəsi, 2016, 29 sentyabr. – s.14.
- 82.İbrahimova S. “Dədə Qorqud” dastanının ingilis dilinə tərcüməsi və tədqiqi. –Bakı, –2002.–230 s.
83. İsmayılova F.G. Azərbaycan dilində ingilis sözləri:filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasının avtoreferatı. – Bakı, 1992.–21 s.

84. Kərimli T.H. Dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi / Biblioqrafiya. M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası. – Bakı:Elm, –2012. – 632 s.
- 85.”Koroğlu” dastanı: Əli Kamali arxivindəki variantlar / AMEA Folklor İnstitutu; tərt. ed. Ə. Şamil, elmi red. Ə. Əsgərov. –Bakı: Nurlan, –2009.–396 s.
86. Qasımlı M.P. Ruhunu danışdıran adam / Dərəzarat [Nəzm. Nəsr. Tərcümə]. – Bakı: AFPoliqraf, –2013. –128 s.
87. Quliyev C.K. Müasir ingilis dilində mürəkkəb sifətlərin struktur–morfoloji təhlili və tamformalaşma xüsusiyyətləri: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasının avtoreferatı. – Bakı: ADU : filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası. – Bakı, 2006. – 136 s.
- 88.Quliyev F. Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun”u ingilis ədəbiyyatında //Ədəbiyyat və incəsənət. –1984, 20 iyul, – s.3.
- 89.Quliyev Q. Cəlil Məmmədquluzadə və dünya dramaturgiyası. – Bakı: Apostrof Çap Evi, – 2012. – 126 s.
- 90.Quliyev V.M. Ədəbiyyatda Nobel mükafatı laureatları / Elmi redaktor: Kamal Abdulla. – Bakı: “Kitab aləmi” NPM, –2009. – 384 s.
- 91.Quliyev V.M. Əhməd bəyin nihilizmi // 525–ci qəz., 2019, 31avqust.– s.6.
- 92.Quliyeva A. İngilisizmlər və tərcümə / Redaktor: Q.Bayramov. –Bakı:Nurlan, – 2008. – 92s.
93. Quliyeva İ.N. Böyük Britaniya–Azərbaycan ədəbi əlaqələrində Bayron yaradıcılığının mövqeyi və bədii zamanın ifadə vasitələri // Filologiya məsələləri, – Bakı: Elm və Təhsil, – 2018, №11, – s. 252–256.
94. Quliyeva İ. N. Azərbaycan – Böyük Britaniya ədəbi əlaqələrində dil amilinin rolu və əhəmiyyəti // Filologiya məsələləri, – Bakı: Elm və Təhsil, 2018, №10, – s.164–168.
95. Qurbanov R.N. Dərəzarat [Nəzm. Nəsr. Tərcümə]. – Bakı: AFPoliqraf, –2013. – 128 s.
96. Məhərrəmov R. C. “Kitabi–Dədə Qorqud”un söz xəzinəsi / R. C. Məhərrəmov; elmi red. V. Adilov; AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2009. – 192 s.
- 97.Məhsəti Gəncəvi. Rübailər / Tərcümə edənlər: Nigar Rəfibəyli, Xəlil Yusifli,tərtib və ön sözün müəllifi: Xəlil Yusifli. – Bakı:Lider, – 2004. – 144 s.

98. Məmmədli C., Zairova X. Azərbaycan–Avropa ədəbi əlaqələri / Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı: [2 cildə], / Elmi redaktor: akademik İsa Həbibbəyli. – Bakı: Elm və təhsil, –c. 2. – 2016.– 1088 s.
- 99.Məmmədli C.A. Azərbaycan və Böyük Britaniya poeziyası [1900–1930]. – Bakı:Elm və təhsil, –2016. – 239 s.
100. Məmmədov A.B. Abbas Səhhət bədii tərcümənin əhəmiyyəti və vacibliyi haqqında // AMEA Naxçıvan bölməsinin Xəbərləri [ictimai və humanitar elmlər seriyası]. Naxçıvan: Tusi, –2012, № 1, – s. 187.
- 101.**Məmmədov Sanar.** Şifahi xalq incilərimiz ingilis dilində//Ədəbiyyat . –2003, № 1. – s. 31–33.
- 102.Məmmədova M. R. Şah İsmayıl Xətai ingilisdilli qaynaqlarda: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasının avtoreferatı . –Bakı, 2003.– 24 s.
103. Məmmədova S.A. Klassik Azərbaycan poeziyası ingilisdilli ədəbi–mədəni mühitdə:filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasının avtoreferatı / –Bakı, 2018. – 26 s.
104. Məmmədova S.A. Füzulinin “Leyli və Məcnun” poeması ingilis dilində. //Ədəbiyyat və incəsənət. –1972, 22 yanvar.–s.6.
- 105.Məsimova L.A. Füzulidə və Şekspirdə eşq mövzusu:filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasının avtoreferatı / –Bakı, 2009.– 22 s.
- 106.Mustafa S. M.Türk sonetləri. – Bakı:Xəzər universitetinin nəşriyyatı, – 1994. – 164 s.
- 107.Mustafa S. M. Şekspir Azərbaycan dilində danışır: Müsahibə//Ədəbiyyat –1996, № 26, 5 iyul, s.7-8
108. Mustafa S. M.Bədii tərcümədə poetik ekvivalentlər. – Bakı: Nurlan, –2010. – 287 s.
109. Mustafayeva G.İstiqlal şairimizin tərcüməçilik fəaliyyəti // Ədalət –2012, 26 aprel. –s.6.
- 110. Nağıyeva Ş.N.** Azərbaycan poeziyasının ingilis dilinə tərcüməsində realiyaların saxlanması // “Xarici dil tədrisinin nəzəri və praktik məsələləri” konfransının materialları, Bakı: – 20 may, – 1995,– **56 s.**
- 111.Nağıyeva Ş.N. “İngilis ədəbiyyatı antologiyası” haqqında bir qədər gecikmiş mülahizələr. –525-ci – qəz., 11 iyun 2011.–s. 8.

112. Nağıyeva Ş.B. Bədii tərcümə: nəzəriyyə və praktika. Elmi–filoloji monoqrafiya. – Bakı, –2014. – 246 s.
113. Nəbiyev B.Ə. Axtarışlar, tapıntılar və itkilər. [Azərbaycan dilində bədii tərcümələrin vəziyyəti və vəzifələri] / Tərcümə sənəti: məqalələr məcmuəsi / Azərbaycan SSR E.A.Nizami adına Xalqlar Dostluğu Ordenli Ədəbiyyat İnstitutu; red. heyəti: M.Z.Cəfərov, Ə.M.Mirəhmədov, F.A.Vəlixanova [məsul red.], – Bakı: Elm, – 1990. –344 s.
114. Nəbiyeva N.Ə. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində mürəkkəb isimlər və onların komponental–semantik təhlili. filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasının avtoreferatı / –Bakı, 2005. –23 s.
115. Nəbioğlu S. (Əmirov S.N.) Əsrin övladı / Tərt. ed. S.C.Cəfərova, red. M.İ.Mehdiyeva. – Bakı: Turan evi, –2004. – 144 s.
116. Nəsimi S.İ. Seçilmiş əsərləri: [2 cildə], / tərt. ed.: Həmid Araslı, red. və lüğətin müəllifi: Teymur Kərimli, izahların müəllifi: M.A.Məhəmmədi, – Bakı: Lider, – c. 1. – 2004. – 336 s.
117. Paşayeva N.A. Yeniləşən ədəbiyyatın yeni insanı: Xalq yazıçısı Elçinin yaradıcılığı əsasında. Monoqrafiya. – Bakı: ATİ, – 2004. –224 s.
118. Rəfil M. H. Mirzə Fətəli Axundov: həyatı, mühiti və yaradıcılığı. – Bakı: Elm, –1990. – 256 s.
119. Rəhimov İ.M. Dünyanı “lərzəyə gətirən” dahilərdən biri. / V.Şekspir. Seçilmiş əsərləri: [2 cildə], – Bakı: Öndər, c.I. –2004. – 736 s.
120. Rizvan N.A. Poeziyanın qərbət harayı / Qulamrza Səbri Təbrizi. Qərbət harayı. – Bakı: Azərnəşr, – 2007. – 220 s.
121. Rüstəmli A.H. Mütərcim Cəfər Cabbarlı / Elmi redaktor: akademik B.Ə. Nəbiyev. – Bakı: Ozan, –2011. – 136 s.
122. Rzayev Ə.İ. İngilis poeziyasının Azərbaycan dilinə tərcümə məsələləri:/filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası /–Bakı, 1969. – 236 s.
123. Rzayeva S.R. Frazoloji birləşmələr və onların tərcümə üsulları (ingilis, rus və Azərbaycan dilləri materialları əsasında):/ filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası / –Bakı, 2007. –154 s.

124. Salmanov Ş.M. Tərcümə sənətinin tarixi //Azərbaycan, 1995, 5 dekabr. – s.
- 125.Səmədova L. H. Tərcümə mətninin redaktəsi / Elmi red.: prof. B. Allahverdiyev. – Bakı: Sabah, –2016.–124 s.
- 126.Sərkərova S.N. “Koroğlu” eposunun ingilisdilli qaynaqlarda dəyərləndirilməsi: /filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasının avtoreferatı / –Bakı, 2008. – 21 s.
- 127.Sofiyeva M. S. Bədii tərcümə – Mədəniyyətlərin təması//Ədəbiyyat. –2018, 2 iyun. – s.28–29.
- 128.Sofiyeva M. S.Bədii tərcümə bir ildə /Ədəbi proses–2017. – Bakı:Hədəf, –2018. – 519 s.
- 129.Sultanlı V.V. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı / Dərs vəsaiti, elmi red: Q.S.Təbrizi. – Bakı: Şirvanəşr, –1998. –156 s.
- 130.Sultanlı V.V. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının müasir mərhələsi //Sultanlı V.V. Ömrün nicat sahili. –Bakı: Turan evi, –2004. – 184 s.
- 131.Şahverdiyev A.B. Azərbaycan mətbuatı tarixi. – Bakı:Təhsil, – 2006. – 248.
- 132.Tağıyeva S. E. İngilis və Azərbaycan dillərində “sakitlik” anlayışı bildirən sifətlərin müqayisəli–semantik tədqiqi:filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasının avtoreferatı / –Bakı, 2005.–s. 18.
133. Təbrizi Q.S. Müdriklik fəlsəfəsi. – Bakı: Turan evi, – 2006. –271 s.
134. Təbrizi Q. S. Qürbət harayı. – Bakı: Azərnəşr, – 2003. – 220 s.
- 135.Təbrizi Q. S. Şərq və Qərb kultürünün vəhdəti və ayrılıqları / Təbrizi Q.S. Müdriklik fəlsəfəsi. – Bakı: Turan evi, –2006.–145 s.
136. Təbrizi Q. S. Sahilsiz dəniz / Tərtib ed., red. V.V.Sultanlı. – Bakı:Turan evi, –2009. – 240 s.
137. Vahabzadə B.M. Seçilmiş əsərləri:[2 cildə], Bakı: Şərq:Qərb, – c.2. – 2004. –328 s.
- 138.Vəkilova D.M. Romantizmin tipologiya problemləri (Azərbaycan və ingilis ədəbiyyatları materiallarının qarşılıqlı tədqiqi əsasında):filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasının avtoreferatı / –Bakı, 2005. – 24 s.
- 139.Vəliyeva N. XIX əsr Böyük Britaniya və ABŞ nəsrində maarifçi mühit və şəxsiyyət problemi. – Bakı: Elm və təhsil, –2000. – 289 s.
140. Yelizarova M.Y., Qijdey S.P., Kolesnikov B.J., Mixalskaya N.P. XIX əsr xarici

ədəbiyyat tarixi /Tərcümə edən İsmayıl Şıxlı. Red: Abbas Zamanov. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Tədris–Pedaqoji Ədəbiyyatı nəşriyyatı, –1964. – 651 s.

141. Yusifli V.Ə. Azərbaycan yazıçılarının X qurultayındakı çıxışından / Heydər Əliyev və mədəniyyət [3 cildə],– Bakı: Nurlar NPM, –c.2,1997–1998–ci illər–2008. – 519s.

142. Zairova X. M. Azərbaycanın və Qərb ədəbi əlaqələrinin izi ilə //Ədəbiyyat. –2018, 7 iyun. –s. 27.

143.Zülfüqarova F.S.İngilis və Azərbaycan ədəbiyyatlarında insan konsepsiyası (Virginiya Vulf və Afaq Məsudun yaradıcılıqları əsasında) //525–ci qəzet. – 2010, 13 mart. – s. 24.

Azərbaycan dilində ingilis ədəbiyyatı

144. Bayron C.Q. Seçilmiş əsərləri / Redaktor və ön söz Z.Ağayev. – Bakı:Şərq–Qərb, –2006. – 224 s.

145. Bleyr Betti . Demokratiya. Tərcümə edən A.Hüseynova // Azərbaycan interneyşel, – 2004.

146. Britaniya adalarının xalq nağılları / Dünya uşaq ədəbiyyatı. – Bakı: Öndər, – 2005. – 376 s.

147. Coys Ceyms. Ərəbi. Tərcümə edən R. Abbaslı // Ulduz, – 2005, №5. – s.51–61.

148.Dünyalar ünsiyyətə girir. Tərcümə edənQ. Əhmədov. – Bakı: Gənclik, –1987.– 136 s.

149. Ədəbi proses–2017 / Ədəbi dərgi.– Bakı:Hədəf, – 2018. – 519 s.

150. F.Aleksander Magil. Məkan duyumu, yurd həsrəti. Tərcümə edəni Ş.Xəlilov// Ədəbiyyat qəzeti, – 2007, 24 avqust. – s.5.

151. Somerset Moem. Luiza / Xəlilov Ə. Dünya ədəbiyyatı. Mühazirələr, ədəbi oçerk və portretlər. Dərs vəsaiti, – Bakı:Araz, –c. 4. – 2012. – 565 s.

152.İngilis ədəbiyyatı antologiyası. “Dünya ədəbiyyatı” silsiləsindən. Tərt. ed. və ön sözün müəllifi: Z. Ağayev. [2 cildə], Bakı: Şərq–Qərb, – c.1, –2007.–335 s.

153.İngilis ədəbiyyatı antologiyası. /Dünya ədəbiyyatı” silsiləsindən. Tərt. ed. və ön sözün müəllifi: Z. Ağayev. [2 cildə], Bakı: Şərq–Qərb, – c.1, –2007. – 320 s.

154.İngilis ədəbiyyatı antologiyası. Tərt. ed. və ön sözün müəllifi: Z. Ağayev. [2 cildə], Bakı: Şərq–Qərb, –2009. – 704 s.

- 155.Kamali Əhməd. Gözəlim, açma maziyi. V.Şekspirin sonetinin tərcüməsi // Füyuzat, –1907, № 18. – s.44.
- 156.Kristi Tökerin ölümü. Hekayələr. Tərcümə edəni A.Abbasov. – Bakı: Təbib, – 2000. – 42 s.
157. Kristi A. Mavi qatarın sirri. İngilis dilindən tərcümə edəni və ön sözün müəllifi Q.M. Paşayev. – Bakı: Sabah, – 1995. – 248 s.
158. Qrehem Qrin. Canlılar yaşayan otaq. İngilis dilindən tərcümə edəni A.Abbasov. – Bakı: Mütərcim, – 2005. – 52 s.
- 159.Mensfeld Ketrik. Bir fincan çay. İngilis dilindən tərcümə edəni R. Abbaslı // Kəspı. – 2003, 30 iyun. – s.7.
- 160.Oldos Leonard Haksli. Pearblossom qarğaları. Əlyazma. İngilis dilindən tərcümə edəni İ.N.Quliyeva. – Bakı, –2019. – 5 s.
161. Oruell Corc. İngilis dilindən tərcümə edən Vilayət Quliyev.–Bakı: Qanun, – 2011. – 383 s.
162. Oruell Corc .Heyvanıstan. İngilis dilindən tərcümə edən Vilayət Quliyev. –Bakı: Qanun, – 2011. – 143 s.
163. Plyus bədii yaradıcılıq [ədəbi almanax] Bakı: Elm və təhsil. –III kitab. –2019. – 419 s.
164. Pinter Harold. Tənha yolçu. İngilis dilindən tərcümə edəni və ön sözün müəllifi X. Məmmədova. –Bakı: Ünsiyyət, –2007. – 152 s.
- 165.Poetik tərcümələr. Red. Hamlet İsaخانlı. –Bakı: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı. –1–ci topla. –2005.–303 s.
- 166.Rza Ənvər. Bəxtəvər dustaq [şeyrlər, poemalar, orijinaldan tərcümələr]. – Bakı:Azərnəşr, –1994.– 172 s.
- 167.Sərvaz. Anılanlar danıla bilməz //Ədəbiyyat qəzeti. – 2010, 10 dekabr. – s. 3.
168. Şekspir V. Seçilmiş əsərləri. [2 cildə] – Bakı:Öndər, – c.1. –2004. – 736 s.
169. Şekspir V. Seçilmiş əsərləri. [2 cildə]– Bakı: Öndər, c.2. – 2004. – 304 s.
170. Şekspir V. Sonetlər. – Bakı:Azərnəşr, – 1992.–176 s.

Türk dilində

- 171.Orhan Şaik Gökyay. Dedem Korkut Kitabının İngilisce çevirileri // Türk Folklor

araştırmaları.–1975, 16 [314] eylül.

172.Orhan Şaik Gökyay. Destursuz bağa girenler. –İstanbul, –1982.- 366s.

173. Orhan Şaik Gökyay. Destursuz bağa girenler. – İstanbul, –1991.-355 s

174.Sakaoğlu, S. Dede Korkut Kitabı: incelemeler – derlemeler – aktarmalar. – Konya, 1998. –1030 s.

Rus dilində

175.Бадалбейли У. Английское возрождение и Восток. – Баку: Элм, –2000. – 350 с.

176.Бархударов Л.С. Язык и перевод [вопросы общей и частной теории перевода]. –Москва: Международные отношения, –1975. – 350 с.

177.Велизаде М. Предание о разбойнике Кероглы // СМОНПК, IX, –Тифлис, 1890. – с.121–126.

178.Велиханова Ф. История перевода Азербайджана. – Баку: Элм, –199. – 230 с.

179.Гаджиев А.А. Ренессансный мир «Хамсе» Низами Гянджеви. – Баку:Мутарджим, –2000. –287с.

180.Гасанова А.А.“Китаби–Деде Коркуд” в англоязычных источниках: /Автореферат диссертации доктора философии по филологии/–Баку, 1992. –27 с.

181.Гулиев Ш. На родине Шекспира //Баку. 1978, 21 января. – с.3.

182.Дадашзаде М.А. Проблемы художественного перевода / Избранное [2тома],– Баку:Азгосиздат. –т.1. –360 с.

183. Катфорд Дж.К. Лингвистическая теория перевода. Об одном аспекте прикладной лингвистики. –Москва: Книжный дом ЛИБРОКОМ, –2009. – 208 с.

184.Конрад Н.И. К вопросу о литературных связях // Интернациональное национальное в литературах Востока. –Москв.: Наука, –1972. – 450 с.

185. Первушина Е.А. Переводческая рецепция сонетов Шекспира в России XIX–XXI вв. – Владивосток, –2010. – 445 с .

186.Самедов Э.З. Английская литература в Азербайджане:/Автореферат диссертации доктора философии по филологии. –Баку, 2004. – 26 с.

187.Федоров А.В. Искусство перевода и жизнь литературы. –Ленинград:Советский писатель, –1983.–352 с.

188. Шопен И. Кер–оглу. Татарская легенда: // Маяк современного просвещения и

образованности. Труды ученых и литераторов русских и иностранных. – СПб., 1840, гл. гл. I–II, III. – 308 с.

189. Якобсон Р.О. О лингвистических аспектах перевода. / Якобсон Р.О. Избранные работы. – М: Прогресс, 1985. – 460 с.

İngilis dilində

190. Aliyeva L.I. The World Dissolves like a Dream. – London, 2018. – 247 p.

191. Aldous Leonard Huxley. The Crows of Pearblossom / Illustrated Sophie Blackall, Abrams Book for Young Readers. – London– 2011. – 5p.

192. Azerbaijanian Poetry [Classic, modern, traditional] / Edited by M.Ibrahimov. Moscow: Progress Publishers–1969.– 220 p.

193. Azerbaijanian Poetry [Classic, modern, traditional] / Edited by M.Ibrahimov. Moscow: Progress Publishers, –1971. – 662 p.

194. Azerbaijanian Prose. An Anthology/ Edited by Mirza Ibrahimov. –Moscow: Progress Publishers, –1977. – 376 p.

195. Azerbaijan proze /Antology. Arrangers: Selim Babullaoglu, Perviz Kazimi. –Baku: Araz, – 2006. – 423 p.

196. Barber Charles. Linguistic Change in Present–day English. – London: Oliver@Boyd, – 1964, s.ix+154.

197. Bertels Y. The Great Azerbaijani Poet, Nizami. – London, – 2017. – 146 s.

198. Byron. The prisoner of Chillon.– London: John Murray– 1816, –2016. – 35 s.

199. Cefri Lewis “The Book of Dede Korkut”. Harmondsworth, England: Penguin, – 1974. – 213 p.

200. Shakespeare W. A Madriqal / Poems. –London: The World’s Poetry Archive, –2012. – 471 p.

201. Shakespeare W. Hamlet. – London: Global Grey, –2018. – 242 p.

202. Chodzko A. Specimens of the Popular Poetry of Persia, as Found in the Adventures and improvisations of Kurroglou, the Bandit – Minstrel of Northern Persia and in the Song of the People inhabiting the Shores of the Caspian Sea / Orally Collected and

Translated, with Philological and Historical Notes by Alexander Chodsko. – New York: 1971. –592 p.

203. Elchin. The supremacy of “Book of Dede Korkut” / Poetry of Azerbaijan. A Drop in the Ocean./Compiled and edited by Dr. Eynulla Madatli. Academic adviser: Prof. Dr. I.A. Habibbayli. Published by Embassy of the Republic of Azerbaijan in Islamabad. – Leaf Publications – Islamabad, –2010. – 345 p.

204. Habibbayli I.A. Tradition and modernity Poetry of Azerbaijan: / Poetry of Azerbaijan. A Drop in the Ocean / Compiled and edited by Dr. Eynulla Madatli. Academic adviser: Prof. Dr. I.A. Habibbayli. – Published by Embassy of the Republic of Azerbaijan in Islamabad. Leaf Publications – Islamabad, – 2010. – 345 p.

205. Habibbayli I.A. The wisdom of Dede Korkut // Husein Javid’s Home Museum. – Baku: 2016. – p. 15–22.

206. Hasanzade Jamila. Nizami Ganjavi. Khamsa–Miniatures. – Baku: Chashioglu, –2014. – 231 p.

207. Mahsati Ganjavi. Essai–portrait / Text by Rafael Huseynov, translated by Irina Zubanova, Olqa Moisseyenko. – Baku: Chashioglu, –2014. – 74 p.

208. Mirabile Paul. The book of the Oghuz Peoples or legends told and sung by Dede Korkut. – İstanbul, – 1990. – 321p.

209. Mirza Alakbar Sabir/ Text by M.J.Jafarov, translated by İsmikhan Rahimov, Dorian Rottenberg, edited by Philip Taylor. –Baku: Chashioglu, –2014. – 65 p.

210. Muslim Maqomayev/ Text by Gamar Ismayilova, translated by L.Goldenfarb, edited by Philip Taylor. – Baku: Chashioglu, –2014. – 60 p.

211. Nasimi Imadeddin. Poetry /Translated by Peter Tempest, edited by Philip Taylor. Baku: Chashioglu, – 2014. – 95 p.

212. Nizami Ganjavi. Aphorisms. /Translated by Neil McGovan. –Baku: Chashioglu, – 2014. – 222 p.

213.Nizami Ganjavi /Introductory article bu: R. Huseynov, translated by Irina Zubanova, Olqa Moisseyenko. – Baku: Chashioglu, – 2014. – 64 p.

214.Nizami Ganjavi. Leyli and Majnun. [Translated by James Atkinson, edited, with an introduction by L.Crammer Byng. London, 1905]. – Baku: Chashioglu, 2014. – 125p.

215. Nizami Ganjavi. The Story of the seven princesses. [Translated and edited by DR.R.Gelpke. English version by: Elsie and George Hill. Previously published: Nizami, The story of the seven princesses. Bruno Cassirer. – London, 1976]. Heydar Aliyev Foundation, Baku: Chashioglu, – 2014. – 122 p.
216. Nizami Ganjavi. The seven beauties. [Previously published: Nizami Ganjavi, The Seven beauties [translation]. Probstain's oriental series. Vol.XII. Arthur Probsthain. Late Probstain @ CO London,W.C. 1924]. Heydar Aliyev Foundation, – Baku: Chashioglu, – 2014.–198 p.
217. Novruz Jabir. Value the people while they're alive [101 verses] / Translated and compiled by Dr. Kamran Nazirli, Aynura Husseynova. Edited by prof. Gazanfar Pashayev, Dr. Rasim Nabioglu. Consultant Mushfig Jabiroglu. –Baku: Mutarjim, –2014. – 176 p.
- 218.Pashayev G.M. All about England. –Baku: 1981. – 127 p.
- 219.Pashayev Gazanfar. An Undelivered Letter // Gazanfar Pashayev. Selected works. – Baku: Tahsil, –2012. – p. 254–259.
- 220.Pashayev G.M. Azerbaijani Literature in the transition period towards globalizations [summary] // History of Azerbaijani Literature [translations from Azerbaijani language]. Volume VI. See: G.Pashayev. Selected works. Volume VII, Pashayev G.M. Baku: Tahsil, Pashayev G.M. 2012, p. 288–312.
221. Pashayev G.M. Azerbaijanis–in Iraq–Little known people // “Azerbaijan International” magazine. № 1. 11. –Los Angeles, USA, –2003.– p. 22–25; G.Pashayev. Selected works. Volume VII, 2012, – p. 246–250
222. Pashayev G.M. Brief view on Fizuli's life and creative work // See: “Reform” magazine. – USA, 1996, № ., –p. 17–25; Gazanfar Pashayev, Selected works. Volume VII, – Baku: Tahsil, 2012. – p. 207–217.
223. Pashayev G.M. Brieve view on history, dialect and folklore of Iraqi Turkmans. – See: “Folklore and Ethnography” magazine, №1. – Baku, 2004. – p. 17–37; “Kardashlig” [“Brotherhood”] magazine. 2004, № 22 and 23. – Istanbul.– p. 52–56; 60–64; G.Pashayev's Selected works. Volume VII, p. 217–245.
224. Pashayev G.M. Selected works. Volume VII, – Baku: Tahsil, 2012. – p. 260–287.

225. Pashayev G.M. Mirza Fatali Akhundov in America // Baku times, 1993, February. G.Pashayev's Selected works. Volume VII, – Baku: Tahsil, – 2012. – p. 250–253.
226. Poetry of Azerbaijan. A Drop in the Ocean. [Compiled and edited by Dr. Eynulla Madatli. Academic adviser: Prof. Dr. Isa Habibbayli. Published by Embassy of the Republic of Azerbaijan in Islamabad. Leaf Publications – Islamabad, –2010. – 345 p.
227. Reiss Tom. The Orientalist. Solving the Mystery of a Strange and Dangerous Life. – New York: Random House, –2005.– 433 p.
228. Rubaiyat of Mahsati Ganjavi / Text by Sugra Ibrahimgyzy, translated by Irina Zubanova. Heydar Aliyev Foundation. – Baku: Chashioglu, – 2014. – 90 p.
229. Samad Vurqun. Poetry. – Moscow: Progress Publishers, –1976.–84 p.
230. Samad Vurğhun. Poetry/ Text by Aqil Hajiyevev, translated by Walter May, Peter Tempest, Tom Botting, Gladys Evans, edited by Philip Taylor. – Baku: Chashioglu, – 2014. – 128 p.
231. Sultanly Vagif. Reverse Flow. Novel and Short Stories. – London– 2014. – 182 p.
232. Sultanly Vagif. The Human Sea/ Foreword by Dr. Vincent Walsh/ Edited by Michael Brannock. – London, – 2012.–204 p.
233. Tabrizi Gholam Rza. The Heaven and Hell of William Blake. – London, New York.–1973.
234. Tabrizi Gholam Rza. Iran: A Child's Story, a Man's Experience. –Edinburgh –New York. –1989.
235. Tabrizi Gholam Rza. The Unity of Body and Soul. Selected Poems./ Prepared for publication by Vagif Sultanly. RB: Rosendale Books, –2014. – 179 p.
236. The Book of Dede Korkut. A Turkish epic. // Translated into English and edited by Faruk Sumer, Ahmet Uysal, Warren S.Walker. –Austin – London, 1972, University of Texas. – 214 p.
237. The Book of Dede Korkut/ Translated by Lewis G, Harmondsworth. – England: Penguin, – 1983.–213 p.
238. The book of the Oghuz Peoples or legends told and sung by Dede Korkut. –Istanbul, –1990. –175 p.
239. The book of the Oghuz Peoples or legends told and sung by Dede Korkut. Istanbul,

–1991.–112 p.

240. The Book of Dede Korkut. A Turkish epic / translated by Faruk Sumer, Ahmet Uysal, Warren S.Walker. –Austin – London, –1991.–214 p.

241.The Life and the poetry of Mahsati Ganjavi/ Author Paul Smith, edited by Irina Zubanova. – Baku:Chashioglu, –2014.–121 p.

242.Vahabzadeh Bakhtiyar. Poems. [Translated by Tom Botting, Irina Zheleznova, Talat Sait Halman, Alex Miller, Peter Tempest, Louis Zelikoff, Dorian Rottenberg, edited by Philip Taylor]. – Baku:Chashioglu, –2014. – p.112.

İnternet resursları

243. Paşayeva N.A “Nizami Gəncəvi adına Qızıl medala layiq görülüb. – Bakı, 2017, 19 aprel.

<https://1news.az/az/mobile/az/news/n-rgiz-pa-ayeva-nizami-g-nc-vi-ad-na-q-z-l-m-edal-na-layiq-g-r-l-b>

244.Bertels Y. Böyük Azərbaycan sairi Nizami Gəncəvi– London, 2017, 8 iyun, https://azertag.az/xeber/Londonda_1068786

245.“Böyük Azərbaycan sairi Nizami Gəncəvi” kitabının təqdimatında Nərgiz Paşayevanınçıxışı.London, 2017, 8 iyun.

[www.rbkc.gov.uk/subsites/museums/leightonhousemuseum1.aspx]

[www.orinst.ox.ac.uk/research/nizami-ganjavi/home]

246.Cəfərov Ə. “Koroğlu” dastanının öyrənilməsində Şopen təcrübəsi. <http://static.bsu.az/w8/Folklorwunasliq/2011%20-%209/76-82.pdf>

247.İsazadə Ə. Aleksandr Xodzkonun “Koroğlu” eposu [dastanı] haqqında kitabında Azərbaycan xalq musiqisi nümunələri – Bakı, 2000. <http://www.musigi-dunya.az/magazine2/articles/22/221.html>

248.Ağamirov.C. Nizami Gəncəvi irsinin dünya ədəbiyyatına təsiri – Bakı, 2013. http://ganca.org/index.php?option=com_content&view=article&id=296:nizami-gncvi-irsinin-duenya-dbiyyatna-tsiri&catid=40:nizami-gncvi&Itemid=3-

249.Qocabəyli N. [Tercume-isi-iyneyle-gor-qazmaqdir](http://kaspi.az/az/tercume-isi-iyneyle-gor-qazmaqdir)–Bakı, 2014, 21 iyun. <http://kaspi.az/az/tercume-isi-iyneyle-gor-qazmaqdir>.

250. İsmayılzadə O. “Kitabi-Dədə Qorqud” ingilis dilində – Bakı, 2016, 18 fevral.

<https://ogtayismayilzada.wordpress.com/2016/02/18/kitabi-d%C9%99d%C9%99-qorqud-ingilis-dilind%C9%99/>

251. Dünya şöhrətli rübailər ustası Məhsəti Gəncəvi. Bakı, 2013.

http://clb.az/files/mv/Mehseti_Gencevi.pdf

252. Oksford Universiteti nəzdində Nizami Gəncəvi Mərkəzi haqqında. London, 2013. https://az.wikipedia.org/wiki/Oksford_Universitetinin_Nizami_G%C9%99nc%C9%99vi_M%C9%99rk%C9%99zi

253. “Beovulf” dastanı

[<https://az.wikipedia.org/wiki/Beovulf>]

254. Leyla Əliyevanın ingilis dilində nəşr olunmuş “Dünya yuxutək əriyir...” şeirlər kitabının təqdimatı keçirilib. London, 2018, 6

oktyabr. <https://www.aztc.gov.az/az/posts/id:777> [Leyla]

255. Şekspir U. Sonetlər, sonet № 10;

<http://www.shakespeares-sonnets.com/sonnet/10>

256. Bayronun əsərinə keçid... Şilyon məhbusu

[<https://ebooks.adelaide.edu.au/b/byron/george/prisoner-of-chillon/complete.html>]

257. Hacı Mirzə İsgəndər Koroğlu” dastanı haqqında ümumi məlumat. [https://az.wikipedia.org/wiki/Koro%C4%9Flu_dastan%C4%B1]

[http://www.azerbaijan.az/_Culture/_Literature/literature_08_a.html]

258. “Azərbaycan international” jurnalı

[https://az.wikipedia.org/wiki/Azerbaijan_International_\(jurnal\)](https://az.wikipedia.org/wiki/Azerbaijan_International_(jurnal))

259. Betti Bleyr və onun həyat yoldaşı Piruz Xanlı haqqında. https://www.azer.com/aiweb/categories/magazine/ai121_folder/121_graphics/12.1_blair_poems.pdf

260. Robert Berns. Şeirlər. Qızılgül.

<https://www.poetryfoundation.org/poems/43812/a-red-red-rose>

261. Xəlilli Ş. Aərbaycan dilindən ingilis dilinə (və əksinə) tərcümə tarixindən.

<http://www.translit.az//Ingilis.htm>

262.İngilis şairi Cefri Cozer

https://az.wikipedia.org/wiki/Cefri_%C3%87oser

263.Cefri Cozer. Kenterberi hekayələri.

https://az.wikipedia.org/wiki/Kenterberi_hekay%C9%99l%C9%99ri

264.C.Barbor.“Brüs” - poema-xronika.

<https://www.arts.gla.ac.uk/STELLA/STARN/poetry/BRUS/contents.htm>